

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

***EKSPERIMENTAL
PSIXOLOGIYA***

(O'QUV QO'LLANMA)

**Sh.R.Barotov
L.Ya.Olimov**

Toshkent - 2007

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

***EKSPERIMENTAL
PSIXOLOGIYA***

(O'QUV QO'LLANMA)

**Sh.R.Barotov
L.Ya.Olimov**

Toshkent - 2007

ANNOTATSIYA.

Ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining psixologiya, pedagogika psixologiya yo'nalishi talabalari va magistrantlariga mo'ljallangan. Shuningdek, ushbu o'quv qo'llanmadan maktab, kollej va litseylarning psixologlari ham foydalanishlari mumkin.

В этой книге подводятся итоги теоретических и экспериментальных исследований в области человеческого знания. Рассматриваются проблемы изучения человека в современной науке, а также изменение функций психологии в системе наук. Особое внимание уделяется изучению основных характеристик человека как индивида, личности и индивидуальности.

Книга рассчитана на студентов, магистрантов а также будет полезна психологам, работающим в школах , лицеях и колледжах .

The results of theoretical and experimental researchs in the human knowledge is given in this book. The problems of human study in modern science and the changes of psychology function in science system is given in this book. Alot of attention is paid in the study of the main characters of human (as on individ and person.)

The book is intended for the students of Universities, holders of masters degrees, and for psychologist of school, colleges.

Tuzuvchilar:

**p.f.d. prof. SH.R.Barotov
o'qituvchi L. Ya. Olimov**

Taqrizchilar:

**p.f.n. U.S.Jumaev
p.f.n. E.Halimov**

KIRISH.

Zamonaviy psixologiya fanining rivojlanishi shu jihati bilan xarakterliki, undagi ma'lumotlarni amalda qo'llash inson faoliyatining turli qirralarini o'z ichiga oladi. Oldingi asrlardan farqli jihati ham shundaki bunda akademik fan qiziqishlarini emas, balki hayotning o'zi fan oldiga tadqiqotning yangi muammolarini qo'ya boshlaydi. Agarda oldin psixologiya fani laboratoriya va kafedralalarda mavhum bilimlarni namoyon etib turgan bo'lsa, endi psixologiyaning amaliy jihatlari zudlik bilan rivojlanishiga yuz tutdi. M: mehnat, injener, kriminal, harbiy psixologiya shular jumlasidandir.

SHunday qilib psixologiyani ikki sohaga bo'lish mumkin:

1. Ilmiy;
2. Amaliy

Har qandiy eksperimental psixologik tadqiqotlarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat bo'ladi.

1. Muammolarning mavjudligi, qachonki ularning echimini topish ilmiy tadqiqotsiz mumkin emas.
2. Ilmiy farazlarning (gipoteza) mavjudligi-muammolarning echimini ilmiy jihatdan asoslab berishda tahminlarning aniq qo'yilishi.
3. Mavjud farazni tekshirib ko'rishda ilmiy tajribani tayyorlash va uni o'tkazish.
4. Tajribada erishilgan natijalarni matematik statistika asosida taqqoslash.

Masalan, 1-misol: Tajribaning maqsadi: bola psixikasining jadal rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari.

2-misol: O'qitishning yangi metodlaridan unumli foydalanishni tajribada sinash. O'quvchi fanni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelganda yangicha metodga murojaat qilish.

Hozirgi kunda ta'lim tarbiya tizimida yigit va qizlarni tarbiyalab ta'lim berishda, ota-onalarni tayyorlashda, mutaxassislar tayyorlash va ularni malakasini oshirishda qator muammolar mavjud. Ushbu muammolarni tajribada tadbiiq qilib, aniq bir tavsiyalar berish fan oldida turgan dolzarb muammolar hisoblanadi.

1 muammo: Bolalar va katta yoshli kishilarning psixologik rivojlanishini jadallashtirish. Ushbu muammo shundan dalolat beradiki, hali shu kunga qadar ayrim kishilar psixik rivojlanish zaxiralaridan barcha unumli foydalana olishmayapti. Ayrimlarda ushbu zaxiralar hali o'rganilmagan (L.S.Vigotskiy).

2 muammo: yosh inqirozlarini aniqlash va bartaraf etish.

3 muammo: Rivojlanishda senzitiv (jadal) davrini diagnostika qilish va uni boshqarish.

4 muammo: bolani ta'lim olishda real imkoniyatlarini aniqlash va uning keyingi perspektiv rivojlanishini ta'minlash.

5 muammo: O'qituvchi va tarbiyachini kasbiy psixologik jihatdan tayyorlash va malakasini oshirish.

1. Ta'lim tizimida zamonaviy mutaxassis, ayniqsa o'qituvchi psixologik tayyorgarligi jihatdan qanday bo'lmo'vi darkor?
2. O'qituvchi faqat psixologiyani nazariy jihatdan bilishi lozimligi yoki amaliy jihatdan ham ma'lumotga ega bo'lishi lozimmi?
3. Har qanday o'qituvchi ham amaliyotchi psixolog bo'la oladimi va boshqalar.

Ko'rinib turibdiki hozirgi kunda har qanday sohani eksperimental psixologik jihatdan tadqiq etish, mavjud muammolar echimini topish, amaliy jihatdan ko'mak ko'rsatish psixologiyaning oldida turgan muhim vazifalar hisoblanadi. Ta'lim va tarbiyani birgalikda olib borish, yosh avlodni har tomonlama etuk qilib tarbiyalashda pedagogik psixologik jihatdan o'rganish va shu asosda amalga oshirishda eksperimental pedagogik psixologiyaning o'rni va roli juda muhim hisoblanadi.

Ushbu o'quv qo'llanmada eksperimental psixologik tadqiqot usullari, ularni qo'llash tartibi, shuningdek laboratoriya sharoitida olib borilgan ba'zi bir eksperimental hususida mulohazalar kiritilgan. O'ylaymizki, berilgan ma'lumotlar psixologiyaning amaliy jihatlarini o'rganilishi va uning rivojiga hissa qo'shib, amaliyotchi psixologlar tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega.

1 MAVZU: EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYA FANI TARIXI.

REJA:

1. Eksperimental psixologiya fani haqida.
2. Veber va Fexnerning eksperimental psixologiya fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini.
3. V. Vundtning olib borgan ishlari.

Mashhur ingliz olimi F.Gal'ton 1884 –1885 yillar davomida bir necha seriyalardan tajribalar o'tkazdi. Bunda 5 dan 80 yoshgacha bo'lgan hoxlovchilar arzimagan haq evaziga laboratoriyada o'z kuchini, reaksiya tezligi; organizmning xislatlarini 17 k'rsatkich bo'yicha tekshirishlari edi. Bu k'rsatkichlar qatoriga shuningdek, bo'yi, oqirlik, o'pkaning triklik siqimi, kalt va musht kuchi, harflarni eslab qolish qobiliyati, k'rish o'tkirligi, rangni farqlash kabi k'rsatkichlar ham kiritildi. To'liq dastur bo'yicha hammasi bo'lib 9337 kishi tekshirilib chiqildi. F.Gal'tonning fikriga ko'ra, testni o'kazish eksperimentni talab etadi. Shunday qilib, eksperiment fanning haqiqiy asosi, poydevori deb qarala boshlandi. Bu haqida Dj. Kettlell ham ta'kidlab o'tgan: qachonki asosidan eksperiment va o'lchash, aniqlash tashkil qilgan, shundagina psixologiya xaqiqiy va aniq fan bo'lishi mumkin. 1890 yilda nashr qilingan ilmiy ishida u 50 turdagi laboratoriya testlarining ro'yxatini keltiradi. Hozirgi kunda ularni testdan ko'ra ko'proq topshiriqlar deb atash to'g'riroq bo'ladi. bu topshiriqlar testlarga qo'yiladigan talablardan faqat ikkitasiga ega edi: uni qo'llash k'rsatmasi mavjud hamda tadqiqotning (laborator) ilmiy xarakteri ta'kidlangan edi. Bu talablarga ko'ra laboratoriya yaxshi jixozlanishi; testni o'tkazish vaqtida begonalar bo'lmasligi; barcha testshiruvchilarga bir xilda k'rsatma berilishi, ya'ni ular nima qilishlari kerakligini yaxshi o'zlashtirib olishlari lozim edi.

F.Gal'ton va Dj.Kettlell dastlabki asarlari nashr etilgach, testmetodini g'oyasi turli mamlakat olimlarining diqqatini o'ziga tortdi. Shu tariqa uning tarafdorlari va qarshi bo'lgan olimlar paydo bo'lab boshladi. Bu metodni qo'llash tarafdorlariga quyidagilarni kiritish mumkin: Germaniyada – G.Myunsterberg, S.Krepilin, V.Onri, Frantsiyada – A.Bine, AJSHda – Dj.Gilberd va boshqalar. Bu tadqiqotchilar yangi turdagi, ya'ni psixologiyani amaliyot ehtiyojlari bilan bog'lashga uringan olimlar edilar. Biroq amaliy tadqiqotlarga intilish psixologiyada fandan yiroqlashish deb baholanadi. Dj. Kettlellning ta'kidlashicha, u o'zining dastlabki testlarini laboratoriya tadqiqotlarida individual farqlarni aniqlash maqsadida 1885 yilda qo'llangan, ammo V. Vundtning qarshiligi tufayli ularni nashrdan chiqara olmadi.

Yangi metodlar yaratilishi bilan birga birlashtirilgan testlar qo'llanila boshlandi. Masalan, aqlni o'rganish metodlari orasida amerikalik psixolog D.Veksler (1939, 1955) ning subtestlari keng tarqaldi. Yangi proektiv metodlar ham yaratilib, keng qo'llanila boshlandi (amerikalik psixolog G. Myurre (1935, 1943) ning tematik appertsepsiya testi (TAT), nemis psixologi S. Rozenst

Ve ygning frustratsiyaga bo'lgan re ak tsiyani o'rganish te sti va bo shqalar).

Rus psix o lo giyasida diagnO stik me to dlaridan fo ydalanish o'z tariX iga ega. Bunda psix O diagnO stik a rivo jlanishining ik ki bo sqichini ajratib k o'rsatish mumk in.

Birinchi bo sqich 20-yillarning bo shidan 30-yillarning o'rtasigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda pe dagO gik a va psix o te x nik ada te st me to dlari k eng tarqaldi. Bu davrda psix o lo gik diagnO stik aning rivo jlanishida M.S. Be rnshte yn, L.S. VigO tsk iy, P.P. Blo nsk iy, S.G. Ge lle rshte yn, N.D. Le vito v, G.I. RO ssalimo , P.I. SHpil're yn va bo shqalar katta hissa qo'shdilar. Olimlar to mo nidan ilgari surilgan qatO r ilg'o r fik rlar k e yinchalik rivo jlantirilmadi, chunk i 1936 yildan k e yin bu so hadagi barcha tadqiqO tlar to'X tatildi va psix o diagnO stik aning k e yingi rivo jlanishiga jiddiy to'siq vujudga k e ldi.

Psix o diagnO stik a rivo jlanishidagi ik ki bo sqich 50-60 yillarga to'g'ri k e ladi. Bu davrda aqliy taraqqiyotni o'rganishga katta e'tibO r be riladi.

Rus psix o lo gi to mo nidan ishlab chiqilgan aqliy taraqqiyotni sifatiy tahlil qilish tamO yili qatO lr vazifalarni hal qilishda o'z mahsuldo rligini namO yon qildi va k o'pgina tadqiqO tlarda o'z ak sini to pdi.

Re spublik amizda psix o diagnO stik aning rivo jlanishiga M.G. Davle tshin, B.R. Jo diro v, G'.B. SHO umaro v, E.G'. G'o zie v, V.A. To k are va, R.Z. Gaynuttdino v k abi o limlar o'z hissalarini qo'shganlar.

Ma`lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, ximiya va boshqa tabiat fanlarning gurillab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanning bunday o'sishiga yordam berdi. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik xodisalarni o'rganishda eksperimentni tadbiq qilish mumkin emasmi degan masala maydonga chiqdi. Bu masala buyicha filosof I.Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, ularga matematikani tadbiq qilish mumkin emas. Psixik xodisalarni o'lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi xaqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841 y.) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tadbiq etish mumkin va zarurligi xakida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha processlar – xissiyot, iroda, tasavvurlar kombinaciyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruxiy xolatlar doimo o'zgarish processida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish processida ma`lum darajada doimiylik, qonuniyat bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham , Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tadbiq qilish mumkin.

Gerbart, garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish buyicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878 y.) va fizik Fexner (1801-1887 y.)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerlarning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi – sezgilarning o'zaro munosabatlari soxasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni kuzgatuvchi ta'sirotlar o'rtasidagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atkich logarifmasiga proporcionaldir degan psixo-fizik qonunni kashf etdi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan aloxida fanning paydo bulishiga olib keldi. Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi ob'ektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920 y.)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib quydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni kuzgatish metodi, ifodalash metodi va reakciya metodlarini kashf etdi ham da rivojlantirdi. Vundt 1879 yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi. Oradan kup vaqt o'tmasdan (1881 y.) u Berlin universiteti xuzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri usha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita xar xil kuzgatkichga to'plash mumkin emasligi xaqidagi masala edi. Bu xodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861 yilda aloxida mayatnik ish uylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida xarakatlanadi va xar bir ma'lum vaqtdan keyin shingirlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi. Ilmiy (izoxli) psixologiyani oyoqqa turgizish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi. Leypcig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaxarlarida ham, shuningdek boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Franciya, Angliya va Amerikada laboratoriya ham da institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda Bexterev,

Odessada N.N.Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911 yil Moskva universiteti xuzurida, maxsus qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Xozirgi vaqtda bu institut RF Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Professor A. F. Lazurskiy (1874-1917 y.) tomonidan eksperimental metodning aloxida turi – tabiiy eksperimental ishlab chiqarilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqarishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta'sir ko'rsatdi. Bu metod yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bulmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik xodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik processlardagi, ayniqsa, sezgilar, diqqat, idrok, xotira soxasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo'li bilan murakkab psixik processlar (idrok, xotira, tafakkur)ning aloxida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik processlarning fiziologik xodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muxit hamda ijtimoiy muxit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish praktik faoliyatning turli soxalarida – o'quv tarbiya ishlarida, medicinada, mexnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san'atda juda ko'p foyda keltiradi. XIX va ayniqsa XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni urganadigan vokelik soxasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning aloxida yangi soxalari paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli soxalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1) Eksperimental psixologiya fani nimani o'rganadi?
- 2) Veber va Fexnerning eksperimental psixologiya fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini haqida gapirib bering.
- 3) V. Vundtning eksperimental psixologiya shjasida olib borgan ishlari qanday ahamiyatga ega?
- 4) Psixologik testlar tarixi haqida nimalarin bilasiz?
- 5) Psixologik testlarning yuzaga kelishi va qo'llanilishi.
- 6) Rus psixologiyasi psixodiagnostika rivojlanishining asosiy bosqichlari.

2 MAVZU: Eksperimental–psixologik tadqiqotlarni tashkil qilish, o'tkazish va olingan natijalarni qayta ishlash.

Reja:

1. Metodologiya. Ijtimoiy psixologik tadqiqot dasturi
2. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tashkil etilgan metodlar
3. Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish tajribasi
4. Kuza tish metodi
5. Hujjatli ma'lumotlar tahlili
6. Anketalar va intervyular

Metodologiya - uslubiyot deb ilmiy tadqiqot tamoyillari tizimiga aytiladi. Aynan, metodologiya to'plangan faktlar bilimning real va ishonchli asosiga qay darajada xizmat qilishi mumkinligini aniqlaydi.

Rasmiy nuqtai nazardan, metodologiya real hayot haqidagi bilimlar mazmuni bilan bog'liq bo'lmay, balki bilimlarni tashkil etish borasidagi jarayonlar bilan ish ko'radi. SHuning uchun «metodologiya» tərmini, odatda, tadqiq etilgan protsedura, texnika, usullar majmuini va ma'lumotlar to'plash, ularni qayta ishlashni anglatadi.

Metodologiyani mohiyatan tushunish tadqiqot predmeti doirasidagi evristik (ya'ni, izlanayotgan) funktsiyani amalga oshirish asoslanadi. Har qanday nazariy bilimlar tizimi naqat predmet doirasidagi tavsirlash va tushuntirish mazmuniga ega bo'ladi, balki, bir vaqtning o'zida yangi bilimlar izlanishida qurol hisoblanadi.

Predmet doirasidagi ob'ektiv hayotni aks ettiruvchi nazariya qanchalik tamoyil va qonunlarni shakllantirsa u shunchalik voqe'likning o'rganilmagan qirralariga kirish usullarini ko'rsatadi. Geylning ta'kidlashicha: - **“Har qanday fan amaliy mantiqdir”**.

A.N.Kupriyan nazariyaning 3 ta asosiy metodologik funktsiyalarini ajratib ko'rsatadi: mo'ljallangan, bashoratlangan, klassifikatsiyalangan - tasnifiy. Birinchisi, tadqiqotchi harakatini ma'lumotlar olishga yo'naltirsa; ikkinchisi, ba'zi maxsus sohalarda o'ziga xos bog'liqlikni tiklashga suyanadi; uchinchisi esa xususiyat va aloqalarni namoyon qilish yo'li orqali faktlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Dastur - ilmiy amaliy tadqiqot faoliyatining qonuniyatli bajarilish tartibi va bosqichli dasturlashtirilgan ketma-ketligi bo'lib, bu umumiy karnepsiya loyihasida aks etadi.

Dasturga qo'yiladigan asosiy talablar:

- 1) zarurat;
- 2) aniqlik;
- 3) asoslanganlik;
- 4) mantiqiy ketma-ketlik.

Dastur psixolog tomonidan amalga oshiriladigan bo'lajak tadqiqot tartibini aniq asoslab tuzib chiqishdan iboratdir. Bu tartib bo'lajak tadqiqot materiallarini to'plash, qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Dastur mazmuni haqida qisqcha ma'lumot berilishi aannotatsiya deyiladi. Har qanday empirik psixologik tadqiqot dasturining umumiy talablari mavjud. Bularga: tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash, ishchi farzni ishlab chiqish, dasturni ishlab chiqish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish kabilar kiradi.

Ma'lumotlar bazasini to'plash

Dasturda tadqiqotning ma'lumotlar bazasini to'plash va ta'minlash o'zida harakatlarni yig'indisini ta'skil etadi. Muammoni qo'shishda ilmiy adabiyotlar va turli metodlar analizidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1. Izlanayotgan axborotlar manbasini ma'lumotlar bazasidan aniqlanadi:

- a) statistika;
- b) referatlar, ilmiy ishlar, lug'at ma'lumotlar;
- v) bibliografiya (kataloglar, kitoblar);
- g) ma'lumotlar bazasi;
- d) konferentsiyalar.

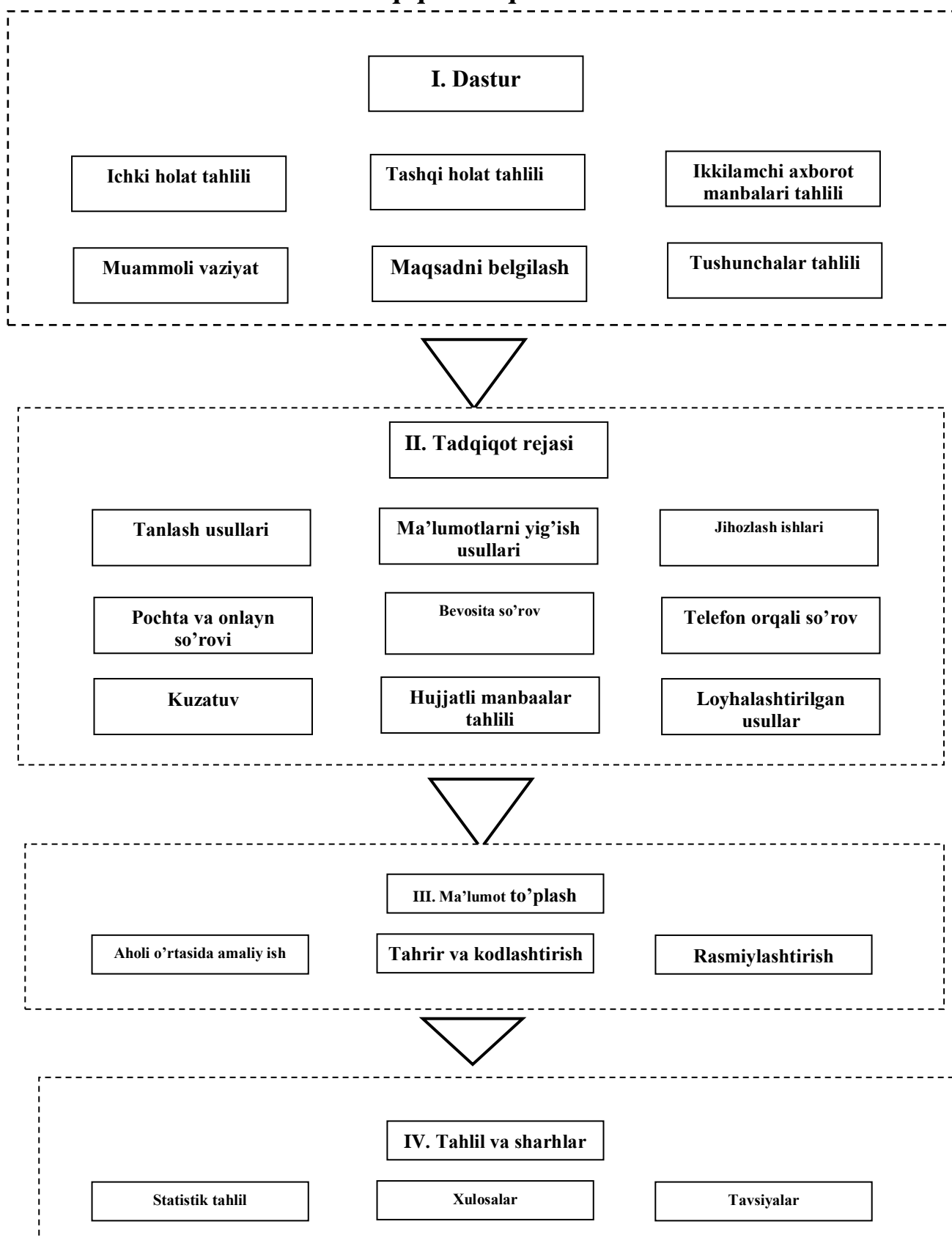
2. Metodlarni tanlashda izlanayotgan axborotlar saralangan manbalardan olish kerak. SHular jumladan statistik analizlar, so'rovlar, turli hil konkret metodlar, an'anaviy yoki rasmiy hujjatlardan ma'lumotlarni tanlash mumkin.

3. Jarayonga tegishli, o'xshasa yoki yonma-yon muammolar bilan tanishib chiqish.

4. Hamkasblaringizni tajribasi, predmetlarga, qulayliklarga moslashishni o'rganib chiqish.

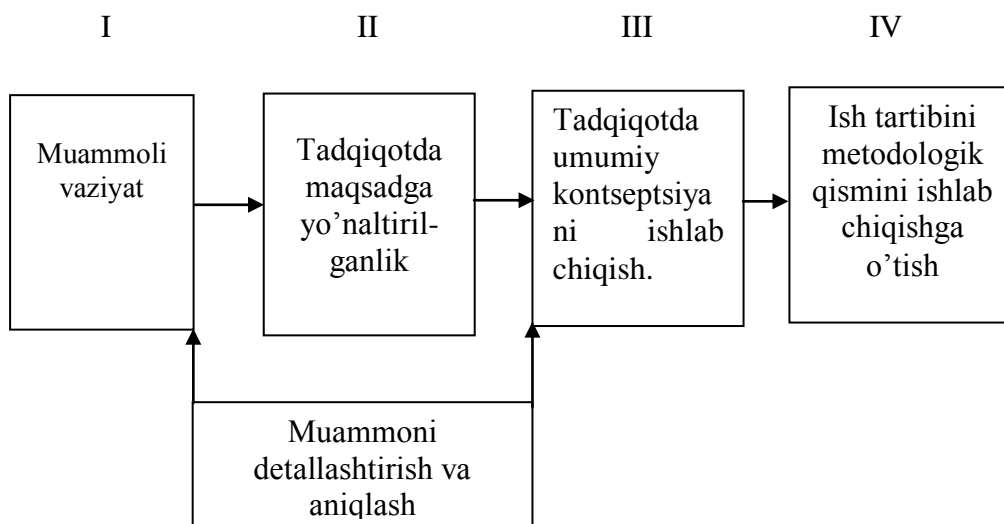
Tadqiqot dasturi

Ta dqiqot bosqichlari¹:

¹ 1-rasm: E.A.Kapitonov Sotsiologiya XX veka. Rastov na Danu. Fenks, 1996. -S. 463.

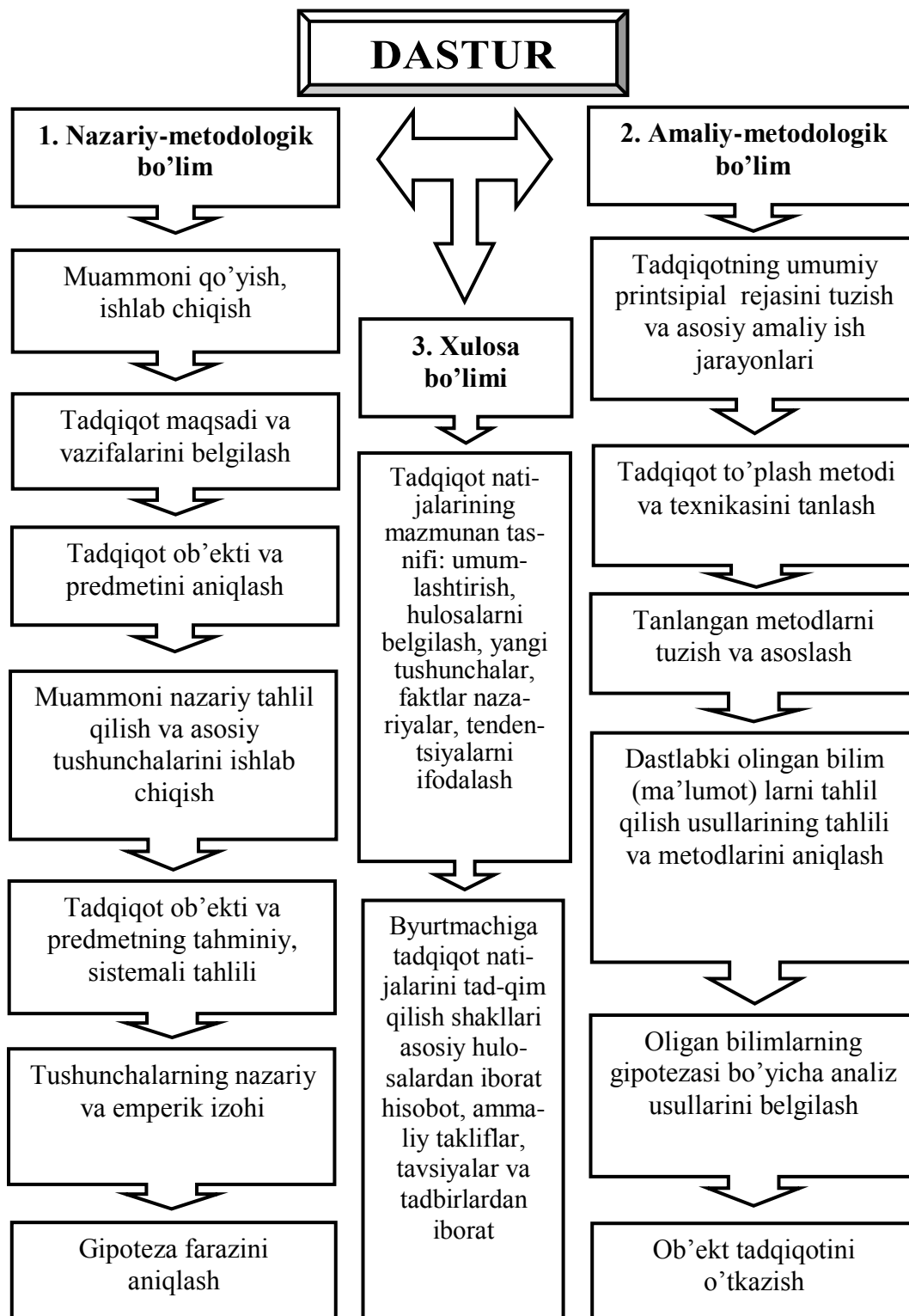
Dasturni ishlab chiqishdagi mantiqiy ketma-ketlik:

Da sturd a ijtimoiy muammo ob'ekti, predmati, maqsad va vazifalar, ilmiy taxmin aniq belgilangan bo'lishi lozim. Dasturda, asosan 2 ta katta bo'lim va xulosa dan iborat bo'ladi:

1. **Nazariy-metodologik bo'lim;**
2. **Amaliy-metodologik (protsedura-ish tartibi) bo'lim;**
3. **Xulosa bo'lim qismidan iborat.**

Da stavval bu bo'limlarning har biri haqida qisqacha to'xtalamiz:

Endi ana shu uchala bo'limlarning har biri haqida kengroq to'xtalamiz.

I. Nazariy-metodologik bo'lim:

Izlanishlarda muammoni qo'shish. Muammo - bu ilmiy-amaliy echimni talab etuvchi, mahumlikni ifodalovchi so'rov so'zlar shakli. Uni qo'yilishi ijtimoiy - psixologik tadqiqotlarning asosiy bo'g'ini bo'lib, echimga muhtoj ijtimoiy vazifa dir. O'z o'rnida muammoni qo'shish uni echimga bo'ysundirish demakdir.

Muammoning klassifikatsiyasi:

- gnoseologik (anglatish kerak bo'lgan muammolarni e'tiborga olish);
- predmetli (aniq ijtimoiy-psixologik ziddiyatlar, qaralama-qarshiliklar);
- tegishlilik (stratifikatsion, demografik, oilaviy va xokazolalar);
- masshtabli - (global, hududiy);
- davriy (qisqa, o'rta, uzoq muddatli);
- ahmiyati jihatidan (birinchi darajali, majmua, tuzilma).

Muammo ijtimoiy - psixologik jihatidan rivojlanayotgan bilim asosida echiladi va ijtimoiy - psixologik ta'dqiqotda aniq savollar orqali echimga yo'naltiriladi. Muammoni qo'yish jarayonida ikki asosiy kriteriyalarni ajratish mumkin:

a) muammoli vaziyatni anglash;

b) muammoni echimini shakllantirish.

Muammoli vaziyat - bu ijtimoiy voqeyilikda qaralama-qarshilikning mavjudligidir. Psixolog manolardagi ahmiyatli va ahmiyatsiz qaralama-qarshiliklar nazariyasiga to'g'ri kelmasligini qayd qilib boradi. SHu asosda muammoli vaziyatni echishda va bizga nomalumni natijani izlashda yangi bilimga bo'lgan ob'ektiv ehtiyoj shakllanadi.

1. Muammoni qo'yish, ishlab chiqish: korxonalar yoki muassasalar psixologlar oldiga muayyan masalani qo'yadi. Bilimga byurtma beradi. byurtmachining o'zi ilmiy muammoni qo'ya olmaydi, chunki buning uchun professional bilimlarga zarur bo'ladi. Muammoni ilmiy ifodalash psixologning vazifasi. Bunda quyidagi talablar qo'yiladi: a) ilmiy ma'nolalar, buyurtmachi ma'nolarni ta'dqiqot va natijalarni o'rganiluvchi jarayonga ta'siri bo'lishi kerak. b) ilmiy bilimlarni noilmiy bilimlardan aniq ajratish kerak. v) umumiy tushunchalar va abstrakt kategoriyalardan emas, balki aniqlikdan iborat bo'lishi lozim. Muammoni empirik o'rganib, ochiq qo'ymaslik kerak, chunki foydaliyliklik, barqarorlik, kollektivdagi keskinlik va nizomlarni-kamaytirish, boshqarish va tashkil qilish munosabatlarni tajriba yo'li bilan tekshirib bo'lmaydi.

Ilmiy ishda ijtimoiy tuzulmadagi qaralama-qarshiliklar, ijtimoiy muammolar real ifodalinishi lozim. Ilmiy muammoning qo'yilishi ayni shu soha uchun kerakli bo'lgan bilimlar doirasidan chetga chiqish, bu bilimlar chegarasini kengaytirish demakdir. Ba'zan muayyan va hozirgacha malum bilimlar doirasida hamisha ham ijtimoiy muammo vaziyatlari hal etilayvermaydi. SHu sababdan ham ko'pincha bilimlarga bo'lgan ehtiyojlar ham o'sib boradi. Ko'pincha ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlar faqat nazariy umumlasmalar ishlab chiqibgina qolmasdan, balki ijtimoiy muammo vaziyatini hal etishning konkret amaliy tavsiyalarini ham ishlab chiqadi. Masalan, madaniy-ma'rifiy muassasalarning kadrlarining ko'nimsizligi masalalarini o'rganishga bag'ishlangan

ijtimoiy psixologik ta dqiqotni nazariy umumlashtirishda hal etish mumkin. Bir jihatdan, bu ijtimoiy muammo va ziyatini keltirib chiqargan shart-sharoitlarni atroflicha tahlil etilib, nazariy xulosalar ilgari surilsa, ikkinchi jihatdan bu va ziyatni bartaraf etishning dolzarb yo'l-yo'riqlari tavsiya etiladi. Yuzaga kelgan ijtimoiy muammo ma'lum bo'lgan amaliy vositalar bilan hal etilmasa, ilimga, ta dqiqot o'tkazilishiga murojaat qilina di. Bu murojaat ilmda ijtimoiy byurtma deb ataladi. SHunday qilib, ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar ikki yo'nalishda :

a) *ijtimoiy byurtma* ;

b) *shaxsan psixologning tashabbusi asosida amalga oshirilishi* mumkin.

Ammo psixologning shaxsiy tashabbusi ham real hayot muammolari asosiga qurilishi shart. Shaxsiy tashabbus ko'rsatish, hayotiy ziddiyatlarni ilmiy tafakkur va keng ta dqiqot asosida hal etilishi uchun psixolog keng dunyo qarashga ega bo'lishi zarurdir.

Ba'zan ilmiy muammo dasturda atroflicha to'la - to'kis bayon etib bermasligi ham mumkin. Bunday paytda ta dqiqotchi ilmiy muammoni umumiy tarzda izohlash va uning ayrim jihatlari xususida atroflicha tushuncha berib o'tishi mumkin. Ta dqiqot davomida ilmiy muammo haqidagi fikr kengayadi va bu narsa dasturga kiritilib boriladi.

2. Ta dqiqot maqsadi va vazifalarni belgilash: ijtimoiy psixologik ta dqiqot buyurtmachi va bajaruvchilar o'rtasidagi munosabat o'zaro kelishib olina di. Ta dqiqot uchun sarf qilina digan harajatlari: moliyaviy va mehnat resurslari hisoblab chiqiladi.

Bunda maqsad va vazifa aniqlab olina di. Maqsad - bu ongda oldindan payqalgan ta dqiqot natijasidir. Muammoni o'rganish darajasi, ijtimoiy buyurtma, ta dqiqot ma'nafatliriga bog'liq bo'ladi. Empirik (eksperiment) ta dqiqotning umumiy maqsadi: ob'ekt rivojlanish turlari, tuzilmasi, o'zgaruvchanligi va tendentsiyalaridir.

Bu faktlar turli maqsadlarga qo'llanishi mumkin:

a) nazariy xulosalar olishda ;

b) o'rganish metodining effektivligi, bilish imkoniyati orqali xulosalar olishda ;

v) amaliy maslahatlar olishda ;

g) kam o'rganilgan soha bo'yicha informatsiya to'plaganda .

Ijtimoiy psixologik ta dqiqot maqsadi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan ishlab chiqarish koronasida mehnat unumdorligini ko'tarish muammosini ijtimoiy psixologik ta dqiqot qilish zarur bo'lsa, bunda asosiy maqsad mehnat unumdorligi pastliginig asosiy sabablarini aniqlash, mavjud yashirin iqtisodiy imkoniyatlarni qidirib topish va mavjud shart-sharoiti o'zgarishidan iborat bo'ladi. Ta dqiqotning asosiy vazifasi esa belgilab olina digan maqsadning mazmunan, uslubiy va tashkiliy jihatdan yanada oydinlashtirib olishdan iborat bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar da ma qsa d-bu ta dqiqotlar ni na za riy yoki a ma liy yo'na lishlar da bo'lishini ko'rsa tuvchi mo'ljal va zifa sini o'taydi. Ayni va qtda da stur o'tka zila yotgan ta dqiqot qa nda y mu ammoni hal etishi yoki qa nda y xa ra kte rda gi na tija lar ga ega bo'lishi hususida konkret sa vollar ga ja vob be rishi lozim.

Ma qsa dni a ma lga oshirish ja ryonida bir yo'la bir ne cha hil ma nza ra lar ga duch ke lish mumkin. Ze ro, ha mma na rsa oldin da a niq be lgila nishi qiyin. Ha mma imkoniyat va yutug'lar ni to'la a niqlik bila n hisobga olishga urinish be'ma nilikda n va sha lla qilikda n boshqa na rsa ema s. SHu bila n birga ba rcha ta dqiqotchi kutilgan na tija lar da n ta shqa ri yana qo'shimcha na tija lar pa ydo bo'lishini na za rda n qochirma slik ke ra k. «Agar siz qa nda ydir yo'lla nma gan, kutilma gan ha yolingizga ke ltirma gan na rsa ni topishni o'yla maydigan bo'lsa ngiz, siz bu na rsa ni he ch qa chon topa olma ysiz» de gan edi. Ma qsa dni a ma lga oshirishda ba'za n fa qatgina a sosiy va zifa ema s, ikkinchi da ra ja li va zifa lar ni ha m br yo'la ba ja rishga to'g'ri ke la di. SHunig uchun ha m ishda a sosiy qo'shimcha u yoki ma sa la lar bir yo'la hal etila di yoki hal etishnig konkret yo'lla ri be lgila b be rila di.

Ma qsa dni a ma lga oshirish ja ra yonida ta dqiqotchi 3 a n'a na viy va zifa ni ba ja rishni o'z oldiga qo'yadi:

- 1) o'rga niluvchi ma vzuni ilmiy-na za riy jiha tda n ta dqiq etish;
- 2) ilmiy-na za riy ma vzuning boshqa ilm va ha yot bila n bog'liqligi;
- 3) krizis hola tlar da n chiqishning a niq-ra vsha n yo'lla rini be lgila b be rish (da sturda me todologik ta vsiyala rni ya ra tishni qa yd eta di).

Ba'za n hal etilmagan noa sosiy va zifa lar a lohida mustaqil ta dqiq etilishi da sturda ko'rsa tilishi lozim.

De ma k, empirik ijtimoiy psixologik ta dqiqot ma qsa di na za riy, me todik, a ma liy, informa tsion bo'lishi mumkin. Ma qsa d ta dqiqot ja ra yonini ta shkil qila di va e'tibor qa ra tishga yordam be ra di.

Ma qsa d ma'lum bir va zifa lar ni e chish na tija sida a ma lga osha di. Agar ma qsa d ta dqiqot ja ra yonini ta shkil qila di va e'tibor qa ra tishga yordam be ra di.

Ma qsa d ma'lum bir va zifa lar ni e chish na tija sida a ma lga osha di. Agar ma qsa d ta dqiqot nima uchun o'tka zila di de gan sa volga ja vob be rsa, va zifa ta dqiqotni qa nda y o'tka zish, qo'yilgan ma qsa dni qa nda y na za riy, me todik ma sa la lar ni e chish za rur de gan sa volga ja vob be ra di. Ma qsa d bir ne cha va zifa lar ga bo'lina di:

- a) shu ha qda tushuncha be rish.
- b) na za riy tipologiyasini ba yon etish va hoka zo.

Asosiy va a sosiy bo'lma gan va zifa lar ni ajra tish ke ra k. Bu va qtni to'g'ri ta qsimla shga xizmat qila di.

3. Taqqiqot ob'ekti va predmetini aniqlash: Ko'pincha mehnat jamoalari ob'ekt bo'lib xizmat qiladi. Ob'ekt qanchalik aniq bo'lsa, metod shunchalik to'g'ri tanlangan bo'ladi. Empirik taqqiqot tipik ob'ektlari odamlar fikri, jamoadagi munosabatlari, siyosiy jarayonlari. Bu ob'ektga bir necha predmet to'g'ri kelishi mumkin. Predmet «ong tuzilmasi» va hokazo. Umuman ob'ekt (lat. predmet) - falsafada kishi ongidan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan har qanday hodisa. Keng ma'noda - kishi bilishga intilgan predmet, hodisa (masalan, o'rganish ob'ekti) va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish (ko'rish ob'ekti).

Ob'ekt odatda mustaqil tushuncha sifatida taqqiqochi ixtiyorida chetda tura di va maxsus o'rganiladi. Predmet esa taqqiqotchi tomonidan muayyan shaklga solinadi va mahsus taqqiqot qo'lamiga sifatida o'rganiladi. Ob'ekt predmetidan ma'no doirasidagi jihatidan ancha keng, predmet ob'ektning hosilidir. Birgina ob'ektning o'zida bir necha alohida taqqiqot predmetlarini ajratib olib o'rganishi mumkin. Ijtimoiy voqealikka ob'ekt sifatida qayd etishi va unda predmetni ajratib chiqarish, hamisha yuzaga kelgan ijtimoiy ziddiyatli muammo va bu muammoni hal etish holatlari bilan chambarchas bog'liq. Ba'zan taqqiqotchi oldin maxsus masala, ya'ni predmetni aniqlab oladi va shundan so'ng shu masala atrofida muhit, masalaga qon - qarindosh tomonlarini, ya'ni ob'ektni belgilaydi. Bu 2 yondashuv dialektik materializimning induktiv bilish usullariga muvofiq va har ikki yondashuv ham to'g'ri deb e'tirof etishi mumkin.

Ob'ekt - bu haqiqiy mavjud bo'lgan tuzilma bo'lib, predmet - abstrakt qo'yilgan taqqiqot muammosidir.

4. Muammoni nazariy tahlil qilish va asosiy tushunchalarni ishlab chiqish:

a) defitsiyalashni (ta'riflash), ya'ni ilm-fanda ishlab chiqilgan nazariy va metodologik nuqtai nazardan muammoning asosiy tushunchalarini aniqlash, nazariy asoslar bo'lmaganda esa taqqiqotchi o'z kontseptsiyasini mustaqil yaratish kerak.

b) taqqiqot tushunchalariga bog'liq, ya'ni muammoning nazariy tahlili bevosita tushuncha bilan dialektik uzviylikda rivojlanadi. Bunda nazariy va empirik ko'rsatkichlar o'zaro aloqada bo'ladi.

5. Taqqiqot ob'ektning tahmini, sistemali tahlili:

O'rganilayotgan ob'ekt sistemali tahlil qilindi. Bu ob'ektni, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy bog'liqlikda o'rganishdir. Sistemali tahlil natijasida faqat ob'ektidagi mavjudlik mexanizimiga emas, balki institutsional, oilaviy-ma'naviy, shaxsiy tuzilmalar ham aniqlanadi. Ob'ektning sistemali tahlili asosida gipoteza shakllanadi.

6. Tushunchalarni nazariy va empirik integratsiyasi:

Da sturni tuzishda gi ke yingi qa da m, bu inte rprita tsiyadir. Intre prita tsiya - sha rhla sh, izohla sh, tushuntirib be rish, ta lqin qilish na tija sida olinga n tushuncha la r ele me ntidir. Da sturni tuzishda tushuncha la r na za riy va empirik inte rprita tsiya ta lqin qilina di:

a) na za riy inte rprita tsiya (izohla sh) - bu tushuncha la r ma zmuni mua mmoning na za riy a spe kti nuqta i-na za rda n tushuntirishi («e'tiqod» va «qa driyat» tipi be lgila na di).

b) empirik (ekspe rime nt) inte rprita tsiya tushuncha la rni empirik fa ktlar bila n ta qqosla sh, o'rga nila yotga n soxa bila n mosligini a niqla sh, ope ra tsiona l tushuncha to'pla sh.

7. Gipote za ni (ilmiy fa ra z) a niqla sh:

Gipote za – bu o'rga nila yotga n ob'e kt xususiyatla ri ha qida ilmiy ta hlil. Gipote za: a) ta 'riflovchi, b) tushuntiruvchi, v) oldinda n a ytib be ruvchi, ya'ni gipote za – prognozla r bo'lina di:

-ta 'riflovchi gipote za - bu ob'e kt tuzilma si va ele me ntlar ha qida gi ta hlilni kompone ntlar miqdoriy bog'liqligi ele me ntlar ro a loqa lar va xa rakte ri ha qida ma 'lumotlar be ra di. Ma sa lan, me hnat motivi tuzilma si ish ha qiga ema s, ba lki me hnat ma zmuniga bog'liq bo'la di. Dindorlikning ustun tipi-progmatik va milliy tiplar ma vjuddir;

- tushuntiruvchi gipote za - juda mura kka b bo'lgan sa ba b a loqa la ri ha qida gi ta xmindir;

- gipote za - ba shora t ja ra yoning rivojla nishi ha qida ta sa vvur be ra di. U rivojla nish te nde ntsiyasi va yo'nalishla rini a niqlovchi, ba rqa ror me xa nizimla rni ochib be ra di.

Gipote za - empirik me tod yorda mida te kshirilishi mumkin bo'lgan, ta dqiqotda gi eng a sosiy hususiyatla rni a niqlovchi muhim bilish instrume ntidir. Gipote za bor yo yo'qligi ta dqiqot da raja sini xa rakte rla ydi, qolga n ba rcha ishlar gipote za ni isbotla sh yoki inkor etish bila n bog'liq bo'la di.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqot loyha si

Ijtimoiy psixologik ta dqiqot - bu ijtimoiy psixologik ma 'lumot a na lizi a sosida , mua moni o'rga nish, ba hola sh, miqdoriy va sifa tiyli ta hlilni o'tka zish a sosida a niq bir me todla rni qo'lla sh bila n ijtimoiy voqe ylikni o'rga nuvchi ijtimoiy psixologik vosita dir.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqot loyha si - bu ijtimoiy voqe ylikni bosqichma -bosqich me todologik va a niq ma 'lumotla ra ga a sosla ga n usulla r, ha mda ilmiy ta dqiqotning ke tma -ke tlik tuzilma sidir

IJTIMOIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR

1. Annota tsiya	1.1. Tadqiqot nomlanishi;
	1.2. O'tkazilish muddati;
	1.3. Ijrochi (nomi, adresi, tel, tashkilot, tadqiqot o'tkazuvchi) Boshqaruvchi va javobgar ijrochi (F.I.O. ilmiy darajasi mavqeyi, ish joyi, adres, tel.);
2. Tadqiqot shakli	2.1. Pilotaj;
	2.2. Asosiy;
	2.3. Birma rtali;
	2.4. Davom ettiruvchi (longitudinal);
	2.5. Taqqoslovchi;
	2.6. Qayta (panel, trendli, kassatli);
	2.7. Monografik;
	2.8. Umumiy, keng qamrovli;
	2.9. Tanlovli;
	2.10. Nazariy;
	2.11. Nazariy;
	2.12. Amaliy.
3. Tadqiqot ob'ektining tasnifi	3.1. Umumiy birlikka ijtimoiy-demografik xarakteristika
	3.2. Umumiy birlik hajmi
	3.3. Kuza tuv biligi (karakteristik chizing): -individ; -oila ; -birlamchi jamoa ; -noformal guruh; -tashkilot, muassasa ; -aholi punkti; -tuman, viloyat, hudud va hokazo.
	3.4. Tanlashning umumiy ko'lami (kuza tishdagi birliklar miqdorini ko'rsatish).
	3.5. Tanlash turi: -tasodifiy; -kvotali; -uyali tanlash va hokazo.
	3.6. Tanlash birligiga ijtimoiy-demografik xarakteristika .

<p>4. Ta dqiqot me todla ri ta snifi</p>	<p>4.1. Ta dqiqotda sotsiologik ma'lumotlar yig'ish me todla ri.</p> <p>Respondent tomonidan to'ldirilgan anketalar:</p> <ul style="list-style-type: none"> - shaxsiy shtirilgan; - individual yoki guruh shtirilgan. <p>Pochta va onlayn orqali so'rov:</p> <ul style="list-style-type: none"> - shaxsiy shtirilgan; - individual yoki guruh shtirilgan. <p>Standart shtirilgan intervyu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - turar joyiga ; - ish joyiga . <p>Erkin intervyu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - turar joyiga ; - ish joyiga . <p>Tuzilma viy kuza tuv:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tuzilma siz kuza tuv; - kiritilgan kuza tuv; - kiritilgan kuza tuv; - o'z-o'ziga hisobot; - o'z-o'zini sur'ati; - hollalar, kundaliklar, shaxsiy xujjalar ta hlili; - rasmiy hujjalar ta hlili; - statistika ta hlil; - OAV larini ma tinlarining ta hlili; - eksport so'rovi; - test; - mustaqil protsedura ; - anketalar yoki intervyu asosida ; - sotsiometrik so'rov; - ijtimoiy psixologik eksperiment; - maxsus texnik uskunalar asosida so'rov va boshqa me todla r.
	<p>4.2. Ijtimoiy psixologik analizlar me todi;</p> <p>Oddiy statistika ta hlil:</p> <ul style="list-style-type: none"> - empirik belgilash; - statistika guruh shtirish; - usullar, me todla r momentlari.
<p>5. Ko'p o'lchamli ta hlil</p>	<ul style="list-style-type: none"> - asosli; - klassifikatsion; - shkalalar shtirilgan <hr/> <p>5.1. Ta dqiqot maqsadi.</p> <hr/> <p>5.2. Ta dqiqot shkalasi, va zifasi.</p>

II. **Ama liy - me todologik bo'lim:**

Protse dura (ish tartibi) - ta dqiqot ama liyotida qo'lla nila diga n, uni o'tka zish uchun muhim bo'lgan turli qoida la r, xa ra kte rla r, instrumke ntlar ni qo'lla sh va ula rni ta rtibga bog'liq bo'lgan ma sa la la r yig'indisidir.

1. Ta dqiqotning umumiy (printsipial) re ja sini tuzish va a sosiy ama liy ish ja ra yonla ri:

Bu a lba tta gipote za xa ra kte riga bog'liq:

a) Tushuntiruvchi gipote za -sha rt-sha roit ya ra tib, ta jriba protse dura sini o'z iyachiga ola di.

b) Ta 'riflovchi gipote za -tipologik protse ssla rni o'z ichiga ola di, ya'ni ba rqa ror hususiyatla r, sifa tla rni o'zida muja ssa meta di.

Gipote za -ba shora t omma viy hodisa la rni kuza tishda sta tistik me todla rni ta la b qila di.

Re ja li ta nla sh ta shkiliy vosita la rni va moddiy sa rf ha ra ja tla rni a niqla ydi, chunki anke ta la r, bla nka la rni, korhona la r bila n sha rtnoma la r ko'pa ytirish, so'rov o'tka zish uchun oda mlar ni to'pla sh ke ra k bo'la di.

2. Ta dqiqot to'pla sh me todi va te xnika sini ta nla sh ishla ri.

Empirik ijtimoiy psixologik ta dqiqotla rni 2 turga bo'lish mumkin:

1) ta rqa tma ma te ria lla rni to'pla sh me todi;

2) olingan informa tsiyani ishla b chiqish va ta hlil me todi.

Da stur o'z ichiga me todla rni ta nla sh, ta 'rifla sh va tuzishni ola di.

Me todni ta nla sh-a sosla nga n gipote za da n ke lib chiqan bo'lishi ke ra k. Bunda ha r bir me tot o'ziga xos empirik xususiyatga ega :

a) so'rov me todi-ja ra yonning sub'e ktiv tomonla rini o'rga nishga yo'na ltirila di. CHunki u re sponde ntlar ni ha yot fa oliyati ha qida gi ja vobla riga a sosla nga n;

b) kuza tish me todi-ha qiqiy hulq-a tvor munosa ba tla rni o'rga na di;

v) hujja tla rni o'rga nish me todi-fiksa ttsiyaga (yozib qo'yish, qa yd qilish, to'pla sh) ga a sosla na di;

g) ekspe rime nt me todi-hodisa la rni bir butunlikda o'rga na di.

Ama liyotda a na shu me todla rda n biri ta nla na di:

-a ga r ta dqiqot ijtimoiy psixologik xa ra kte rga ega bo'lsa, unda fikrla r, qa ra shla rni o'rga nishda so'rov me todida n foyda la nish ke ra k;

-a ga r xulq-a tvor xa ra kte ri, hodisa la rga re a ktsiya mua mmosi ha qida bo'lsa, unda kuza tish me todida n foyda la nish mumkin;

-ekspe rime nt me todi - ma 'lum bir sa ba bla rning ta 'sirini bilish uchun mua mmoning ba rcha tomonla rini o'rga nish ke ra k bo'lgan da qo'lla nila di. Ma sa la n, me hna tni ta shkil qilishning yangi sha klla ri, siyosiy xulosala r, qonunla rni qa bul qilishda, so'rngra ula rni ishla b chiqishda ke ra k bo'la di.

3. Ta nla nga n me todla rni tuzish va a sosla sh. Ha r qa nda y me tod o'ziga xos ra vishda tuzila di. SHunga ko'ra umumiy

hususiyatlarini ajratish mumkin, ya'ni informatsiya to'plashda empirik metodlarning umumiy printsiplarni tuzish mumkin. Amerikalik psixologlar fikriga ko'ra balandroq ovozda berilgan savol salbiy javobdan ko'ra ko'proq ijobiy javob berishga undar ekan.

Balandroq ovozda aytilgan respondentlarning ta'dqiqotga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

4. Dastlabki olingan bilim (ma'lumot) larni tahlil qilish usullarning ta'sifi va metodlarini aniqlash. Olingan informatsiyaning ob'ektivligi ko'p jihattan nazariy metodologik pozitsiyaga, metodlarni mazmuni va shakliga bog'liq. Demak ta'dqiqot natijalari bu ilmiy asoslangan bilimlardir. SHuning uchun ta'dqiqotning asosiy va muhim printsiplari bu ta'dqiqot xarakterlari tuzilmasining mazmuni va xarakterini hamda munosabatlari (ilmiy metodologik nuqtai nazar) aniqlashdir.

5. Olingan bilimlarni gipoteza (faza) bo'yicha analiz usullarini belgilash. Narsa yoki hodisa mohiyatiga e'tishib bo'yicha inson tomonidan maqsad qilib qo'yilgan, ammo ilmiy asoslangan bo'lsa da, mantiqan bog'liq chora-tadbirlarning xomak rejasini ta'xmin (gipoteza) deyiladi.

Ijtimoiy psixologik ta'dqiqot gipotezasi ijtimoiy ob'ektning tuzilishi haqidagi nazariy asoslangan ilmiy ta'xmin bo'lib, bu ob'ektni ta'skil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakterlari, ularning faoliyatlashirish va ta'dqiqotni o'zida ifodalaydi. Ilmiy gipoteza o'rganilayotgan ob'ekt hususida dastlabki tahlil o'tkaziladigan keyingina tuzilishi mumkin. Gipotezaning nechog'lik haqiqat go'yiligi yoki haqiqiy emasligi empirik asoslanish davrida konkret ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlar o'tkazish davomida ma'lum bo'ladi. Bunday ta'dqiqotlar natijasida gipotezalar o'zining inkori yoki tasdiqini topadi.

Ilmiy asoslangan gipoteza quyidagi talablarga javob berilishi kerak:

1. Ilmiy gipoteza umuminsoniy fikrlarning mohiyat printsiplariga muvofiq bo'lishi lozim (oldin sinfiy manfaatlar ustun edi, endi milliy mustaqillik tufayli umuminsoniy manfaatlar ustunligi yuzaga keladi).

2. Ilmiy gipoteza isboti allaqachon hammaga ma'lum bo'lgan voqea va hodisalarni asoslashga bag'ishlanmagan bo'lishi lozim. Ammo bu ilmiy ta'xmin hozir eskirgan, lekin umumilmiy qarashlarga xilof bo'lmaydi.

3. Ilmiy gipoteza hammaga ma'lum bo'lgan, isboti ayrim faktlar haqiqatga zid bo'lmaydigan.

4. Ilmiy gipotezani ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarning jarayoni davomida isbotlashning imkoniyati yo'q.

O'rganilayotgan ijtimoiy ob'ektni izohlovchi gipotezalarga bo'lib ta'dqiq etish mumkin. Bayon etuvchi ilmiy gipoteza-bu ta'dqiq etilayotgan ob'ektni shakli va mazmuni aloqalari hususidagi ilmiy talqindir. Ilmiy gipoteza o'rganiluvchi ob'ekt ilmiy ta'xmini bo'lib, shu

bo'yicha eksperimental tekshirishda asosiy ilmiy taxmin bilan qo'shimcha ilmiy taxminlar o'rtasidagi farqni e'tibordan chetga qoldirmasdan, alohida o'rganish lozim.

Bayon etuvchi gipotezaning hayot haqiqatiga qancha mos kelishini tekshirib ko'raylik. Birinchisi asosiy ilmiy gipotezaning ish haqining ishga bo'lgan munosabatga ta'siri haqidagi ilmiy taxmin ma'nosi shundan iboratki, ish haqi 8 soatdan iborat mehnatga munosabatining ob'ektiv va sub'ektiv hususiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatishi masalasini isbotlashdir. Ana shu umumiy gipotezadan quyidagi qo'shimcha gipotezalar kelib chiqadi:

1. Oylik ish haqi qanchalik yuqori qilib belgilansa ishga munosabatining ko'rsatkichlari shuncha yuqori bo'ladi.

2. Oylik ish haqi qanchalik yuqori bo'lsa, mehnatga munosabatning sub'ektiv munosabatlari (mehnatdagi charchash, qoniqish, ruhiy tekkilik va boshqa hususiyatlar) shunchalik bo'rtib tura di.

3. Mehnat qilish motivlari qilina yotgan ish mazmuniga qaraganda shu ish uchun berilayotgan oylik ish haqiga ko'proq bog'liqdir. Ta'dqiqotchi gipotezani barcha hujjatlari, manbalar to'plab, umumlashtirilgandan so'ng empirik ma'lumotlarni mushohada qilish, ilmiy tilga ko'chirish zaruriyati yuzaga keladi. Ilmiy xulosalar nazariy umumlashtirishga aylantiriladi.

Demak, izlanishga qaratilgan ta'dqiqot rejasida 3 bosqichdagi ta'dqiqot turini (1-hujjatlarni o'rganish, 2-eksperiment bilan maslahatlashuv, 3-kuzatish o'tkazishni) o'z ichiga oladi, bu bosqichlarning birinchisi ilmiy muammo haqidagi ma'lum bo'lgan barcha ilmiy, publistik va arxiv hujjatlarni chuqur o'rganib chiqish nazarda tutilsa, 2-bosqichda shu soha bo'yicha tanimli olimlar, tajribali kishilardan iborat ekspertlar guruhi fikrini o'rganish e'tibor markazida bo'ladi. 3-bosqichda esa ta'dqiqotchi ilm va tashvurlarga ega bo'lgan holda ob'ekt hususida kuzatish ishlarini olib borishni ko'zda tutadi. Izlanish rejasida ilmiy muammoni aniq nomlab olish va asoslangan gipotezani ilgari surish bilan yakunlanadi.

Bayon etish rejasida bir qator ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarni qo'llash, olingan muammolar statistik tahlil orqali qabul etilgan gipotezaning hayotiylikini tekshirib ko'rish va o'rganilayotgan ob'ekt hususida aniq miqdoriy va sifat harakteristikaga ega bo'lishini taqozo etadi. Ba'zanda ma'lum bo'lgan fikrlar hali ilmda tasdiqlanmagan ham bo'lishi mumkin.

6. Ob'ekt ta'dqiqotini o'tkazish. Ta'dqiqot predmeti-mavjud ijtimoiy psixologik muammoning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Bir xil muammoli holda yagona empirik ta'dqiqot ob'ekti bo'yicha ta'dqiqot predmeti bo'ladigan bir nechta yo'nalishlar bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ta'dqiqot predmeti tanlanganda, mavjud muammoni echish yo'llari bo'yicha ilmiy faraz tuziladi, shu bilan birga ijtimoiy psixologik ta'dqiqot o'tkazish usullari va shakllariga ta'rif beriladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti deganda, ijtimoiy psixologik tadqiqot yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa va tuzilmalar tushuniladi. Har qanday ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti tizimli hususiyatga asoslangan vaqt, makoniy, imkoniyat va miqdoriy o'lchov chegarasiga ega bo'ladi. Empirik ijtimoiy psixologik tadqiqot nazariy-uslubiy darajasida tadqiqot ob'ektini tanlash muhim ahamiyatga ega. Hal qilinishi zarur bo'lgan muammolar xarakterini, uning dolzarbligi tadqiqot maqsadi va vazifasi tadqiqot ob'ektining qanday bo'lishligini belgilaydi. Agar tadqiqot ob'ekti unchalik katta bo'lmasa, ijtimoiy psixologik jihatdan uni to'la ligicha qamrab olish imkoniyati bo'lsa, bir butun holda tadqiqot ob'ekti qilib olinishi mumkin. Ba'zanda esa murakkab ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini to'la ligicha qamrab olish imkoniyati bo'lmaydi. SHunig uchun bunday vaziyat tadqiqot ob'ektining nisbatan aniq chegarasi belgilab olinishi shart.

Dasurda aniq ko'rsatilishi zarur bo'lgan jihatlarni quyidagilardan iborat:

1. empirik tadqiqot ob'ekti;
2. ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini to'la ligicha qamraydimi yoki uning ayrim jihatlari qaydarajada qamrab oladi;
3. tanlov asosida olib boriladigan ijtimoiy psixologik tadqiqot asosi (ro'yxat tuzish, kartoteka, ijtimoiy psixologik xarita kabilar).

III. Xulosa qismi:

1. Tadqiqot natijalarining mazmunan ta'sifi: umumlashtirish, xulosalarni belgilash, ya'ni tushunchalar, faktlar, nazariyalar, tendentsiyalarni ifodalash.

2. Buyurtmachi tadqiqot natijalarini taqdim qilish shakllari: (asosiy xulosalardan iborat hisoboti, amaliy ta'kliflar, tavsiyalar va ta'dbirlardan iborat).

Umuman ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalarini bundan ilmiy va yuksak saviyada tahlil qilish ulardan ijobiy boshqarish amaliyotida unumli foydalanish imkonini beradi. Empirik ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish jarayonida yoq o'rga niyotgan ob'ektning muhim jihatlari ko'rinish boshlaydi. Bu jihatlari nazarda tutgan holda ilmiy ta'kliflar, tavsiyalar va ta'dbirlar ishlab chiqish, ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish bosqichi ikkiyoqlama jarayon bo'lib, unda olimlar, ilmiy hodimlar, amaliyotchilar ham faol ishtirok etadi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari ilmiy hisobot tarzida tuziladi. Ilmiy hisobot guruhlashtirilgan holda tuzilib, kelgusida o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy hisobot tarkibi asosan ikki qismdan iborat bo'lib, nazariy va amaliy bo'limlarga bo'ladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotning ilmiy hisobotida quyidagi asosiy talablarga e'tibor berilmog'i lozim:

1. Ilmiy hisobotda tadqiqot predmetiga muvofiq muammoning barcha o'zaro bog'liq jihatlari chuqur aks etishi zarur. Bunda ijtimoiy psixologik muammoning asosiy mohiyatli jihati aniq ko'rsatilmog'i kerak. Bajarlidigan ishlar esa mantiqiy tartib asosida ko'rib chiqiladi.

2. Ilmiy hisobotning har bir bobi 2 qismdan iborat qilib tuzilmog'i maqsadga muvofiq. Birinchi qism muammoni va tadqiqot natijalarini o'z ichiga olsa, ikkinchi qism esa ilmiy hulosalarni amaliy taklif va tavsiyalarni ta'skil etmog'i kerak.

3. Ilmiy hisobotda anketasavollari umumlashtirilgan holda ixcham qilib ifodalana di. Hisobot aniq, hayotiy, hujjatli va statistik ma'lumotlar asosida tasdiqlangan bo'lishi talab etiladi.

4. Ilmiy hisobot ixcham va to'g'ri yozilishi zarur. Ko'pi bilan 30-40 betdan oshmasligi, zarur javdallar, diagrammalar ilova tarzida ham berilishi mumkin.

Umuman xulosa qismida yana shuni ta'kidlamog' lozimki, ba'zi psixologlar fanning asosiy vazifasi aniq ma'lumotlar yig'ib, zarur takliflar va tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat, ularni hayotga, amaliyotga tadbir qilish esa jamoat tashkilotlari, ma'muriyatni ish deb xisoblaydilar. Bunday qarash ilmiy ma'lumotlar va ularni boshqaruvdagi echimlar o'rtasida uzilishga olib keladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalarini amaliyotga tadbir etishning turli shakllari va usullari mavjud. Ular quyida gilaridan iborat:

1. Olib borilgan tadqiqot natijalarini mavjud rahbariyat pog'onasi (ma'muriyat, kasaba uyushmasi, bo'linma va boshqalar) va tadqiqot guruhlari (masalan, ishchi birgadesi, talabalar guruhi kabilar) oldida himoya qilish.

2. Tadqiqot natijalarini kitob shaklida, uslubiy qo'llanma, maqolalar to'plamida va matbuotda nashr etish.

3. Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari bo'yicha olimlarning radio va televidinida chiqishlari ham o'ziga amaliy ahamiyat kasb etadi.

4. Ilmiy-amaliy anjumanlar, seminarlar, simpoziumlar ta'skil etish va o'tkazish kabi shakllari ham muhim ahamiyatga ega.

5. Bugungi kunda ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliy foydalanishda sotsial-psixologik markazlar faoliyatini kengroq qo'llash.

Demak, ijtimoiy psixologik tadqiqotlar nazariy asoslarni ishlab chiqish va faktlarni yig'ish bir paytda amalga oshirilmaydi. Ammo ular mushtarak birlikda umumiy vazifalarga bo'ysungan holda amalga oshiriladi. Dasturni ishlab chiqish davrida ikki asosiy talabga rioya qilish muhim ahamiyatga ega:

1. Ishlab chiqilgan nazariy umumlasmalardan real tadqiqot o'tkazishga o'ta bilish, bu fikrlarni ishlab, hulosalarga aylantira bilish;

2. Olingan natijalar, faktlar yig'ilgan empirik materiallardan nazariy umumlashmalarga ega bo'lish ana shu talablar mazmundir.

Yuqorida bu ikki talabga rioya qilish bir jihatdan real ijtimoiy psixologik tadqiqotlar o'tkazishni tizimli yo'lga qo'yish, jamiyat ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etish ishlarini uzluksiz amalga oshirib borishni ta'minlash, ikkinchi jihatdan, ilm-fanning turli sohalari uzviy rivojlanib borishi uchun keng imkoniyatlar ochiladi.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar da ta nla sh me todi

Ta nla sh me todi-ta nla b olingan sotsial muammoning muhim xususiyatlar i ha qida gi yakuniy xulosalarni chiqarishga yordam beradigan ta dqiqot usuli hisoblanadi. Bu metod yordamida kuch, vaqt va usullar tejaladi, muammoni echishga xizmat qiladigan asosiy belgilar ta nla b olinishi evaziga muammo tez va aniq hal etiladi. Psixologiyada ahamiyatli natijani olishga xizmat qiladigan bir nechta ta nlov usullari mavjud bo'lar:

a) alohida hollarni o'rganuvchi monografik ta dqiqot;

b) statistik ta nlov metodlari, bu ham ikki turga ajratiladi ya'ni kutilgan va kutilmagan ta nla sh.

Kutilgan ta nlovning maqsadga yo'naltirilgan va proporsiyalangan shakllari mavjud bo'lib, har ikkala si ta dqiqotning sifatli olib borilishiga yordam beradi. Proporsiyalangan ta nlovda so'rovni o'tkazishda qancha kishi va ularning qanday xarakterga ega bo'lishi aniqlanadi.

Kutilmagan ta nlov esa butkul kutilmagan, qatlamli va qismli ta nla sh turlariga bo'linaadi. Butkul kutilmagan ta nlovda quyidagi usullarda foydalaniladi:

a) lotoreya asosidagi ta nlov;

b) taxminiy sonlar asosida;

v) sistemali ta nlov olib borish.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqot ob'ekti sifatida katta hudud bo'ylab taqqalgan va sotsial-demografik xususiyatlar i bilan farqlanuvchi ko'p sonli odamlar guruhi qatnashishi mumkin. Bu guruhlar ga o'n minglab, yuz minglab odamlarni qamrab olgan hududlar, viloyat, shaharlar, ishlab chiqarish korxonasi minglab ishchilari, o'quv yurti talabalarini misol keltirish mumkin. Tabiiyki, psixolog bunday guruhning har bir a'zosini bevosita so'roq qilishga qiziqadi. Lekin bunga hojat bormi?

Masalan, so'ra shning anket usuli orqali siyosiy savodxonlik borasida 20-30 kishidan iborat bir guruhni yoppasiga so'roq qilish mumkin. Ammo ayta ylik, 300 kishidan ortiq guruh a'zolarini har birini so'roqqa jalbetish bu qiyin masala. Bu vaziyatda intervyu oluvchi bir kunda 5 kishini so'roq qila olsa, olingan ma'lumotlarning aniqligiga erishish mumkin. SHu yo'l bilan 300 kishini so'roq qilishda bir vaqtning o'zida 60 tadan ortiq intervyu lar ni jalbetishga to'g'ri keladi. Bu holat esa ta dqiqot jarayonida ortiqcha vositalar, energiyaning sarflanishiga olib keladi. Albatta, birta ta dqiqotchi bu jarayonni bir nechta kunga «cho'zib» o'tkazishi mumkin, lekin bunda ta dqiqotning ish sur'ati pasayadi. SHu ka bi muammolarni bartaraf etish maqsadida ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar da ta nlov metodidan foydalaniladi.

Ta nlov jarayonida xatoliklarning oldini olish va so'roq qilindigan shaxslardan olingan empirik ma'lumotlarning ishonchligiga erishish uchun ta dqiqotga jalbetiladigan kishilar soni

optimal darajada ta'lab olinadi. Statistik ma'lumotlarni to'plashda har xil shart-sharoitlarning yuzaga kelishi tufayli ta'lov majmualari o'zaro hamda bosh majmua ga nisbatan farqlanishi mumkin. Ilmiy asosda belgilangan ta'lov majmuasi tarkibi olingan empirik ma'lumotlar yuzasidan bosh majmua ga mutanosib bo'lsa, ta'lov majmuasi birliklari bosh majmuaning mikromodeli sifatida namoyon bo'ladi. SHunga asoslaniib, ta'lov jarayoni birinchidan, sotsial ob'ektlarning sifatlari va xususiyatlarining bir-biriga mosligi va o'zaro bog'liqligi, ikkinchidan, bosh majmua dan ajratib olingan ta'lov birliklarini o'rganishda olingan xulosalarning o'zaro mutanosibligiga asoslangan bo'ladi. Buni bir misol tarzida ko'rib chiqamiz.

Daraxtdan uzilgan olmalar ta'mini aniqlashimiz kerak bo'lsa buning uchun savatdagi bu olmalardan 1 yoki 2 tasini ta'tib ko'rishimizning o'zi etarli. Bu qoniqish bizning bitta daraxtdan terilgan olmalarning ta'mi deyarli bir xil bo'lishiga bo'lgan ishonchimiz bilan belgilanadi.

Ammo, ayta ylik, 100 ta daraxtdan terilgan olmalarning ta'mini bilish uchun qanday yo'l tutish kerak? Buning uchun har bir daraxtdan uzilgan olmalarni ta'tib ko'rish kerakmi? Yo'q, bunday paytda biz bir xil shakl va rangga ega bo'lgan olmalar bir vaqtning o'zida bir xil ta'mga ega bo'ladi, deb xulosa qilishimiz uchun ob'ektning tashqi sifatlari (shakli, navi, ranggi, massasi) to'g'risidagi tassa'vvurlarimiz to'g'ri keladi. SHu o'rinda aytish kerakki, yuqorida keltirilgan ob'ektning sifatlari bir necha variantlarga ega bo'lishi mumkin. Bunda ta'lov majmuasi son jihatidan katta miqdordagi elementlarni qamrab olishi, ya'ni «sinov» uchun juda ko'p olmalar ta'lab olinadi.

Tassa'vur qila ylik, oldimizda 3 xil shakl (kichik, katta, noksimon) ga ega bo'lgan olmalar bilan to'ldirilgan bir savat turibdi. Har bir shakldagi olmalar o'z rangiga ega (qizil, sariq, yashil).

Demak, savatda 9 navdagi olmalar bor. Bunda y to'g'ri xulosa chiqarishimiz uchun biz 9 tagacha olmalarni ta'tib ko'rishimiz lozim bo'ladi.

Yuqoridagi misollardan shu narsa ayon bo'ladi, ta'dqiqot ob'ektining bir-biriga bog'liq sifatlarga asoslaniib, shu ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashimiz mumkin. SHuning uchun bosh majmua dan ta'lov birliklarini ta'lab olishda uning xususiyatlariga emas (olmaning ta'mi), balki u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ob'ektning sifatlari (shakl va rangi) ga e'tiborni qaratish lozim. Agar bunday sifat turlari ko'pchilikni tashkil etsa, shuncha ko'p ta'lov olishimiz lozim bo'ladi.

Ijtimoiy hodisalarning haqoniyligi to'g'risidagi xulosalarning qay darajada aniqligi o'tkazilgan ta'lovdning sifati ga bog'liq. Bunda psixologning vazifasi cheklangan miqdordagi ta'lab olingan ob'ektlar ya'ni ta'lov majmualarini o'rganishda olingan

natijalarga asoslanib, o'rganilayotgan sotsial muammoyuzasidan bosh majmuga ta'biq etishdan iborat.

Ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda tanlovni shakllantirishda ob'ekt ta'vsi, gipotezalar mazmuni va ta'dqiqot vazifalarini belgilash hamda ta'dqiqot maqsadini aniq belgilash muhim rol o'ynaydi.

Bunda ta'dqiqotdan ko'zlangan maqsadni savollarda aks ettirish, bu savollarni esa dixotomik shakllar tarzida ifodalash maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda qo'llanilgan asosiy tanlov metodlarini chuqur o'rganishga kirishishdan oldin bu jarayonga ta'alluqli bo'lgan ta'dqiqot ob'ekti, bosh majmua, tanlov majmuasi, ta'hlil birliklari, kuza'tuv birliklari tushunchalari mohiyatini anglab olishimiz zarur.

Muayyan ijtimoiy muammo ijtimoiy psixologik ta'dqiqot predmeti bo'lib xizmat qiladi.

Ta'dqiqot natijalari qaratilgan, muayyan bir hududni ega'lovchi, ishlab chiqarish bilan aloqador hamda o'z davrida mahalliylashgan (ya'ni o'sha hududga gina tegishli) ta'dqiqot ob'ekti bosh majmua deyiladi. Bosh majmua ta'dqiqot muammosiga aloqador bo'lgan barcha kuza'tuv birliklaridan ta'skil topgan bo'ladi.

O'z navbatida, bosh majmudan qat'iy qoida asosida ajratib olingan muayyan sondagi elementlar to'plami tanlov majmuasi deyiladi.

Tanlov majmuasi ta'dqiqot jarayonida bosh majmuaning mikromode'li sifatida qatnashadi. Ammo, bunda tanlov majmuasining tarkibi o'z sifat – xususiyatlari va belgilari ko'ra bosh majmuaning tarkibiga aynan mos kelishi talab etiladi. Bunga erishish uchun tanlov qoidalariga qat'iy rioya qilish lozim. Tanlov majmuasining ta'dqiq etilayotgan elementlar (respondent) ta'hlil birliklari hisoblanadi.

Bunday ta'hlil birliklari sifatida alohida individlar yoki butun bir guruhlar (korxonalar, ishchilari, o'quv muassasalari talabalar...) ni keltirish mumkin. Ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda tanlovni shakllantirishda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim.

Tanlov jarayonida har doim ham bevosita so'roqqa jalb etilgan ta'hlil birliklari asosiy element sifatida qatnashmaydi. Avvalgi u yoki bu ta'skilot, o'quv masalalarida muayyan bir guruh ajralib, uyopasiga yoki cheklangan sondagi respondentlar so'rov jarayonida ishtirok etadi.

Tanlovning har bir bosqichida alohida reja bo'yicha tanlab olinadigan elementlar tanlov birligi deyiladi.

Ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda tanlov usuli asoslarini tushunish uchun avvalo ehtimollik nazariyasi va matematik statistika to'g'risidagi tushunchalar katta ahamiyatga ega.

Ehtimollik nazariyasi matematikaning nazariyasi bo'lib, amaliy matematikaning bir bo'limi hisoblanadi. Bu

na zariyaning qonunlari bir qator asosli aksiomalar bazasi hisobida deduktiv usulda ishlab chiqariladi.

Matematika statistika bu umumiy matematika ning bir bo'limi hisoblanib, uning nazariyasi empirik ma'lumotlarni umumlashtirgan holda induktiv yo'l bilan ishlab chiqiladi.

Matematika statistika ehtimoliy-tasodifiy xarakterga ega bo'lgan omma viy hodisalarining qonuniyligini o'rganadi. SHu sababdan matematika statistika xulosalari argumntatsiyasi ehtimollik nazariyasi qonuniyatlariga asoslanadi.

Individlar majmuasidan iborat, ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini o'rganishda markaziy tushunchalar qatoriga tasodifiy hodisalar va tasodifiy katta liklar kiradi.

Tasodifiy hodisalar ta dqiqotlarda nominal shkala da ifodalalanib, ularda individlar sifat-xususiyatlari (jinsi, yoshi, kasbi) bo'yicha guruhlanadi. Tasodifiy hodisalar bu shunday hodisalar ki, ularning sodir bo'lishini oldindan aytib bo'lmaydi.

Tasodifiy katta liklar ham tasodifiy hodisalar hisoblanib, hodisalarining xususiyatlari miqdoriy shkala lar da ifodalana di. Ular asosan ob'ektning ekstensiv va intensiv xususiyatlari (sotsial faktlar miqdori, oylik maosh miqdori, malaka darajalari) ni namoyon etadi.

Tanlov metodlari tsnifi

Ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar ehtimoliy-tasodifiy va aniq maqsadga qaratilgan tanlov usullariga ajratiladi.

Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi ehtimollik tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u bir qator ijtimoiy fanlar jabhalarida keng qo'llaniladi. Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi-bu matematika tanlov bo'lib, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni kutilayotgan, ya'ni sodir bo'lishi aniq bo'lgan hodisalar soniga nisbatideb qaraladi. Bu kabi hodisalarining umumiy soni etarlicha katta bo'lishi kerak. Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi ehtimollik tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u bir qator ijtimoiy fanlar jabhalarida keng qo'llaniladi. Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi-bu matematika tanlov bo'lib, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni kutilayotgan, ya'ni sodir bo'lishi aniq bo'lgan hodisalar soniga nisbatideb qaraladi. ak.

Masalan, kub misolida ko'raylik. Biz kubni 600 marta (umumiy hodisalar soni) kamaytirganimizda, undagi «oltilik»ning har bir tomonini tushish ehtimoliyati 100ga teng bo'ladi. Kubdagi «oltilik» ning faqat yuqori tomoni bilan tushish ehtimoliyatini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$R_6=100/600=1/6 - r\text{-hodisalarining ehtimoliyati}$$

SHuningdek, «Oltilik» ning xohlagan bir tomonini tushish ehtimoliyatini aniqlash mumkin.

To'liq ehtimollik (ya'ni kubdagi 6 tomondan albatta bittasi tushishi) o'z navbatida barcha hodisalarining ehtimoliyatlari

yig'indisida n ta shkil topa di. De ma k, to'liq ehtimoliyat quyida giga te ng:

$$R=R_1+R_2+R_3+R_4+R_5+R_6=1/6+1/6+1/6+1/6+1/6+1/6=1$$

SHunda y qilib, yuqorida gi hodisa la rning xohla ga n birta sining sodir bo'lish ehtimoliyati doimo birga te ng bo'la di.

Bu usulning ka mchilik tomonlarida n biri shunda ki, uni 800-1000da n ortiq birlikla rda n ibora t majmua la rda qo'lla sh psixolog uchun a ncha qiyinchilik tug'dira di. SHuning uchun son ji ha tda n ka tta birlikla ri qa mra b olga n bosh majmua la rda ta nlovning me xa nik usulini qo'lla sh ke ra k.

Me xa nik ta nlovni a ma lga oshirishning a sosiy printsipla ri shunda n ibora tki, da stla b bosh majmua ning ele me ntlari birta ro'ya tga kiritila di va ula r ichida n re sponde ntlar (birlikla r) soni te ng inte rva lda ta sodifiy yo'l bila n ta nla b olinadi. K-soni bu holda ta nlov qa da mi de b be lgila na di.

Ta nlov qa da mi (K) quyida gi formula bila n topila di:

$$K=N/n$$

Bunda N-bosh majmua ka tta ligi;

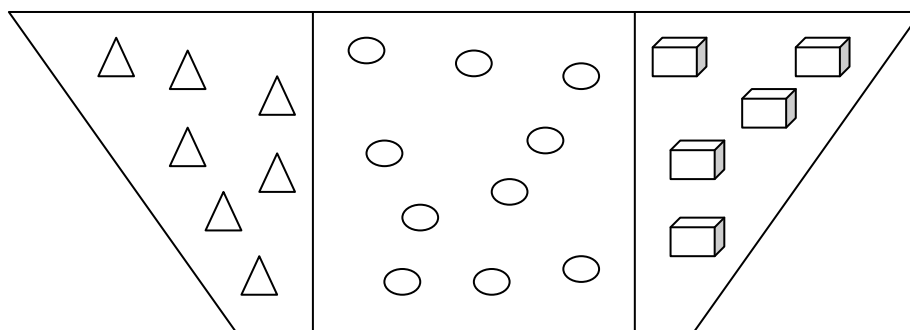
n-ta nlov ma jmua si ka tta ligi.

Ma sa la n, N-200 kishi, n-20 kishi de b olsa k, u holda

$$K=2000/200=10$$

Bu esa ta nlov ja ra yonida ro'ya tda n har bir o'ninchi birlik ta nla b olinishi lozimligini a ngla ta di. Ta nlov hisobi ro'ya t boshida n yoki oxirida n boshla nishi mumkin. Bunda y ro'ya tlar qa toriga sa ylovga nomzoda r ro'ya ti, ka drla r bo'limi ro'ya ti bla nka la ri, ishla b chi qa rish tse xla rida gi ta be lla rni misol ke ltirsa bo'la di.

Ijtimoiy psixologik ta dqiqotla r uchun e ta rlicha qula y va a niq usul - bu se riyali ta nlov usulidir.

Uning ma zmuni quyida gicha izohla na di: a ga r bosh majmua da gi birlikla rni sifa t-xususiyatla riga ko'ra qismla r-se riyala rga, "bo'lib ta shla sh" imkoniyati bo'lsa, unda har bir se riyada n a lohida -a lohida re sponde ntlar ta nla b olinadi. Se riyala rda n ta nla b olinga n re sponde ntlar soni unda gi umumiy ele me ntlar soniga proporsional bo'la di. Re sponde ntlar a lohida guruhla rga ajra tishni quyida gi ko'rinishda ta svirla sh mumkin.

Rasmida 3 ta seriya ta svirlangan. Ularning har biridan mexanik yoki xususiy-ta sodifiy ta nlov yordamida ta hlil birliklarini ta nlab olish mumkin.

Alohida seriyalardan ta nlab olinadigan respondentlar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$n_i = \frac{N_i n}{N}$$

i -bosh majmua dan ajratilgan seriyalar.

N_i -seriyadagi birliklar soni.

Misol uchun olamiz: 200 kishidan iborat ishlab chiqarish korxonasi. U o'ziga 300ta oliy ma'lumotli, 700 ta tugallanmagan oliy va 1000 ta o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan ishchilarni biriktirgan. Bosh majmua ga 200 kishi kiritilishi kerak. Bunda quyidagi yo'l bilan har bir seriyadan respondentlar ta nlab olinadi:

$$n_1 = 300 * 200 / 2000 = 30 \text{ kishi};$$

$$n_2 = 1000 * 200 / 2000 = 100 \text{ kishi};$$

$$n_3 = 700 * 200 / 2000 = 70 \text{ kishi};$$

Ta nlov majmuasining umumiy kattaligi $n = n_1 + n_2 + n_3 = 200$ kishi bo'ladi.

Ama liyotda ta dqiqotchi tomonidan klasterli (uyali) ta nlov usuli tez-tez qo'llaniladi. «Klasterli» (ingliz tilida uya, in)-kuza tuv ostidagi birliklarning tabiiy guruhlanishini anglatadi. Bu usulda da stlab ta nlov birliklari sifata lohida respondentlar emas, butun bir guruh - klasterlar ta nlab olinib, so'ng shu klasterlar ichida barcha birliklarda yoppasiga so'roq o'tkaziladi.

Masalan, harbiy xizmatchilar bosh majmuasi harbiy qism-bo'linmalariga bo'linishi, o'quv muassasalarini-universitet, institutlarda ta lalabalarining fakultetlarga ta qsimlanishi klasterlar bo'lib xizmat qiladi.

Klasterli ta nlovda guruhlar tarkibi maksimal darajada bir-biriga o'xshash bo'lgan holda ta nlov reprezentativ bo'lishi mumkin.

Umummilliy so'rov o'tkazilayotganda klaster usulini qo'llash namunasifa tida qishloqlar, mahalla, tumanlari, shahar tumanlari saylov uchashtalarga bo'linishini misol sifata ketirish mumkin.

Klaster jarayonlari to'g'ri qo'llanishi uchun 4 zaruriy shartga amal qilish kerak:

1. Klasterlar aniq belgilanishi lozim. Bosh majmua a'zosi faqat 1 ta klasterga tegishli bo'lishi mumkin.

2. Har bir klasterga kiradigan bosh majmua a'zolarining soni aniq bo'lishi lozim.

3. Klasterlar juda ham katta bo'lmasligi va geografiq jipslashgan bo'lishi lozim.

4. Klasterli ta nlovni shunday bajarish lozimki, u ta nlov xatosining o'sishini kamaytirish kerak.

Bunday ta nlovni bajarishdan oldin ta dqiqotga ketadigan sarfxarajalarining samaradorligini solishtirish foydalidir. O'zgaruvchilar

sifatida klasterning o'rtacha kattaligi va klasterlar soni tanlanadi. SHu 2 o'zgaruvchiga bog'liq bo'lgan sarf-xarajalar quyidagicha baholanadi:

$$Ct=A \cdot C1+H \cdot C2$$

Ct-tadqiqotning umumiy bahosi;

A-“dastlabki tanlov birliklari” soni.

C1-dastlabki tadqiq qilishga ketadigan o'rtacha xarajalar.

H-rejalashtirilgan tanlovnin umumiy kattaligi.

C2-birta intervyu o'tkazish uchun ketadigan o'rtacha sarf-xarajalar.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda ehtimoliy tanlov bilan bir qatorda aniq bir maqsadga yo'naltirilgan tanlov usuli qo'llanilib, u ehtimollik nazariyasi qoidalaridan xoli tarzda amalga oshiriladi. Bu tanlov usulining quyidagi turlari ajratiladi: stixiyali tanlov, kvotali tanlov, asosiy massiv tanlov.

Stixiyali tanlov usuliga gazeta va jurnal mushtariylarining pochta orqali so'roq qilinishi misol bo'ladi. Bunda tarqatilgan anketalarni qaytargan respondentlar sonini oldindan belgilash imkoni bo'lmaydi. Ushbu holat tanlov reprezentativligi bahosini qiyinlashtiradi. SHu sababdan tadqiqot xulosalari bevosita so'roqda ishtirok etgan anketalar-tanlov majmuasiga asoslanib chiqariladi.

Jamoaatchilik fikrini o'rganishda keng qo'llaniladigan yana bir usul kvotali tanlov usulidir. Bu usul odatda bosh majmuga kirgan elementlarning xususiyatlari to'g'risida statistik ma'lumotlar tadqiqot boshlanishidan oldin to'plangan holda ishlatiladi. Bu ma'lumotlar tadqiqotlar jarayonida psixolog uchun kvota sifatida xizmat qiladi va ular keyingi bosqislarda qo'l kelishi mumkin.

Kvotali tanlovda respondentlar (kvota) intervyu oluvchi shaxs tomonidan kvota ko'rsatkichlariga asoslanib tanlab olinadi. Ko'pincha bunday ko'rsatkichlar sifatida respondentlarning ma'lumotidara jasi, yoshi, professional tayyorgarligi va h.k. lar misol bo'ladi. Bosh majmua haqida ma'lumotlarning borligi bu tanlov usulini ma'lum idoralar, muassasa, korxonalarda qo'llash imkonini beradi. Korxonalarda o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun kvotali tanlov usulining muhimligi shundaki, bu erda sotsial tajribalar o'tkazish mumkin.

Tanlov majmuasining hajmini belgilash.

Bu masala butun bir tanlov nazariyasining muhim sharti hisoblanadi. Bir tomondan, tanlov majmuasi hajmi aniq ma'lumotlar to'play olish uchun «Statistik talab» da ya'ni ancha katta bo'lishi kerak. Ikkinchi tomondan, optimal ma'noda «tejamkor» bo'lmog'i maqsadga muvofiq.

Xo'sh, bunda eng ko'p me'zonlar qaysilar? Matematiklarning ta'kidlashicha, yuqoridagi omillarga bosh majmua xususiyatlarining miqdor jihatlari, aniqrog'i ularning dispersiyalari kiradi. Uning dispersiyalari qancha katta bo'lsa, tanlov majmuasi shunchalik

katta hajmda bo'lishini talab qiladi. Buni 1 misol orqali yoritamiz. Aytaylik, biz 2000 kishilik bosh majmudan tanlov o'tkazish uchun tanlov majmuasining jinsiga ko'ra tarkibini aniqlaymiz va bunda tanlov majmuasining 70% erkaklar, 30%ni ayollar tashkil etadi.

Ehtimollik nazariyasiga muvofiq, har bir o'nlik sondagi respondentlar orasida taxminan 3 ta ayol to'g'ri keladi. Agar bizga 90 ayolni so'roq qilishimiz kerak bo'lsa, unda yuqoridagi proporsiyaga asosan, kamida 300 kishini tanlab olishimiz kerak bo'ladi.

Psixolog bosh majmua to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lmasa, tanlov majmuasining hajmi formulalar yordamida aniqlanadi. Bunda paytda psixolog-amaliyotchining ko'p yillik tajribasiga tayanish mumkin. U dastlabki so'roq uchun odatda tanlov majmuasiga 100-250 kishini tanlab olishi lozim. Keyingi bosqichlarda bosh majmua tarkibi 5000 kishidan iborat bo'lsa, tanlov jarayonida tanlov majmuasini hajmi 500 kishini, ya'ni bosh majmua tarkibining 10% ni tashkil etishi talab etiladi.

Bir qator tanlov birliklari orasidan biz faqat bitta aniqrog'ini tanlab olamiz. Tanlov majmuasidagi 2 xil jins vakillari soni orasidagi foyut maksimal darajada bosh majmua tarkibiga nisbatan yaqin bo'lishi kerak (40% ayollar, 60% erkaklar)

Agar bu foizlarning og'ish darajasi 5%ni (ya'ni keltirilgan kattaliklar tanlov majmuasi tarkibida 37% va 63% yoki 42% va 58% va h. tashkil etsa, u holda tanlov majmuasining representativligini belgilaydi, undagi ba'zi xatoliklar esa tasodifiy deb qaraladi. Bunda tasodifiy xatoliklar qatoriga tanlov majmuasining aniqligini buzuvchi xatoliklarni aralashtirib yuborish kiradi. (ayollar -60%, erkaklar 40%). Bu xatolik tufayli yuqoridagi 5% li farq qiluvchi tanlov majmuasidan noaniq natijalarni keltirib chiqaradi.

Aralashtirib yuborish xatosi quyidagi oqibatlariga olib keladi:

-bosh majmuaning xususiyat ko'rsatkichlari to'g'risida noto'g'ri statistika ma'lumotlar to'plash;

-tanlov majmuasini juda kichik hajmda belgilash;

-kuzatuv birliklarini tanlashda noto'g'ri usulni qo'llash (masalan, noto'g'ri tuzilgan ro'yxatga asoslanib tanlash, so'rov o'tkazilgan vaqt va joyni to'g'ri tanlamaslik).

Xatolikning katta yoki kichikligini matematik formulalar orqali aniqlashning iloji yo'q. SHuning uchun ular avtomatik tarzda ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari va xulosalariga ko'chadi. Bu narsa kuzatuv birliklarini tanlashda maxsus qoidalarga amal qilish o'ta muhimligidan darak beradi.

Bu kabi xatoliklarni oldini olish uchun bosh majmua tarkibi to'g'risida oldindan olingan ma'lumotlar ham qo'l keladi. Bunda ma'lumotlar manba bo'lib qaydnomalar ro'yxati hujjatlari, ekspert so'rovnomalari, davlat statistika organlari ma'lumotlari, hamda shu

ob'ekt miqyosida ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari hujjalari xizmat qiladi.

Takror tadqiqotlarda tanlov usulini qo'llash. Takror tadqiqotlarda tanlov jarayoni ob'ekt to'g'risida representativ ma'lumotlarni olish uchun etarlicha universal bo'lishi kerak. U o'rganilayotgan ob'ektning har bir rivojlanish davridagi ahvoli to'g'risida tushuncha berilishi kerak.

Tanlov xarakterli takror tadqiqotning vazifalariga bog'liq bo'lib, shu sababdan dastlabki va takror so'roq jarayonlari yagona sxema bo'yicha olib borilishi shart emas.

Eng asosiysi, qo'llanayotgan usul ma'lumotlarning representativligi va qiyosiylikini ta'minlashi kerak.

Tanlovni shunday tashkil etish kerakki, u so'roq paytida ob'ekt uchun representativ bo'lsin. Takror tadqiqot o'tkazish paytida ob'ekt tarkibi o'zgarishi mumkin, ammo bu tarkib to'g'risidagi ma'lumotlar keyingi ko'rsatkichlarga mos kelishi uchun tanlov majmuasining asosiy parametrlariga asosan avvalgisi bilan bir xilligini saqlab qolishini talab qiladi.

Shuning uchun dastlabki tadqiqotda qanday usul qo'llanishida n qat'iy nazar, takror so'roq qilishda kvotali tanlov usulini qo'llash maqsadga muvofiq.

Bunda kvota sifatida tanlov majmuasining dastlabki so'roq natijalaridan olingan asosiy xususiyatlarining miqdoriy belgilari xizmat qiladi.

Ma'lumotlarni to'plash tajribasi:

Psixologiyada ob'ekt haqida to'lqonli ma'lumot to'plash muhim ahamiyatga ega. Bu ijtimoiy jarayonlarni samarali boshqarish imkoniyatini oshiradi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot usullari ta'rixiy-tarixiy rivojlanish davomida mukammallaшиб, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib kelmoqda

AXBOROT MANBAI	USULLAR
Hujjat	Hujjatli manbalar tahlili - ijtimoiy psixologik tadqiqot metodlarining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, qo'lyozma, bosma matnlardagi, shuningdek magnitofon va kinolentalaridagi informatsiyalarni o'rganadi, bu albatta sotsial hayotning muhim xususiyatlarini tadqiq etishga xizmat qiladi.
Ijtimoiy voqe yliklarining ko'rinishi, zohirlanishi	Kuzatish - tadqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan-to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axborot yig'ish usulidir.
Ishtirokchilar: 1. Odamlar	So'rov - ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni

2. Kichik guruh	<p>yo'zma, anketalar va og'zaki, intervyu shaklida to'plashda eng ko'p qo'llaniladigan usul. U jarayonning sub'ektiv tomonlarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, respondentlarni haqiqatdagi javoblari asoslanadi.</p> <p>Sotsiometrik so'rov - sotsiometriya ilmiy taqiqot usuli bo'lib, u kishilar hujjat, hatti-harakatlarini, o'zaro munosabatlarning tuzilishi va mazmunini so'rash yoki qayd qilish orqali o'rganadi.</p>
3. Ijtimoiy tajriba	<p>Ekspert baholash so'rovi - taqiq qilina yotgan ob'ekt haqida to'laqonli va xolis bahob berib biladigan shaxs.</p>
Ta shkillashtirilgan hollalar	<p>Ekspiriment - tajriba, sinov asosida ob'ektni har tomonlama kuzatish, o'rganish imkoniyatini beradi. Unda hodisalar bir butunlikda o'rganiladi.</p>

Kuza tish - ta dqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan-to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axborot yig'ish usulidir.

Kuza tishlarda, uning metodlarida zamona viy Psixologiya kattahammiyat kasb etadi. Zamona viy psixologiyada birlamchi sotsial ma'lumotlarni olishda ikkita uslub mavjud, bular: miqdoriy va sifat iy usullardir. Uning xilma-xilligi shundan iboratki, dastlabki ma'lumotlarni olish metodi, uning sotsial predmet haqidagi tassa vvuriga bog'liq. Bu tartib yoki kishilar ongidagi doimiy hayot tarziga bog'liq.

XX asr psixologlari bularni echish va metodologiyasini yaratish ustida doimiy izlandilar. Biz quyida fikirlarimizni umumiy ko'rinishga (miqdoriy tahlil) ga bahobebrib chiqamiz. Dastlab miqdor tushunchasi haqida gap borar ekan shuni aytish kerakki, u oddiygina ijtimoiy psixologik ko'rinishdagi uch xil sinfga bo'lingan metodlardan iboratdir. Bular quyidagilarda namayon bo'ldi: 1) to'g'ridan-to'g'ri kuza tish; 2) ma'lumotlarni tahlil qilish; 3) so'rov metodi. Ularni qo'llash texnikasi shu darajada xilma-xilki, hatto ba'zi birlari mustaqil metod mavqe'iga ega bo'lgan. Masalan, intervyu yoki anketaso'rovi. Lekin u yoki bu turdagi metodlarini qo'llashda hamular umumiy qoidaga bo'ysunadilar. Har bir metod ham tezkor ma'lumotlarni qayta qurilishini qattiq nazorat ostiga olishni o'zida aks ettiradi. SHunday ekan, psixologik yoki sotsial psixologik ko'rinishdagi bunday hollatlarni, dastlabki ma'lumotlar to'plashdagi metod deb qabul qilish mumkin bo'ldi:

1. To'g'ridan - to'g'ri kuza tish: ijtimoiy psixologik kuza tish asosida voqealarni guvohlar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri joriy qilish tushuniladi. Umuman olganda har qanday ilmiy izlanish kuza tishdan boshlanadi. Bu esa ayni haqiqatga asoslangan bo'ldi. Ba'zida o'zimizning, ba'zida esa boshqalarning kuza tishlaridan foydalana miz.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish: kuza tish, so'rov. Intervyu kabi ta dqiqotlarning «oqlama» va «qoralama»larning bir joyda umumlashtirib, ta dqiqot mavzuga asoslangan holda sxemalashtirish yoki tahlil qilish tushuniladi. Unga ko'ra aniq, konkret javoblar olinadi.

3. So'rov metodi: ma'lum bir auditoriya, guruh, jamoani bir joyda yoki turlicha joylarda ma'lum mavzuga asoslangan savollar majmuini ochiq va yopiq tarzda ta qdim etish va psixologik muhitni shakllantirish orqali respondentlardan real javoblarni olishga intilishdan iboratdir. So'rov metodi intervyu yoki anketasulubida va shunga o'xshash bo'lishi mumkin.

Har bir mavzuning talqinida «nima ni kuza tish?» deganda 6 turga bo'lingan o'ziga xos strategiyani ko'rish mumkin:

1. Sotsial hodisalarining umumiy xarakteristika si shunday elementlarni o'zida aks ettiradi, unda faoliyat qobig'i (ishlab chiqarish, oilaviy hayot, siyosat va boshqa) qoida va normalar, ob'ektni bir butunlikda boshqarish (rasmiy va umumiy belgilangan lekin ko'rsatma va buyruqlarda ko'rsatilgan) ob'ektning kuza tishdagi o'z-o'zini boshqarish darajasi (uning qanday holatdagi ta'shi faktorlar va ichki sabablarida aniqlanadi) ko'rsatiladi.

2. Ushbu jarayonda ob'ektning kuza tishdagi tipga xosligini aniqlashga urinishga boshqa ob'ekt va jarayonlarga tegishli bo'lishi mumkin: atrof-muhit, hayot tarzi, umumiy iqtisodiy va siyosiy atmosfera, unday holatda va ziyatni umumiy, omma viy bo'lishi qo' l keladi.

3. Sub'ektlar yoki sotsial voqealarining qatna shchilari. Kuza tishning umumiy topshirig'ida n qat'iy nazar ularni guruhlar ga bo'lish mumkin: demografik va sotsial xarakteriga ko'ra (jins, yosh, oilaviy va modiy holat yoki bilimi), faoliyatining namoyon bo'lishi (bilim va bo'sh vaqt), jamoa va guruhdagi mavqega qara b (boshqaruvchi, kasbdosh, bo'ysinuvchi, administrator). Birgalikdagi faoliyatda ma'lum funktsiyalar ob'ektni o'rganishda sodir bo' ladi, (huquq sodir bo'lishining faoliyatini, imkoniyati, majburiyat qoida), ma'lum bo'lmagan munosabatlar va funktsiyalar do'stona aloqa, norasmiy odimlash, avtoritet.

4. Faoliyat maqsadi, sub'ekt va guruppalarining qiziqishiga: umumiy hamda jamoaviy maqsad va qiziqish: rasmiy va norasmiy: atrof-muhitga mos yoki maqul bo'lmagan keshilgan yoki munozarali qiziqish va maqsadlar kiradi.

5. Faoliyatning struktura si bir tomondan ta'shi istak (stimul), ichki maqsadni anglash (motiv), ma'lum maqsadga etishishda o'ziga tortuvchi vositalar (vositalarni saqlash va ularning ahloqiy jihatlarga e'tibor bergan holda), faoliyatini tez unumli, re produktiv, diqqatni kuchaytiruvchi, va ularning amaliy natijalariga qara b (extiyojni qodiruvchi va ma'naviy vositalar) qo'llaniladi.

6. Doimiylik va voqealarni kuza tish tezligi: yuqorida ko'rsatilgan parametrlar va ularda ko'rsatilgan va ziyatlar tiplariga qara b boholanadi. Bunda y rejalar asosida qo'llanilgan kuza tish umumiy maqsadga yo'naltirilgan ob'ekt asosida olib borilishini bildiradilar. Ma'lumotlarning to'plinishiga qara b va ularning ma'lum bir ta'hilidan so'ng kuza tishning maqsadi aniqlanadi.

Kuza tish usullari

Kuzatuv - ta'dqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan to'g'ri qaydetish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axbarot yig'ish usulidir. Kuza tish voqealikdagi narsa va hodisalarini muayyan maqsadga muvofiq qaratilgan hissiy bilish usulidir. Kuza tish harakat, o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum ob'ektni

tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa shu holicha diqqat bilan belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir. Kuza tishning qay darajada bo'lishi qo'yilgan maqsadning aniqligiga, kuza tila yotgan narsa va hodisalar haqida oldindan bilimga ega bo'lishga bog'liqdir. Kuza tishda sub'ekt asboblardan foydalanadi. Asbob kuza tish darajasini kengaytiradi, kuza tila yotgan narsani idrok qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Kuza tish bevosita (asbobsiz) yoki vositali (asbob bilan) olib boriladi. Kuza tish jarayonida sub'ekt ob'ektning miqdor va sifat jihatlari in'ikos ettiradi va aniqlab oladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda kuza tish dastlabki empirik ma'lumotlarni yig'ish usuli bo'lib, muayyan maqsadga qaratilgan, oldindan puxta o'ylab, muntazam olib boriladigan, hissiy qabulga asoslangan bo'ladi. Bu usuldan foydalanishning o'ziga xos aflagi shunda ki, tadqiqotchi muayyan darajada tadqiqot olib borayotgan ob'ektidan mustaqil bo'ladi va unga bo'ysunmaydi. Kuza tish usulidan olinadigan ilmiy ma'lumotlar ob'ektiv va xolis, hayotiy bo'lish bilan o'zining ilmiy qiymatiga ega dir. SHu bilan birga, kuza tish usulidan olingan ilmiy ma'lumotlarda sub'ektiv jihalar ham bo'lishi mumkin. CHunki, ijtimoiy psixologik tadqiqot tadqiqotchining ijtimoiy voqealikka, jarayonga nisbatan qanday munosabatta bo'lishi va qay yo'sinda ta vsiflashi asosida boradi. Kuza tish usulining yana bir muhim o'ziga xos jihati: uning muayyan darajada chegaralanganligi bo'lib, ko'pincha tadqiqot etila yotgan voqealikni qayta kuza tish imkoniyati bo'lmasligida dir. Bu usulning yana bir zaif jihati shunda ki, kuza tish orqali tadqiqotchini qiziqtirgan savolga kuza tuvchining fikir va hukumni bilish juda qiyin. Barcha hollarda kuza tish hozircha so'z bilan ifodalana di. Ammo, Ba'zi xulqiy ehtirosli munosabatlarni, holatlarni bir tarzda yozish va so'z orqali ifodalash qiyin bo'ladi. Kuza tish jarayoning xarakteriga qarab uning quyidagi tipalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- **nazoratli va nazoratsiz;**
- **to'laqamrovli va qamramaydigan;**
- **dala va laboratoriya sharoitida;**
- **muntazam va tasodifiy kabilar.**

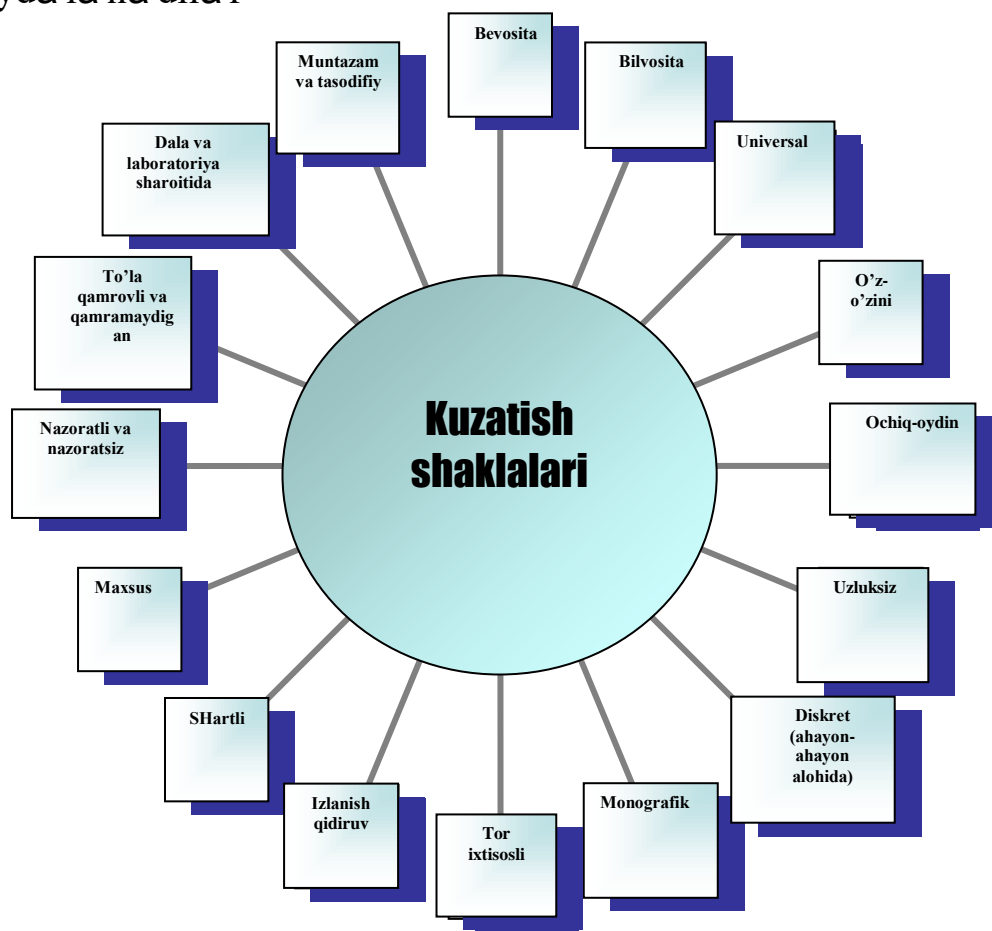
Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda kuza tish usuli o'rganila yotgan ob'ektga nisbatan chetdan yoki ichkaridan qo'llanilishi mumkin. Tadqiqot etila yotgan ob'ekt chetdan kuza tilganda tadqiqotchi ob'ektga nisbatan mustaqil bo'ladi va unga bo'ysunmaydi. Ichkaridan kuza tishda tadqiqotchi kuza tayotgan ob'ektga ro'y berayotgan ijtimoiy jarayonlarda bevosita ishtirok eta di va unga bo'ysinadi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda faqatgina kuza tish usulidan foydalanish bilan kifoyalana nib qolmaslik kerak. CHunki, kuza tish usuli orqali olingan natijalar o'rganila yotgan ob'ekt to'g'risida to'la ma'lumot bera olmaydi. Bu usulda ko'pincha ijtimoiy psixologik

ta dqiqotning da stlabki bosqichlarida ob'ekt usulida ko'pincha birinchi ta savvurga ega bo'lish uchun yoki ijtimoiy psixologik ta dqiqotlarning boshqa usullari yordamida olingan ma'lumotlarni, statistik hujjatlarni qo'shimcha ravishda tekshirish maqsadida foydalaniladi. Umuman kuzatish usuli bir nechta ko'rinishga ega. Bu usulni tahlil qilishda vaqt va masofa belgilari hisobga olinadi. Kuzatishning ko'rinishlari quyidagilardan iborat: shartli ravishda uzluksiz va diskret, monografik, maxsus va boshqa ko'rinishlari mavjud.

Kuzatish metodi psixologiyada turli xususiyatlarga ko'ra farqlanadi: protseduralarning rasmiylik darajasi, kuzatuvchining kuzatishdagi vaziyati, kuzatiladigan muhiti va kuzatuv muntazamligi shular jumlasidandir.

Umuman, ta dqiqotchilar kuzatishning quyidagi shakllardan foydalanadilar

Kuzatuv rasmiyligiga ko'ra strukturali (nazorat qilinadigan) va strukturashmagan (nazorat qilinmaydigan) shakllarga bo'lina di. Strukturali kuzatuv shaklida nima ni qanday kuzatish oldindan rejalashtirilgan bo'ladi. Bu kuzatuv shakli, ta dqiqot predmeti to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lganda gina qo'l kelishi mumkin. Strukturali kuzatuv shakli boshqa metodlar yordamida muhim axborotni olish mumkin bo'lmaganda taqdirda axborot olishning asosiy metodi sifatida foydalaniladi. Bu usul boshqa metodlar asosida qayd etilgan natijalarni qayta tekshirishda ham qo'llaniladi.

Strukturalashmagan (nazorat qilinmaydigan) kuzatuv shaklida faqatgina kuzatuv ob'ekti aniqlangan bo'lib, odatda taqiqot boshlang'ich pallasida, ob'ekt to'g'risida konkret ma'lumot olish va muammoli va ziyatni aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Unda psixologning voqea va hodisalarni haddan ortiq ob'ektiv baholashi asosiy kamchilik sifatida ilgari suriladi.

Kuzatuvchining kuzatish muhitidagi va ziyatiga ko'ra zimdan va ichkaridan kuzatish shakliga bo'lina di.

Kuzatish muhitiga ko'ra kuzatuv metodi dala va laboratoriya kuzatuv shakliga bo'lina di. Dala kuzatuvlari real turmush hodissalari va tabiiy sharoitlarda amalga oshiriladi. Bu nisbatan keng tarqalgan usul bo'lib, sotsial ma'lumotlarni yig'ishda asosiy va qo'shimcha metod sifatida qo'llaniladi.

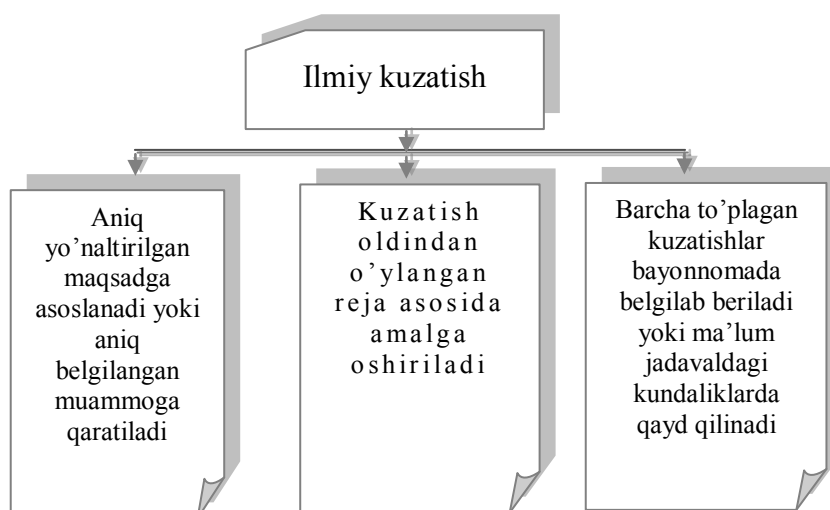
Laboratoriya kuzatuvlari-ob'ektni suniy muhitda o'rganishga asoslanadi. Bu kuzatuv ko'p hollarda eksperimental xarakterda taqiqotlarda qo'llaniladi. Laboratoriya sharoitidagi kuzatuvlarda ob'ekt hatti-harakatini va hodisalarni qayd etish uchun psixolog turli shakldagi texnik vositalarni qo'llashi mumkin.

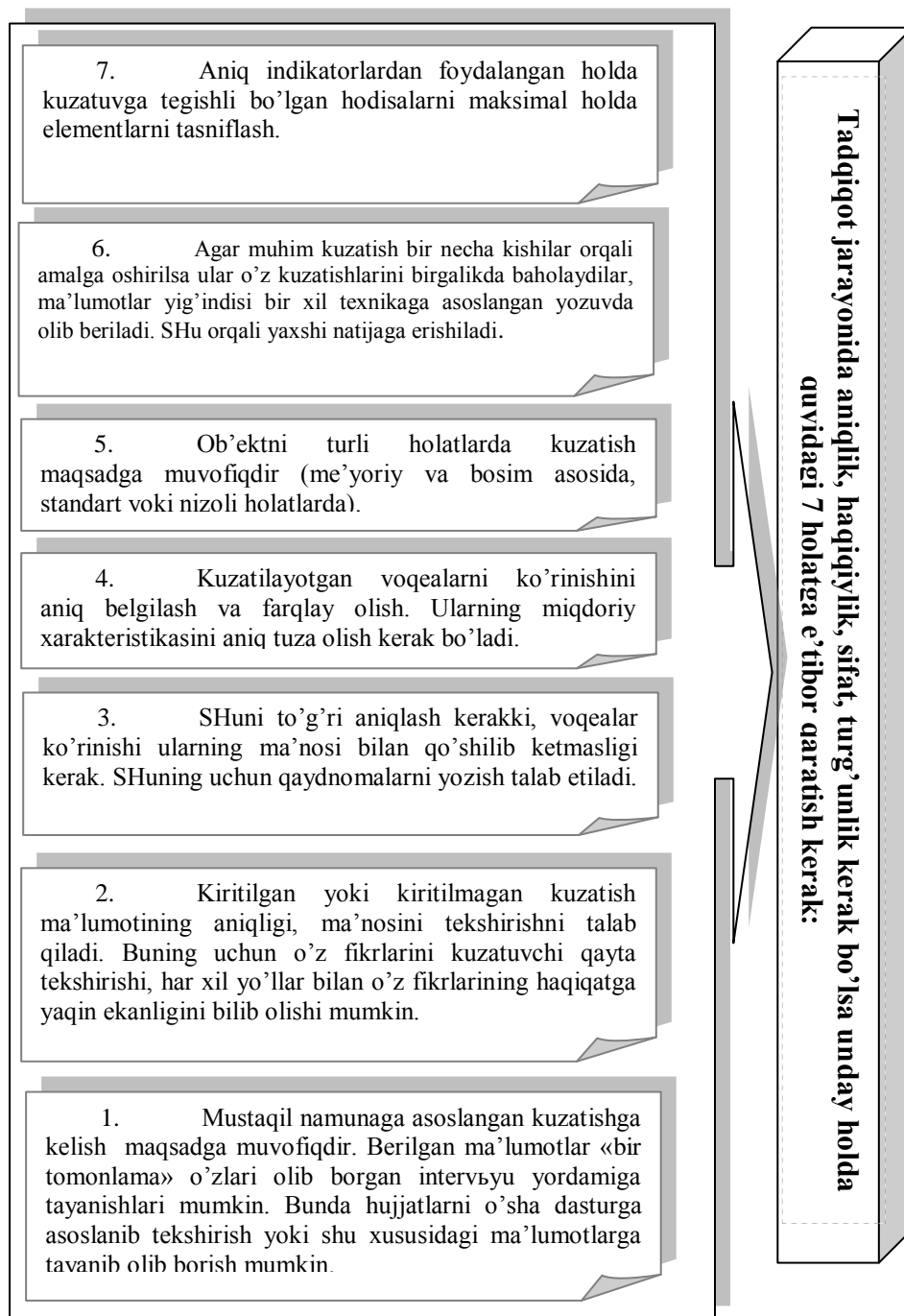
Bunday vositalarga kino va fotoaparatura, video va audio ma gnita fonlarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Kuzatuv metodi davomiyligiga (regulyarnost) ga ko'ra sistematik va tasodifiy shakllarga bo'lina di. Sistematik kuzatuv shakli hodisa va jarayonlarni kechishini ma'lum vaqt mobaynida qayd qilib borishi bilan farq qilina di. Kuzatuv bunda doimiy tarzda yoki vaqt vaqti bilan o'tkazilishi mumkin: har kun, haftada, bir kun, har oyda bir haftada kabilar. Sistematik kuzatuv turli shakldagi taqiqotlarda qo'llaniladi.

Tasodifiy kuzatuv oldindan rejalashtirilgan harakat hodisalarni va jarayonlarni o'rganishga asoslanadi.

Kuzatish - ma'lum ma'noda taqiqotchil uchun ish rejasida asosida olib borilayotgan taqiqotda «Razvedka» va zifasini o'taydi deb ayta olish mumkin. Har qanday kuzatishlarda farqli o'laroq, ular shunisi bilan ajraladi. Unga ko'ra :

Kuzatish asosida to'plangan ma'lumot asosli va mustahkam tekshirishga bo'ysunishi kerak. Kuzatishni tasniflashi turli xil asosda bo'ladi.

Ular rasmiy shtirishga qarab boshqarilmaydigan (standart shtirilgan, strukturali); boshqarilmaydigan (standart shtirilgan, strukturali) kuzatishlarga bo'lina di. Avvalambor tadqiqotchi umumiy rejali printsiplardan foydalanadi. Ikkinchidan, esa voqealarni ishlab chiqilgan holda ro'yxatga oladi. Kuzatuvchining qanday holda giligida qat'iy nazar qatnashuvchi (yoki qabul qilingan) va oddiy kuzatishlar farqlanadi.

Birlamchi tadqiqotchi ijtimoiy hayotga kirishni o'zicha taqlid qiladi, uning mazmunini tahlil qilib qandaydir, «ichka rida n» o'rganadi. Oddiy kuza tishlarda u voqealarni qandaydir «tashqarida n» kuza tadi. Ikkala holda ham kuza tishlar ochiq uslubda olib boriladi.

Ijtimoiy psixologik axborotlarni yig'ish va tahlil qilish usullari bilan bog'liq bo'lgan soha ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uslubiyot va texnikasi deb tushuniladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ko'p pag'onali va ko'p avzifalarni bajaruvchi va bir necha bosqichdani iborat bo'lgan ilmiy faoliyatdir. Ijtimoiy psixologik tadqiqot o'z mohiyatiga asoslangan holda nazariy va empirikka ajratiladi. Empirik tomoni o'z ichiga empirik bo'limlar, elementlarni mujassamlashtirgan, bular: empirik tushunchalar, o'rganilayotgan ijtimoiy ob'ektlarning empirik modellari, empirik jarayonlarning mantiqiy sxemalari (tushunchalarni operatsion tashlash sxemasi, axborotlarni to'plash, ularga ishlov berish va tahlil qilish), ijtimoiy tushunchalar bilan operatsionlash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar va o'zgaruvchilar tizimlari, empirik ma'lumotlarni va ilmiy faktlarni, shuningdek, tadqiqotlarning empirik uslublarini, axborotlarni, yig'ish ularga ishlov berish va tahlil qilish texnik vositalari va uslublaridir. Ijtimoiy psixologik kuza tuv – tadqiqotchi tomonidan qayd qilingan qandaydir hodisa, xususiyatlar, xossalalar va o'ziga xos ko'rinishlarning umum yo'nalishini va sistemali idrok qilishni o'zida aks ettiradi. Qayd qilishning shakl va usullari turli xil bo'lishi mumkin: kuza tish varaqasi yoki kuza tish kundaligi foto yoki kino apparat tele vizion texnika va boshqa texnika vositalar. Kuza tishning tadqiqot ko'rinishlari va birinchi axbarotni yig'ib olish usulidagi o'ziga xos xususiyati tadqiqot qilina yotgan ob'ekt to'g'risida tahlil qilish layoqati ob'ektning boyligi va turli tumanligi to'g'risida turli xil ochiq ta'surotlar qoldiradi. Kuza tish vaqtida fe'l-atvor, hatti - harakat, yuz mimikasi alohida kishilarning yoki guruhlarning emotsiyani aks ettirishiga e'tibor jalb qilina di. Hujjatlarni tahlil qilish ijtimoiy psixologik tadqiqotning asosi bo'lib matnlarni habar qilish yoki aytib berish tushuniladi. Bular barcha turdagi hujjatlarda uchra shi mumkin. Masalan, protokollarda, ma'ruzalarda, qarorlarda, publika tsiyasi va hodisalar to'g'risida ma'lumot beradi. Hujjatlarni o'rganish hayotning u yoki bu hodisalarni bir necha yillar avval bo'lib o'tganligini o'rganib uning o'zgarishi va rivojlanib borishi tade ntsiyasi va dinamikasi ko'rsatib berishiga imkon yaratadi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot turlarini klassifikatsiya qilishda tadqiqotchini qiziqish yoki qiziqmasligidan qat'iy nazar statistikasi va dinamik predmetda ikki xil ijtimoiy psixologik tadqiqot turlari mavjud:

1. ma'lum nuqtaga qaratilagan;
2. ta krorlanuvchi ma'lum nuqtaga qaratilagan (nuqtali) tadqiqotni (ba'zan birmartali ham deyiladi) tadqiqot qandaydir

hodisa yoki jarayonni o'rganish vaqtida ob'ektning tahlil miqdoriy harakteristika si haqidagi «zarracha» larni aks ettirib statistik (muvozanat) qonuniyatlariga asoslangan deyiladi va vaqt mobaynida tendentsiyalar o'zgarishi to'g'risidagi savolga javob bermaydi. Ijtimoiy psixologik o'tkazihda keng tarqalgan va bir muncha murakkab metodlardan biri bu Eksperiment metodidir. Eksperiment metodi ma'lum bir vaziyatda o'z imkoniyatlaridan cheklangan holda qimmatli ma'lumotlar berishi mumkin. Uning asosiy maqsadi amaliyotga to'g'ridan - to'g'ri olib beradigan u yoki bu gipotezalarini tekshiradi. Element asosan uch sharoitda tekshirila yotgan kichik bir guruhlarda o'tkaziladi. Taqqiqot olib borila yotgan eksperimental vaziyat yaratuvchi bo'lib, xizmat qiladi. Ommaviy o'tkazilgan so'rovdan farqli ravishda eksperiment olingan natijalar va xulosalarini foydalalanish munosabatlariga ega bo'lmasligi mumkin. Eksperimentda taqqiqotchi eksperimental tashlashda ko'p yarimliklariga ega bo'lishi mumkin va bu guruhlarini tashlashda ma'lum kriteriyalarga birinchi bo'lib ob'ektning xarakteristika si qurila yotgan Eksperimentning talablari va sharoitdagi barqarorlik yoki o'zgarishlar kiradi.

SHunday turdagi kuza tishlari aytib o'ta yotganda bir-birdan to'g'ri yo'l shundan iboratki unda taqqiqotchi (yoki kuza tushchi) o'zi o'rganayotgan atrof-muhitga tezda kirisha olishi va atrofda gilar uchun ishonchli shaxs sifatida namoyon bo'lishi kerak. Asosiy ma'lumotlarni yig'ishida ko'rsatilgan kuza tishning mumtoz ishlatilishi misolini Uilyam Uaytda (1936-1939 y.) ko'ramiz, bunday usulni keyinchalik kuza tish metodidagi asosiy ilmiy amaliyotlarda qo'llanila boshlandi. Halli Garvard universitetining hamkori bo'lishdan oldin Uilyam Uayt amerika shaxarlarining birida joylashib italyalik emigrantlarning hayot va yashash tarzini o'rganib boshlandi. Uayt ma'lum ma'noda kuza tishga kirishib ketdi. Uaytni emigrantlarning urf-odatlariga moslashuvlari, begona hududga moslashuvlari, mo'ljallari qiziqtirardi. Kornaval hududi esa o'sha paytda turli guruhlar bilan to'lib toshgan, ayniqsa italyanlar uchun hafli bo'lgan hudud edi. Uayt italyanlar orasiga o'zini kornevalning ke lib chiqish tarixini o'rganayotgan tarixchi talaba deb tashitirdi. U italyanlarning doimiy ravishda ishlatadigan shevalarini o'rganib oldi. Uch yil davomida Uayt bu insonlar davrasida elka ma-elka bo'lib yashadi. SHu erdagi ikki qarama - qarshi de net a'zolari bilan do'stlashib oldi, ularning urf-odatlarini o'rgandi, 18 oy davomida emigrant oilalarning birida yashadi. SHu davrda u o'sha oilaning haqiqiy a'zosiga aylandi. Avvaliga o'z ta'surotlarini yashirin tarzda yozib bordi. Keyinchalik ishonchni oqlagach o'z yozuvlarini oila a'zolari oldida qilishga ham uyalmasdi. Hatto kishilar ham uni doimo qo'lida qalam va blaknotda ko'rishga borab ko'nikib qoldilar. Rossiyada esa bunday usulda birinchilardan ish olib borgan kishi V.B.Ol'shanskiy edi. Qimmatli mo'ljallar va ishchilar idialini o'rganish uchun u zavodga bir necha oygacha

ishga kirgan edi. Bu vaqt oralig'ida ishchilar bilan do'stlashib olgan edi. SHuning uchun so'rov va intervyu hamda guruhiy munozara uchun yaxshigina muhit tez fursatda o'z yakuniga etdi. Zamonaviy psixologiyada ham bunday metod o'rganilayotgan jara yonlarga aktiv qo'llaniladi. Buni psixologiyada «Aktiv ta dqiqot» deb ay tish odat tusiga kirgan bo'lib, bunday tushunchani fanga frantsuz satsiologi A. Turen (1973 y.) kiritgan edi. O'sha payt (1970 y.) «Talabalalar qozg'oloni» deb nom olgan davr edi. Keyinchalik esa bunday uslub Lotin Amerikasida keng qo'llanilgan. Agarda bunday ta dqiqot metodini sxematik ko'rinishini ko'rib chiqadigan bo'lsak unda barcha jara yonlarning umumiy xulosa ko'rinishidagi yakuniy ko'rinishini ta shkil qilingan holatini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Kuza tuv

Kuza tuv-hodisalar ni kechish jara yoni guvoh tomonidan to'g'ridan to'g'ri qayd etilib borishi.

Kuza tuv metodi-dastur tuzish bosqichlarida bilishning da stlabki punkt sifatida qo'llaniladi. SHuning bilan birga sta tistik ma'lumotlar eta rli bo'lmaganda; eksperiment o'tkazish muhiti bo'lmaganda sha roitda guruh va individ harakatlari va munosabatlari ni o'rgananda qo'l keladi.

Kuza tuv ish jara yoni:

1. Nima ni kuza tish?
2. Qanday kuza tish (texnik vositalar)?
3. Natijalar ni qayd etish shartlari?

Qoida: kuza tishda ko'zga ta shlanmay va kuza tuv a'zosi bo'lmay kuza tishga intilish zarur.

Kuza tuv shakli klassifikatsiyasi

16-jadval

Kuza tuv metodi xilma xilligi	ta dqiqot ko'rinishi		
	razvedka	izohlanadi	eksport
Standartlashtirilgan		+	+
Standartlashtirilmagan	+		
Kiritilgan	+	+	+
Kiritilmagan	+	+	+
Ochiq		+	+
Inkognito	+	+	
Labortoriyalik	+	+	+
Dala			

Ish tartibi

Kuzatuv kartochkasi № _____ shifir
 O'tkazilgan joyi _____
 Kun va qti _____
 Kuzatuvchi _____

Hodisalar ning yangi unsurlari (va ziyatning yangi elementlari)	Guruh a'zolarining ta'siri				Kuzatuvchi izohi
	A	B	V	G	
Guruxdashi- larining qo'shilishi (uni yangi asvirlash)	Befarqlik	ta'sirni aniqlash qiyin	Ubilan suxbat qurishga kirishish va jonlantirish	Yangi qatnash chini ko'rmaslikka olish	"G" yashirina zar solmoq

Da vriy kuzatuv kartochkasi

Vaqt	Kominal shkala da kodlashtirilgan ob'ekt harakati va reaktiviyasi elementlari														Ayrı m izoh %	
	a	b	v	g	d	e	j	z	i	k	l	m	n	o		.
0-30 min	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	..	
31-60 min	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	..	

Hisob formula si:

T-kuzatuv va qti
 N-kuzatuvlar soni
 N₁-ijobiy ma'nolar soni
 N₀-salbiy ma'nolar miqdori.

Kuzatuvchining ismi sharifi familiyasi

Xujjat nomeri No	Anadizkate goryali va kate goryasiz kursatkichlar															
	Mavzu				Ma'lumot				Ma'lumot geografiyasi				Ma'lumot mual-lifi			
	kodi				belgisi (kod)				(kod)				(kod)			
	1	2	...	n	1	2	...	n	1	2	...	n	1	2	...	n
1																
2																

...															
N															
N															

Quyidagi keltirilgan jadvalni tahlil qilishda quyidagilarni keltirilish mumkin. YA'ni miqdoriy tahlil natijalarini ko'rsatishda har bir ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda qo'llaniluvchi foizli ko'rsatkich, indeks, ikkilamchi (dubl) korrilyatsiya ko'p qirrali statistik tahlillar qo'llaniladi. Belgilangan ob'ektda agar raqamlar manfiydan musbatga tomon oshsa quyidagi formula asosida aniqlanadi.

$$C_+ = \frac{F^2 - F \cdot n}{r \cdot t}$$

Bu erda F-ijobiy baholanuvchi raqam n-salbiy baholanuvchi raqam, r-tektning miqdoriy ko'rsatkichi to'g'ridan to'g'ri o'rganilayotgan muammoga tegishli bo'lgan. t-tektning umumiy ko'rsatkichi. Agar raqamlar ko'rsatkichi aksincha bo'lsa unda

$$C_- = \frac{F \cdot n - n^2}{r \cdot t}$$

Formula si qo'llaniladi. Tekt tahlili jarayonida A.N.Alikseev tomonidan taklif qilingan kategoriya tarkibidagi o'lchamda tutgan o'rni saimog'ini aniqlashda yordam beradi:

$$Y_{KC} = \frac{2K_{2l} + K_{6m}}{E(K_{2lI} + K_{6mI})} \cdot 100\%$$

Bu erda Ukc berilgan kategoriya tarkibining saimog'i (ude lniy ves), Kgl voqealarning miqdori, qachonki berilgan kategoriya asosiy bo'lgan holda (yakka): Kvt voqealar miqdori, qachonki berilgan kategoriya (yakka, bir o'zi) ikkilamchi bo'lib qolsa E-tahlil qilina yotgan hujjatlarning yakuniy miqdori. Yo'nalishlarda biri «ma'lumotlar matritsasi» deb nomlanadi. Bunga sabab empirik olingan olingan ma'lumotlarning tahlilini statistik qayta ishlash bo'lib hisoblanadi. U o'z mohiyatiga ko'ra «qorlovchi va oqlovchi» (qoralama va oqlama) funktsiyalarga bo'lina di. Matritsa «ob'ekt belgisi» sifatida qoralanadi. Har bir qator bir ob'ektga qaratiladi. Har bir ustun esa bir o'zgaruvchan belgidir.

Ob'ektlar	Uzgaruvchanlik						
	X_1	X_2	X_3	...	X_i	...	X_r
1	X_{11}	X_{12}	X_{13}	...	X_{1i}	...	X_{1k}
2	X_{21}	X_{22}	X_{23}	...	X_{2i}	...	X_{2k}
...	...	...	...	...	...	...	...
i	X_{i1}	X_{i2}	X_{i3}	...	X_{ii}	...	X_{ik}
...	...	...	...	...	...	...	...
n	X_{n1}	X_{n2}	X_{n3}	...	X_{ni}	...	X_{nk}

Bu erda har bir qator birta ob'ektga tegishlidir. (1,2,...n) har bir ustun esa o'xzgaruvchan belgiga ($X, X, \dots, X$), har bir kesilib o'tuvchi I qator va j ustun kesishuvida xij ma'noli j belgi har bir ob'ektdagi I nomeri bilan bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotda eng muhim bo'lgan sifat natijalarining tahlilini bajarish va analitik hisobotni tayyorlashni, olinga ma'lumotlarning tahlil sotsiologlar tomonidan mutaxassis olimlar bilan birgalikda umumiy gipoteza asosida boshlangan misollar tartibi bo'yicha o'tkaziladi. Butun ma'lumotlar ombori ahamiyatiga ega korelyatsiyalari inobatga olingan holda o'rganilayotgan har bir savol analitik javbular bilan beriladi.

Bugungi kunda insonyatning kelajagi baxti iqboliuning qanchalik oqilona yashay olishida yashash uchun kura shida hususan, ho'jalik, iqtisodiy rivojlantirishda, shubhasiz bor haqiqatga amal qilishda ko'rinadi. Bu haqiqat shundan iboratki, agar tabiat, jamiyat, madaniyatning asosi ekan, demak atrof muhit borgan sari insoniyat shtirilishi kerak. Boshqacha qilib aytganda ijtimoiy taraqqiyot ilgirilar bora rakan tabiat qonunlariga asoslanishi lozim unga teskari bo'lmavligi kerak. Insonning faoliyat ahloqiy ish huquqiyimi, ilmiymi, undan qat'iy nazar madaniy faoliyat bo'lishi kerak. U ijodkor yaratuvchi ixtirochi bo'lishi zarari shunda ki tadqiqot ham ma'lum ma'noda o'z kulminatsiyasiga erisha oladi deb hisoblash mumkin bo'ladi. Miqdoriy analiz esa o'z navbatida bunday qo'llanma ko'rsatkichlarini oshirishiga yordam beradi.

Hujjatli manbalar tahlili

Hujjatli manbalar tahlili – ijtimoiy psixologik tadqiqot metodlarining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, qo'lyozma, bosma matnlardagi, shuningdek magnitofon va kinolentalardagi informatsiyalarni o'rganadi, bu albatta sotsial hayotning muhim xususiyatlarini tadqiq etishga xizmat qiladi. Hujjatlar analizining kompleks (to'la qonli qamrab olingan) xususiyati tadqiqot ob'ekti haqidagi jami axborotni o'rganishni ifodalaydi. Ijtimoiy psixologik

ta dqiqotni boshlash oldidan foydalanish mumkin bo'lgan hujjatlarning haqiqiyliги va ishonchliligiga iqrор bo'lish lozim. Jumladan, matn mazmuniga, maqsadi, yo'nalganligiga, uni keltirib chiqaruvchi sabablari va oqibatlari, muallifini aniqlashga harakat qilindi. Bu jarayon davomida hujjatta yoritilgan qirralarni aks ettiruvchi qo'shimcha hujjalar (ikkilamchi hujjat) izlandi. Hujjatlarning analizining bir qator turlari mavjud bo'lib, ular asosan amaliy ehtiyojlarga, ta dqiqotning xususiyati va maqsadi, hujjating o'ziga xosligiga bog'liq holda turlandi, bular:

1. An'anaviy metodlar.
2. Mumtoz (sifat) metodlar.
3. Miqdoriy metodlar.

Bular o'ziga xos maxsus xususiyatlarga ega bo'lsada, bir-birini rad etmaydi, balki to'ldirib boradi va ishonarli, asosiy axborot olishdek umumiy maqsadlari harakatlana di.

I. Hujjatta aks etgan axborot an'anaviy metod yordamida o'rganiladi, uning yordamida hujjatta ifodalangan mazmunning eng chuqur hujjatlari ham anglash imkoni tug'ildi, shuning uchun bu analiz turi intensiv deb baholandi. An'anaviy analiz tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Tashqi analiz hujjating tarixiy tomonlarini aks ettirsa, ichki analiz hujjat mazmunini ta dqiq etib, muallifning shaxsiy munosabatlari dinamikasini anglatadi. Ta dqiqot o'tkazish tartibi quyida gicha amalga oshirildi;

1. Tashqi analiz - bunda hujjating shakli (rasmiy, norasmiy va h.), uning ishlab chiqilish vaqti va joyi, muallifi, maqsadi, yo'l qo'yilgan xatolar, hujjating yo'naltirilganligi aniqlandi.

2. Ichki analiz- bunda hujjatni ishlab chiqishga turtki bo'lgan sotsial faktorlar, o'rganilayotgan hujjating sotsial effektivlik darajasi, uni ko'rib chiqishga mo'ljallangan amaliy tadbirlar aniqlandi.

II. Miqdoriy analiz an'anaviy analizning sub'ektivlik xususiyatini oldini olishga qaratilgan, u hujjating konkret jihatlari ta dqiq etishga yordam beradi. Bunda miqdoriy mazmun o'lchandi va analiz natijalarini ob'ektivligi oshadi. Bu metodni ekstenziv deb baholaydilar. Bu metodning konkret-analiz turi tez-tez foydalaniladi.

Hujjatlarning analizi ijtimoiy psixologik ta dqiqotlarning barcha bosqichlarida ijtimoiy psixologik muammolarning barcha turlarini ta dqiqlashda qo'llaniladi. Uning yordamida axborot to'plash nisbatan qisqa vaqt talab qiladi. Shuningdek, kuza tish va so'rovlariga qaraganda, hujjalar o'zining yuqori asoslanganligi, ishonarliligi, aniqligi, umumiyliги bilan farqlandi, nihoyatda kerakli ma'lumotlar ham ko'pincha hujjatlarning analizi orqali olinadi. Mas; Davlat organlari hujjatlari, aholi soni qayd qilish va h.

Verbal hujjatlarning analizi- yozma shakldagi hujjatlardan ma'lumot to'plashga xizmat qiladigan metod, uning ko'pgina usullari an'anaviylik, mumtoz, miqdoriylik bilan uyg'unlashib ketadi.

(An'anaviy) Verbal hujjatlar analizining an'anaviy metodiga quyida gilar kiradi;

1. Tarixiy metod-bunda hujjatning ishonarlilik va asoslanganlik muammosi tekshiriladi. Jumladan, hujjat muallifi va qti, joyi, uni keltirib chiqargan sabablar, xatoliklar aniqlanadi. Hujjatning ishonarligini aniqlashda uning muallifini topish muhim ahamiyat kasb etadi. Hujjatning asoslanganligi hujjat mazmunini mushohada etish, uning sinfiy va siyosiy yo'nalishlarini topishga borib taqaladi.

2. Adabiy metod- muallifning o'ziga xos matn yozish yo'li va u foydalana digan so'zlar lug'ati tekshiriladi.

3. Psixologik metod- hujjatdagi voqe'likni yoritishdagi mualliflik mahoratini va uning ijtimoiy jabha bilan uzviyligi aniqlanadi.

4. Ijtimoiy psixologik metod-hujjatni sotsial sohadagi ahamiyatini o'rganadi.

5. Lingvistik metod-matnning tarkibini ta dqiqlaydi.

Ikonografik hujjatlar analizi- kino va fotohujjatlar, ta sviriy san'at asarlarining mazmunini to'g'ridan-to'g'ri analiz orqali sotsial informatsiya to'plash metodi hisoblanadi:

1. an'anaviy (sifatiy);

2. shakllangan (tarkibiy va mazmuniy);

Bu metodda ko'pincha EHMlarida n foydalani ladi.

An'anaviy metodga barcha ikonografik hujjatlar yakka va ko'plik shaklda kiradi. Masalan: hujjatli kinokadrlarga berilgan ta vsiflar ham kiritiladi.

Shakllangan ikonografik hujjatlar analizi bir xildagi hujjatlar to'plamini o'rganishda qo'llanilishi mumkin, u hujjat mazmunini kontent-analiz birliklari tarzida o'rganadi. U portretlar analizidan tortib toki markalar ta hliliga cha o'rganish imkoniyatiga ega.

Ijtimoiy psixologik axborotning ikkilamchi analizi - ilgari turli psixologlar tomonidan to'plangan ijtimoiy psixologik axborotlardan yangi ta dqiqot vazifalarini bajarishda foydalani sh jarayoni. Bu metod yordamida axborotlar asosidagi ijtimoiy psixologik bilimlar hamkorligi osha di. Bunda y axborotlardan to'la roq foydalani sh ta dqiqot loyiha larini te ja mkorligini ko'paytiradi, biroq psixologlar o'zlarini to'plagan ma'lumotlarning ta xminan 20%ini ishla ta oladilar xolos. Ijtimoiy psixologik axborotlarni ikkilamchi analizi yordamida ma xsus ta dqiqotlarsiz o'rganila yotgan muammo bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar olish mumkin bo' ladi, a sosiysi va qt va kuch te ja la di.

Bu metodning e'tirof etiladigan muhim funksiyasi bo'lib, standartlashtirilgan ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni olishning metodik jihadan ta'minlanishini amalga oshirish ta shkil etadi. SHuningde k, u ta dqiqotchi to'plagan axborotlarni ishonarli va sifatliligini nazorat qiladi.

Diskriminantli ta hlil - ijtimoiy psixologik ta dqiqot ob'ektlarini ekspe rtlar tomonidan ta snifining sifati ni ba holovchi ijtimoiy psixologik axborotning ko'p o'lchamli statistik analiz metodlaridan

biri, shuningdek talab qilinganda ob'ekt ta'sifini qayta amalga oshirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda bu metod ob'ekt xususiyatlarini taqsimlash ma'nosida keladi. Diskriminant tahlilning quyidagi qo'shimcha amallari tavsiya etiladi:

1. **eksper t guruhlar ga nisbatan ob'ektlarning ta'siriga xos belgilarni qayd etish;**
2. **eksper tli klassifikatsiya sifatini baholaydigan diskriminantli analizni ta'skil etish;**
3. **ob'ektning qaysi bir guruhga mansubligini analiz qilish;**
4. **tanlash yo'lini tekshirish, nazorat qilish;**
5. **to'g'ri ta'sniflarni alohida va butun holicha foiz hisobida o'lchash;**
6. **olingan ma'lumotlar sifatini baholash.**

Psixologiya tarixida ushbu yo'nalishda dastlabki ta'dqiqotlar, asosan, shaxsiy hujjatlarni o'rganishda qo'llanilgan. XX asr boshida amerikalik psixolog U. Tomas va polshalik F. Znanetskiy polyak emigrantlarini shaxsiy hujjatlarni o'rganishga qattiq bel bog'ladilar. Ta'dqiqotchilar polyaklarning Evropa va Amerikadagi holatini tahlil qilish uchun dehqon emigrantlarning o'z yaqinlari bilan xat orqali yozishmalarini, arxivdagi emigrantlar haqidagi gazeta ma'lumotlari va shu kabi ko'plab qator hujjatlardan foydalanib edilar. Shuningdek, ta'dqiqotchilar iltimosi bilan bir dehqon 300 betli ajoyib avtobiografiyasini yozgani ham muhim hujjat bo'lib xizmat qildi.

Ma'lumotlarni qayd qilib yozma va bosma hujjatlarga, kino yoki fotoplyonka, magnit lentasidagi yozuvlarga ajratiladi. Maqsadga yo'nalganlik nuqtai nazaridan ta'dqiqotchi tomonidan o'zlashtirilgan hujjatlarni aytishimiz mumkin. (masalan; Tomas va Znanetskiy ta'dqiqoti). Bunda y hujjatlarni biz «maqsadli» deb ataymiz. Biroq psixolog ko'pincha unga bog'liq bo'lmagan holda tuzilgan, turli maqsadlarga qaratilgan asl hujjatlar bilan ishlaydi. Aynan, shunday ma'lumotlarni ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda hujjatli ma'lumotlar deb ataydilar.

Maqsadiga ko'ra hujjatlar shaxsiy va nosha xsiy yo'nalishlarga bo'linishi qayd qilina di. Shaxsiy hujjatlarga alohida yuritiluvchi hisobda turgan kartochkalar (masalan; imzolangan anketalar va blankalar), xat, kundalik kirsalar, nosha xsiy hujjatlarga statistika yoki voqea viy arxiv ma'lumotlari kiradi.

Ma'vqega qarab hujjat manbalarini rasmiy va norasmiy hujjatlarga bo'lalimiz. Rasmiy hujjat manbalariga davlat materyallari, qonunlari, rasmiy majlislar, de'voriy gazetalalar, arxivlar, turli korxonalar va muassasalarning joriy hujjatlari, sud organlarining qarorlari, moliya ma'lumotlari va boshqa shunga o'xshash hujjatlar kiradi.

Norasmiy hujjatlarga esa yuqorida aytib o'tilgan ko'pgina shaxsiy materiallar, shuningdek, alohida fuqarolar tomonidan tuzilgan noshaxsiy hujjalar (masalan, statistik ma'lumotlar) kiradi.

Hujjatlarning asosiy guruhiga esa omma viy axborot vositalarining materiallari; gazeta, jurnal, radio, televideniya, kino videolavhalar kiradi.

Shuningdek, ma'lumotlarning kelib chiqishiga qarab hujjalar birlamchi va ikkilamchi guruhlariga ajratiladi.

Birlamchi hujjalar to'g'ridan-to'g'ri kuza tish yoki so'rov, bevosita hodisani ko'rib belgilab qo'yish asosida tuziladi. Ikkilamchi hujjalar esa qayta tahlil, birlamchi manbalarni qaytadan o'rganish asosida tuziladi.

Shuningdek, hujjatlarning asl mohiyatiga qarab guruhlash mumkin. Masalan, adabiy ma'lumotlar, tarixiy va ilmiy arxivlar, ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar arxivlariga bo'lina di.

Hujjati ma'lumotlarda aniqlik muammosi

Hujjating haqiqiy ekanligini, undagi ma'lumotlarning ishonchliligi bilan qo'shma slikerak bo'ladi. Ma'lumotning ishonchliligi birinchi navbatda hujjating manbasiga bog'liq bo'ladi. Turli manbalar berilayotgan ma'lumotlar ishonchliligida o'ziga xos tobelik darajasiga ega bo'ladi. Hamma hollarda birlamchi ma'lumotlar ikkinchisiga nisbatan ishonchliroqdir. Shuning uchun rasmiy, shaxsiy hujjat, birinchi qo'ldan olingani uchun, boshqa hujjalar asosida tayyorlangan norasmiy, noshaxsiy hujjaga ko'ra ishonarli va asosli bo'lib qoladi.

Ikkilamchi hujjalarni ishlatishda n oldin ularning birlamchi manbasini aniqlash muhim. Bu ikkilamchi ma'lumotlarning xatolik darajasini aniqlash uchun qilina di.

Maqsadga qaratilgan hujjalar, ta dqiqotchi tomonidan rejalashtirilgan bo'lib, u shu vaziyatda ishonchli bo'lishi mumkinki, qachonki agar da oldinda n boshlangan jarayon, yuqorida ko'rsatilganlaridek, mustaqil birlamchi ma'lumotni axtarishda, ikkinchi marta manbaga yuzlanish, ma'lumotni ishonchli ekanligini yana bir bor ko'rsatib berishda n iborat bo'ladi.

Hujjalar bilan ishlaydigan tarixchilar, psixologlar ma'lumotlarning haqqoniylik darajasini aniqlash uchun bir qancha usullar ishlab chiqishgan. Hujjat ma'lumotlari mohiyatidan kelib chiqqan holda ushbu usullar tuzilgan.

Hujjat bilan ishlashning birinchi «Oltin qoidasi» bu «voqea», hodisani aniq ravshan farqlay olish va to'g'ri baholashdir. Fikr va baholar daliliy ma'lumotga nisbatan qiyoslaganda, kam ishonchli va nomustahkamdir. Fikr va bahobildirilgan hujjatlarning ko'pchiligida vaziyatning biror bir xususiyati yozilmaydi. Biroq konkret vaziyat, berilgan fikr va bahoning ma'nosini ochishda kalit bo'lib xizmat qiladi.

Ke yincha lik hujja t tuzuvchi qa nda y ma qsa d sa ri intilga ni ta hlil qilish lozim. Bu ha qiqa tni ochishga imkon be ra di. Ma sa la n, hujja t mu a llifi, be rilga n va ziyatni o'zining ta sa vvuri bila n izohlay di. Biroq biz ma'lumot to'pla shda, misol uchun, te kshirish komissiyala ri xulosa la rida n foyda la nsa k, umuma n boshqa ta sa vvur ke lib chiqa di. Ushbu hujja tla rni a sosiy te kshirish ma qsa di, a yna n tushib yuborilga n yoki yozilma ga n fikrla rni, umuma n hujja tning xa to tomonla rini topishda n ibora t.

SHuni bilish ke ra kki, tuzuvchi hujja t bila n ishla yotga nda qa ysi ma qsa d bila n birla mchi ma'lumot olga n. Ha mma ga ma'lumki, «birinchi qo'l» da n olinga n ma'lumot noa niq ma nba da n olinga n ma'lumotga nisba ta n ishonchli.

Agar hujja tda statistik guruhiy ma'lumot muja ssa m bo'lsa, unda birinchi na vba tda kla ssifika tsiya ne gizini ochish lozim. Izla nish ma qsa diga qa ra b yoki shunga a sosla nib ma'lumotla rni boshqa ne gizda n qa yta guru hla shtirish ha m ehtimolda n xoli ema s.

Nihoyat, shuni yaxshi bilib olish ke ra kki, tuzilga n hujja tning umumiy a hvoliga e'tibor be rish lozim. Ma sa la n, u ob'ektivlikka tomon yonda shilga nmi yoki a ra la sh a xborot birla shib biror tomon ma nfa a ti oldinga surilga nmi?

Ta dqiqotchi sha xsiy hujja tla r (a vtobiogra fiya, kunda lik, me mua r, xa t) bila n ishla ga nda o'ziga xos ziyra klikni ko'rsa tishi lozim. quyida sha xsiy hujja tla rda gi ma'lumotla rning ishonchli bo'lish sha rtle ri be rilga n.

Mua llif hujja tla ri, qiziqishla ri inoba tga olinma ga n ta'limotla rga ishonish mumkin yoki mu a llifga ma'lum bir za rar e tka zma sa, mua llif ma'lumotla rni qa yd qila yotga n va qtda, ushbu ma'lumot ha mma ga ma'lum bo'lsa, hujja t mu a llifi nuqta i na za ri bila n yo'g'rilga n hodisa ta fsiloti bo'lma sa, shu bila n birga mu a llifning sa lbiy xa yrixohligi bila n qora la ydiga n ma'lumotla r bo'lsa ushbu hujja tga ishonish mumkin. SHa xsiy hujja tla rning a xborot ishonchligi-hujja tning ha qiqiyiligini te kshirish, ta hlil motivi, ista k, uning tuzilishi, sha rt-sha roitla ri, mu a llifning ma qsa d yo'l-yo'riqla ri, u ishtirok etga n hodisa lar, uni o'ra b turga n muhit xa ra kte ri fa ktorla riga ko'proq ta yana di.

Hujja tla rning a n'a na viy (kla ssik) ta hlili hujja t bila n ta nishish yoki o'qib yangi bilimga ega bo'lishda n farqli o'la roq bu ta dqiqot me todi bo'lib, ha r qa nda y ilmiy ta dqiqotda bo'lga ni ka bi a niq fa ra z ishla b chiqa di, ta hliliy ma'lumotni to'liq o'rga na di, ma tn ma ntig'i, a sosla nishi va ma'lumot ishonchliligiga ta yana di. Bu ta hlil usuli hujja tning ichiga kirib, to'liq mohiyatini o'rga nishga ha ra ka t qila di. An'a na viy ta hlil inte nsiv ta hlil ha mdir. Qo'shimcha qilib aytish mumkinki, bunda ta dqiqotchining ta jriba si, bilimdonlik da ra ja si va ehtiros la ri ka tta rol o'yna ydi.

Hujja tli ma'lumotla rni sifa t va miqdoriy ta hlili

Hujjatlar bilan ishlashning asosiy murakkab tomoni ma'lumotlarni taqiqot farazi asosida o'qiy olishdan iborat. Axir hujjat psixologlarning tekshirilishi uchun tuzilmaydi. SHuning uchun hujjatlar materiallarini mohiyatan tahlil qilishdan oldin, psixolog taqiqot tayanch tushunchalari, belgi (indikator)larini topishda chuqur izlanish olib borishga majbur bo'ladi.

Hujjatlarining sifat tahlili barcha miqdoriy operatsiyalar uchun zaruriy shart-sharoit hisoblanadi. Ammo matnlar kvantifikasiyasi hamma vaqt ham maqsadga muvofiq kelvermasligini inobatga olish zarur.

Qanday hollarda miqdoriy tahlilga murojaat qilish kerak emas? Agar hujjatta berilgan ma'lumotlar etarli darajada umumiy ishlanmagan va ular noto'liq bo'lsa, shuningdek, murakkab shaklda tuzilgan bo'lsa miqdoriy tahlilga murojaat qilish kerak emas.

Matnlarning miqdoriy tahliliga qanday murojaat qilsa bo'ladi? Bu usulning asoschilaridan biri B. Berilson ta'kidlashicha, avvalambor bu usul bir tartibli ma'lumotlarni taqqoslashda yuqori darajadagi aniqlik muhim bo'lganda qo'llanilishi mumkin. So'ng material ko'pligi uning ustidan ishlashni oqlaydigan darajada ko'p bo'lsa va bu materiallar ilmiy sohani o'zida aks ettirsa materiallar bilan bog'liq miqdoriy tahlil qo'llanilishi mumkin. Matn materiallari etarli bo'lishi bilan birga juda ko'p bo'lsa uni aniq miqdor sonlar bilan belgilashda kvantifikasiya (miqdoriy, raqamli tahlil)dan foydalaniladi. Etarli darajada ya'ni sur'atda (tezlikda) sifat xarakteristikasi namoyon bo'lishi, miqdoriy tahlilni amalga oshirish uchun zamin yaratadi.

Ijtimoiy psixologik taqiqotlarda kontent-tahlil usuli

«Kontent» so'zi aloqa va munosabatlar ob'ekti hisoblangan so'zlar, mazmunga, rasimga, belgilarga, tushunchalarga, mavzu, sarlavha va boshqa ma'lumotlarga aloqador. «Matn» bu – munosabatlar doirasidagi bayon, ko'rinish yoki yozuv tarzida aks ettirilgan so'zlar majmuasidir. Bu munosabatlar doirasi o'z ichiga kitoblar, ro'znomalalar, jurnallar yoki maqolalar, yangiliklar va e'lonlarni, rasmiy hujjatlar, badiiy va video filmlar, qo'shiqlar, fotosuratlarni hamda san'at asarlarini qamrab oladi.

Kontent-tahlil matnning tuzilishini analiz qilgan holda ma'lumotlarni to'plash va yig'ish metodidir.

Uning asosiy tamoyillarini amerikalik psixologlar X.Lassuel va B.Berilsonlar ishlab chiqishgan. Kontent-tahlil jarayonlarini rivojlantirishda Rossiya va Estoniya psixologlari, asosan A.N.Alekseev, YU.Vooglayd, P.Vixalev, B.A.Grushin, T.M.Dridze, M.Lauristinlar muhim hissa qo'shishdi.

Kontent-tahlilning asosiy jaryonlari uning mazmun birliklarini aniqlashda bohlana di:

1) Alohida atamalarda ifodalangan tushunchalar iqtisodiy sohada bo'lishi mumkin: xususiy mulk shillari, xususiyla shtirish, moliyaviy tizim, pul munosabatlari, texnik taraqqiyot, xo'jalik usullari, boshqaruvni optima lla shtirish va boshqalar; siyosiy mazmunda gi atamalar: muxolifat va boshqaruv doiralari, millat chilik va inte rnat sion alizm, avtoritarizm, demokra tiya, xalqaro hamkorlik, konsensus, manfaatlar qarama - qarshiligi, axloqiy yoki huquqiy ramzlar, inson huquqi, gumanizm, faollik, tashabbuskorlik, qonun buzilishi, jinoyatchilik, korruptsiya; imiy mazmunda: model, tizim, kosmik bo'shliq va xokazolarda namoyon bo'ladi. Ma'lumki matn tahlili o'z mazmuniga ko'ra ko'plab muhim ijtimoiy ma'lumotlarni aks ettiradi. Masalan: fan va texnika oid ilmiy-texnikaviy yangiliklar ma'lumotlar manbai tushunchalarni qo'llashda rajasii, tezligi bilan bog'liq.

2) Maqolalarda, matn parchalarida, abza tslarda aks ettirilgan to'liq mazmunlar, radio eshittirishlar va boshqalarda ifodalangan mavzu.

Hujjat mazmunini uning mavzusi asosida yanada to'la roq angla sh mumkin. Tashabbuskorlik va se ra ya tlik, byurokra tizim va makazla shuvga qarshi kurash, inson huquqlar hamda qonuuchilikga rioya qilish, fuqarolik jamiyatida ijtimoiy adolat va teng huquqlilik mavzulari yoki davlatni mustahkamla sh, markazla shuv, intizom va har qanday dushman bilan kurashish mohiyati omma viy axborot vositalarida dolzarb muammolar sif tida siyosiy-g'oyaviy hola tlar yoritila yapdi. Bunda y hola tlar sha xsiy hujja tlar da, o'zi va yaqinlari ha qida, ishlab chiqarish, siyosat hamda san'atda ham namoyon bo'ladi.

3) Tashkilot va muassasalar, ijtimoiy institutlar, partiya va ijtimoiy harakatlar liderlari, ishlab chiqarish tashkilotchilari, ta niqli fan va san'at arboblari, siyosatchilar, tarixiy sha xslar nomlari.

Guruhlar, jamoa birlashmalari, alohida sha xslar yoki ijtimoiy institutlar jamoa tchilik fikriga ushbu xususiyatlar asosida ta'sir etishi mumkin. Ijtimoiy harakat va uning faollari tez-tez tilga olinishi yoki aksincha olinmasligida n ushbu harakat, uning lideri faoliyati ha qida osongina xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

4) Tahlil birligi sif tida yaxlit ijtimoiy hodisalarni, rasmiy hujja tlarni, daller va voqe alarda gi xola tlarni qabul qilish mumkin. Ijtimoiy voqealar yoki davlat qarorlarining uzoq davr mobaynida yodda saqlanishi jamiyatga zarurligida n guvohlik beradi.

5) Reklama maxsulotida n foydalanuvchi, siyosiy yoki boshqa bir harakat tarafdori bo'lgan fuqaro manziliga qaratilgan shikoyatni yuborishda n maqsad, tijorat reklama larida Estoniyalik psixolog M.Lauristin omma viy munosabatlarni o'rga nishda n kontent-tahlilning ob'ekti va predpeti sif tida quyida gi vazifalarni qo'llash mumkinligini ta'kidla ydi.

1. Haqiqatning muammoli tomonlari, aks.
2. Ijtimoiy institutni namoyish etuvchi va maqsadli aloqalarini amalga oshiruvchi soha.
3. Auditoriyaning omma viy aloqaga bo'lgan ehtiyojini qoldirish sohasi.

4. Munosabatlari va auditoriyaning o'zaro ta'siri xududi.

So'ngra sanab o'tilgan har bir aspektga to'g'ri keladigan belgilar sistemasi ochib chiqiladi. Masalan, birinchi aspektga reallikni aks ettirishi uchun quyidagi vazifalar qo'yiladi:

a) voqea va hodisalarni tiklab qayta qurish;

b) omma viy aloqa vositalarining vazifalikni aks ettiradigan qonuniyatini o'rnatish.

Matndagi belgi va xususiyatlarni kote nt-tahlil orqali ularning miqdoriy tuzilmasini sistematik va ob'ektiv hisob-kitob qilish usuli yordamida ma'lumotlar olinadi. Markoffa, Shapiro va Ve ytmalarning fikrlariga ko'ra kote nt-tahlilni «kodla shtirilgan mant» deb atash to'g'riroq bo'ladi. Kote nt-tahlilning sifatli va interprativ yo'nalishlari mavjud bo'lib, ammo matn mazmunidagi miqdoriy ma'lumotlar asosiy o'rin kasb etadi.

Sifatli kote nt-tahlil pozivistik yondashuv va killari tomonidan unchalik yuqori baholama ydi. Bu yo'nalish feministik va tanqidiy yondashuv ta dqiqotchilari tomonidan qo'llab quvvatlangan. Miqdoriy yo'nalish tara fdorlari gohida sifatli kote nt-tahlil usulidan foydalanib ta dqiqotni ishonchliligini ta'minlaydilar.

Kote nt-tahlil so'rovsiz ta dqiqot usuli bo'lib, undagi belgilarni, so'zlarni kiritish jarayonida ta dqiqotchining sub'ektiv ta'sirisiz ma'lumotlarni o'rganuvchi va qabul qiluvchilar o'rtasida aloqani ta'minlaydi.

Kote nt-tahlilda matnni oddiy o'qib chiqishdan farqli o'laroq unitizimli tarzda muntazam tartibga o'tkazishga va mazmun mohiyatiga e'tiishga chorlaydi. Bundan tashqari matndagi yashirin ma'noga ega so'zlarni, ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Kote nt-tahlil o'zida ta sodifiy tanlovni, aniq baholashni va mavhumlashgan Eksperimental harakatlarni bir vaqtda mujassamlashtirgan. Kodla shtirish – miqdoriy ko'rsatkichlarni, matndagi xususiyatlarni belgi yoki sonlar bilan almashtirib belgilab qo'yishdir.

Muammoni ifodalash ko'plab ta dqiqotlar kabi kote nt-tahlil metodi ham muammoni ifoda etishidan boshlanadi. U o'z navbatida ramzlar yoki axborotlarda o'z aksini topgan o'zgaruvchanlikda qo'l keladi. Misol tariqasida gazetalarda siyosiy kompaniyalarning saylov oldi holatini qay tarzda yoritilishini o'rganaylik. Bunda tuzila yotgan «yoritish» qurilmasi o'z ichiga xarakter ta'sir darajasi va bir nomzodning boshqa bir nomzodning afzallik tomonlarining mavjudligini mujassamlashtiradi. Bunda saylov kompaniyalarini matbuotda yoritilishini so'rovga asoslanib ijtimoiy fikrdan bilib olishimiz mumkin. Ammo eng yaxshi usul kote nt-tahlilda n foydalanib gazetani ta dqiq etish hisoblanadi.

Ana liz birliklari. Ta dqiqotchining ana liz birliklarini qabul qilish: ma sala n, sa ylov kompa niyala rning kunda lik soni qabul qilinishi mumkin.

Ta nlov. Konte nt-ta hlilda ta dqiqotchilar ta nlov usulla rida n te z-te z foyda la nib tura dila r. Avva la mbor ular ta nlov ele men tla ri va populyatsiyasini a niqla ydila r. Populyatsiya sifa tida ba rcha so'z, ga pla r, a bza tsla r yoki ma qola la rni ko'rsa tishimiz mumkin. Populyatsiya shunig bila n birga o'z ichiga ma'lum bir va qt moba ynidagi tele vizion ko'rsa tuvla rda na moish eta digan, suhba t, voqea, sa hifa va epizodla rni olishi mumkin.

Kodla sh tushuncha la rni tuzilma si va o'zga ruvcha nligini misol ta riqa sida lide r roliga to'g'ri ke la digan ispa n yoki afroa me rika lik a yol obra zini yara tish ke rak. Avva lom bor, ma qola da ko'rsa tila digan ope riatsiona l ter minla rda n foyda la nib va sha xsn i kla ssifika tsiyalo vchi yozma qurilmmla rda n foyda la nga n holda «lide r» tuzishda ta sa vvur hosil qila miz. Ma sala n, ma qola da va fot etgan kishila r yutuqla ri ha qida ba yon etila gan bo'lsa uni lide rlik roliga hos deb bo'la dimi? yoki korpa ratsiya pre zinde nti yoki ska ut ta shkiloti qizla r lide rida n qa ysi biri lide rlik roliga xos? SHuning bila n birga biz ma qola da gi jins va irqiy ma nsubligi ha li izohla shimiz za rur. Ula r ko'rsa tila gan foto sura t yoki te ksda ra vsha n bo'lma sa qa ysi a snoda irqiy va jinsiy ma nsublikni a niqla shimiz mumkin.

Qiziqishimiz doira si pre dme ti ijobiy lide rlik roli bo'lga nligi tufa yli. Lide r roli ijobiy yoki sa lbiy xa rak te rga ega eka nla gini ko'rsa tib o'tishimiz lozim. Biz bunga ma nfe ntl i yoki la tent kodla shtirishda n foyda la nga n holda erishishimiz mu kin. Ma nfe ntl i kodla shtirishda n foyda la nga nda sifa t va jurna lla r yig'indisini tuza miz. Ma sala n, ijrochining xa rak te rlovchi ijobiy ter minla r bo'limi «a'lo» yoki «ma la ka siz» ka bi jumla la r bo'lishi mumkin. La tent kodla shtirishda esa muloha za yuritish uchun ta rtib qoida tuza miz. Ma sala n, ijobiy va sa lbiy jumla larga ta yanga n holda kirizisli hola tla rni ke ltirib chiqa ra yotgan diploma tla r ta rixini kla sifika tsiyala sh o'z firma sining foyda sini ta shkil eta olma yotgan hizma tichi yoki bo'lma si sud ja ra yonla rida yutuqqa erisha yotgan a dva kotla rni kla sifika tsiyala shimiz mumkin.

Ta dqiqotchi tomonida n chiqa rilgan xulo sa la r izla nuvchining ta nqidiy punkti hisobla na di. SHuni yodda tutish ke rakki, konte nt-ta hlil te kstni tuzgan insonning ma qsa dini a niqla y olma ydi. U fa qat te kstda muja ssa m bo'lga n ma zmunni a niqla ydi. Ma sala n, konte nt-ta hlil bola la r kitobla rida har xil ge nde r norma la r ma vjudligini ko'rsa ta di. Bu bola shu ge nde r norma la ri bila n ta rbiyala na di de ga ni ema s, bunda y xulo sa chiqa rish uchun musta qil ta dqiqot va bola psixologiyasini chuqur o'rga nish lozim.

Statistik hujjatlar va ikkilamchi tahlil. Ta dqiqotchi ixtiyorida ko'pla b turda gi ijtimoiy a xborotla r ma vjud. SHunda y a xborotla r borki ular son ko'rinishida bo'lib, sta tistik hujja tla rda (kitobla rda, hisobotla rda) ma vjud. A xborotla rni kutubxona yoki

kompyuterda joylashgan nashriyotlardan olish mumkin. Statistika tadqiqotlar juda ham xilma-xil usullari ko'llaniladi. Tadqiqotga agar nazorat kerak bo'lsa, tajriba bu eng yaxshi metod hisoblanadi va tomonlar bir maqsadga kelishadi.

So'rov qachonki tadqiqotchining o'zida savollar va jarayon haqida mulohaza va baholar tug'ilganda paydo bo'ladi.

Statistik tadqiqot byurokratik tashkilotlar haqida axborot va ma'lumotlar to'plash uchun kerak. Jamoat yoki shaxsiy tashkilotlar sistematik jihatdan ko'p tipdagi axborotni to'plashadi. Bu axborotlar siyosiy yoki jamoat xizmatchilaridagi savollarni echishda kerak bo'ladi. SHu orqali statistika da analiz siyosiy-iqtisodiy hisobotlardagi gipotezani aniqlashda ishlatiladi. Bunday axborotlar uzoq vaqt davomida to'planib bora di.

Ma'lumotlar manbai: asosiy statistik manba sifatida davlatlar yoki halaro agentliklar va huquqiy tashkilotlar hisoblanadi.

Statistik manbalarga har xil ma'lumotlar, lug'atlar kutubxonalaridagi nashriyotlar, tashkilotlardagi va birlashmalardagi yozuvlar va boshqalar kiradi.

Eng kerakligi shundaki axborot ochiq va hamma uchun mujassam bo'lishi kerak, bo'lmasa uni tekshirishi mumkin emas.

Hujjatlar bilan ishlashda avtobiografiya metod

Biografiyalar va jamiyat yoki individuallikda ijtimoiylikni izlash. Psixologiyada ushu metodning individual insoniy strategiyalar tahlili jamiyatda kishilarning mavjudligini anglatish uchun qo'llaniladi.

Psixologiyada ma'lum bir kishilarning taqdiri bilan qiziqish gumanistik an'analar doirasida yuzaga keladi. Uning g'arb davlatlarida qo'llanilishi oddiy kishilar turmushining boyligini, ularning «umid-ishonchlarini, ya'ni xalq hayotining o'z darajada mashhur bo'lgan tarixini ochib berishi orqali namoish etdi. Bu davlatni nafqat hokimiyat, balki ma'lum bir erkinliklarni tanlash va ularidan foydalanish doirasida shakllangan oddiy kishilarning hayotiy strategiyasi boshqarishni ham ko'rsatadi. Bunday strategiyalar jamiyatni tubdan o'zgarishga qidirdilar. Jumladan, P.Tompson shunday xulosa ga keladi: XIX-XX asrlarda Angliyada tabaqalashda burjua jamiyatga o'tilishi oiladagi o'zgarishlar (otona larning strategiyasi, kelajak avlodni umuman boshqaradryatlar asosida tarbiyalash)ga bog'liq hisoblanadi.

SHu kabi tadqiqotlarning tarixiy xarakter jamiyatning ijtimoiy va tarixiy turmushi singari turli rursalarni qiyoslash va tahlil qilish, shuningdek, hokimiyat mexanizmiga e'tiborni jamlash va Mishal Fuko fikriga binoan, «hokimiyat mikrofizikasi», ya'ni kishilarning kundalik hayotidagi hokimlik munosabatlari tizimini tahlil qilish imkonini beradi.

YAngicha yonda shuv: ta rjima i hol

Individ ta qdirla rni ta dqiq etish usuli hozirgacha o'zinig yakuniy ta'rifini topmaga n bo'lib, u ba'zan gumanistik, ba'zan esa biografik usul, deb nomlanadi. Ayrim hollarda sifatli usul yoki sub'ektiv psixologiya deb atalib, fikrimizcha, uni mikropsixologiya deb nomlash haqiqatga yaqinroqdir. Ta dqiqotning markaziy ob'ekti mikromuhit bilan aloqador kishinig individual ha yoti hisoblanadi.

Tahlil uchun dastlabki aniq ma'lumotlar rivojlanish bosqichlari bo'yicha ko'rib chiqilgan individual tarjima i hollra hisoblanadi. Dastavval, bu «yopiq» ijtimoiy guruhlar, emigrantlar, milliy jihad an ozchilikka tegishli bo'lib, aynan shu sharoitlarni o'rganish maqsadida 20-yillarda biografik usul yuzaga keldi (T.Tomas, F.Znane tskiy, CHikago ma ktabi). 70-yillardan boshlab oxirgi o'n yillikda ushbu usulga nisbatan qiziqishning oshishi natijasida uni o'rganish doirasincha kengaydi. Hozirgi paytda ham ta dqiqotchini ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan sub'ektiv tajriba (urush, inqilob, inqiroz va migratsiyalar) va kishilik ha yotining ma'lum davri (bola lik, kasallik va o'lim) qiziqtirsa, bu usuldan keng miqyosda foydalanadi. SHuningdek, kishilarning tarjima i holi ma'lum ijtimoiy institut va tashkilotlarnig (masalan, fanda gi yangi yo'nalishlar, partiyalar va siyosiy harakatlar) tashkil topishi va rivojlanishi dinamikasini tiklashda ham qo'l keladi.

Individual va oilaviy strategiyalarni o'rganish usullardan biri bo'lib, bir necha avlodlar va ularning strategik rekonstruksiya metodi hisoblanadi.

SHunday qilib, tarjima i hollar «turmush konseptsiyasi» (A. SHuttse), kishilarning aniq ha yotiy tajribasi, ha yotiy davr mobaynida ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish doirasidagi sotsial qiziqishlar ob'ekti bo'lishi mumkin. SHu bilan birga ularning ijtimoiy muammolarni o'rganishda ijtimoiy psixologik tahlil quroli sifatida ham qo'llanilishi mumkin.

Ayni paytda individual ijtimoiy tajriba borasidagi dastlabki ma'lumotlarni qo'lga kiritish ista gi qayerda mavjud bo'lsa, o'sha erda ushbu usuldan keng ko'lamda foydalanilib, bu ma'lumotda ijtimoiy «aktiyor»ning sub'ektiv nuqtai nazarisigari qimmatga ega. SHu sababli biografik usulda asosiy ma'lumotlar bo'lib shaxsiy hujjatlar: intervyu natijasida olingan turmushtarzi, yozma tarjima i holllar, kundliklar, xatlar, oilaviy arxivlar, suratlar xizmat qiladi.

Fanda ushbu usulning ko'pgina yillar davomida qo'llanilishiga qaramay hozirgacha uning tushunchaga oid mexanizmini ishlab chiqish tugallanmagan. Bu qirraning uslubiy jihad an ishlab chiqilganligi, asosan uni qo'llashning intizomlarga ro (madaniyatlararo) harakteri va ma'lumotlarning o'xshashligi bilan asoslanadi. Asosiy umumlashtiruvchi holat bo'lib, ijtimoiy va tarixiy jarayonlarning sub'ektiv jihadiga ta dqiqotchi e'tiborni qarata sh hisoblanadi. Tushunchaga oid apparatnig ishlab chiqilganligi

garchi hal qit bersada, lekin u biogra fik ta dqiqotlar o'tka zishni cheklab qo'yilmaydi.

Biogra fik ta dqiqotlar ning ta rixi va a sosiy yo'na lishlari

Turmush tarixiga qiziqish XIX asr oxirida paydo bo'lishiga qaramay, bu boradagi dastlabki jiddiy yutuqlari 20-30 yillarga tegishli bo'lib, u Tomas va Znanetskiy («Evropa va Amerikada polyak dehqoni» 1918 yil) nomlari bilan bog'liqdir. Ular 10-yillarda AQSHda yuz bergan omma viy migratsiyalar jarayoni sharoitida polyak komyutetinig ichki turmushini tahlil qilishga e'tiborlarini qaratadilar. Xatlarda ko'rsatilgan polyak migrantlarining turmush tarixini tahlil qilarkanlar, ularga madaniyat borasidagi nizolar, jinelar munosabati, insoniy baxtiyorlikni tushunish kabi ijtimoiy fenomelnarni ko'ra olish imkoniyati tug'ildi.

Biogra fik bilishdagi singari ular tomonidan ishlab chiqilgan yonda shuvning falsafiy asosi uchun ijtimoiy va individual, ob'ektiv va sub'ektiv, o'zini va boshqalarni angalash dualizmining o'zaro ta'sirini taxmin qiluvchi ramziy interaksionizm yo'nalishi yuzaga keladi. O'z ta dqiqotlarining amaliyotida ushbu nazariy modellarni rivojlantiraturib, ular ijtimoiy hodisalarning sub'ektiv tomoni to'g'risida ma'lumotlar bo'lmasa, bilish mumkin emas, deb ta'kidlaydilar.

Yigirmanchi yillarda Tomas va Znanetskiy pozitsiyalari qo'llab-quvvatlanib, CHikago maktabi faoliyatida, jumladan, marginollar, og'ishma hulq-atvor, o'zini-o'zi o'ldirish, oilani ta dqiq etishda rivojlantiradi. Bu yonda shuv tara fdorlarining fikricha, mikrota dqiqot va **sa se studyga** e'tiborni qaratish o'z mohiyatiga ko'ra, psixologiya uchun biologiyada mikroskopning ixtiro qilinishi bilan baravar va ijtimoiy jarayonlarni ta dqiq etishda inqilobni yuzaga keltirish dardkordir. Biroq, sub'ektiv psixologiya tara fdorlarinig nuqtai nazarlari pozitivistlar tomonidan re prezintativlikning mavjud emasligiga qaratilgan edi.

SHaxsiy hujjatlardagi dallalar tekshiruvida mustaqil ma'lumotlarining yo'qligi ilmiy maqsadlar shakllantirilganligi uchun ma'lumotlardan foydalanishda yo'l qo'yilgan xatoliklar tufayli qattiq tanqid ostiga olinadilar.

Qattiq tanqid tagiga olinish natijasida metod obro'sizlantirildi va 60-yillarga qadar ijtimoiy psixologik ta dqiqotlar amaliyotida umuman qo'llanilmaydi, chunki psixologiyada pozitivistik an'ana ustun bo'lib chiqadi.

Usulning ikkinchi bor tug'ilishi va pozitsiyalarning tezda kucha yishi jamiyatchilik fikridagi o'zgarishlar, ya'ni 60-yillardagi gumanistik ijtimoiy harakatlar va individga tarixiy jarayonlarining faol ishtirokchisi sifatida qiziqishning uyg'onishi bilan bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda biogra fik usul yanada ko'proq shuhrat qozonishiga muvaffaq bo'ldi. Hususan, uch Evropa maktablari:

ingliz, frantsuz va nemis maktablari mashhur bo'lib, biografik tadqiqotlarning ingliz maktabi asosan Esseks universiteti va P. Tompsan, R. Perks, K. Roberte, D. Sheridan kabi ijtimoiy tarixchilar atrofida to'plana dilardir. Ular, asosan, bitta avlodga va tarixiy ajdodlarning sub'ektiv tajriba (vektoriyan davri shohidlari; ikkinchi jahon urushni boshidan kechirgan kishilar) lariga taluqli bo'lgan kishilar tarjimai hollarni qiyosiy tahlil qilishga diqqatni qaratadilar. O'z navbatida, frantsuz maktabi omma viy (xalq) tabaqalar va alohida ijtimoiy guruhlar tajribalarini tadqiq etishga ko'proq jalb etiladi. (D. Berro, P. Burue, E. Viyyam-Berro va boshqalar shahardagi tabaqalar, migrantlar, kichik burjuaziya, siyosiy harakatlari). Nemis maktabi esa «turmush kontsepsiyasi», ya'ni «hayotiy konstruktlar» singari ma'lum tarjimai hollarning ichki mazmunini tadqiq etishga ko'proq intiladi (A. SHuttse, M. Koli va boshqalar). Ushbu usul AQSHda tor doirada ya'ni yopiq jamoalarni va siyosiy harakatlarni tadqiq etish doirasida qo'llaniladi (T. Xavaren, G. Elder, R. Gril). E'tirof etilgan maktablardan tashqari, industrial taraqqiyot jarayonida indentichlik o'zgaruvchanligi bilan shug'ullanuvchi skandinaviya va finlandiya maktabi benihoya qiziqishni kasb etadi (P. Rose va boshqalar). Makaziy va SHarqiy Evropa da ham biografik tadqiqotlar postkommunistik davrda keng qo'lmanda qo'llanila boshlandi. Biografiyada ushbu tadqiqotlar madaniy an'analar doirasida o'tkazilib, Pol'shada emigrantlarni, Vengriyada esa milliy indentichlikni tadqiq etish borasida gi pozitsiyalar kuchlidir.

Sobiq ittifoq va SHarqiy Evropa davlatlaridagi ijtimoiy fanlar uzoq yillar mobaynida ilmiy qiziqish doirasida bo'lmay, balki davlat manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Oxirgi yillarda yuz bergan voqealar ijtimoiy fanlar gumanizatsiyasiga imkoniyat tug'dirib, shaxs va uning sub'ektiv ijtimoiy tajribasiga yana da ko'proq e'tiborni qaratadi.

Turli ijtimoiy stratalardan olingan oilalar tarixi rekonstruksiyasiga asoslanib, biz qanday «o'yin qoidalari»ga binoan sovet kishisining hayoti aniqlanishini, qaysi strategiya hayotiy muvaffaqiyat va ijtimoiy zina bo'yicha ko'tarilish sari olib borishini, farzandlariga munosabati bo'yicha ota-onalar nimalarni kutishlarini, ma'lum hayotiy strategiyani tanlashda ijtimoiy imkoniyat va cheklashlar qaydara jaladiligini aniqlamoqchimiz.

Dastavval loyiha bo'yicha D. Berro va o'sha paytda Sotsiologiya institutida faoliyat olib borgan V.Semenova, M. Malshva o'rtasida gi intellektual hamkorlik sifatida amalga oshirildi. Keyinchalik esa asosiy o'zagini Psixologiya instituti xodimi (L. Koklyagina, E. Mesherkina, V. Semenova, S. Rojdestvenskiy, E. Foteeva, shuningdek M. Malshva, O. Litvchenkko, V. Biguajlarni ta'skil etuvchi ixtiyoriy ilmiy jamoa sifatida rasmiylashtirilib, loyiha «Rossiyada ijtimoiy mobellik asari» deb nom oldi.

Umuman olganda, sifati o'tkazilgan tadqiqot representativ tanlovni talab qilmagan holda, ushbu loyiha maqsadlari uchun dastlabki ma'lumotlarni tanlash representativ longityuyud «Rossiya avlodlari yo'llari» asosida amalga oshirildi (tadqiqot 1985 yil psixologiya institutida o'tkazilib, tadqiqot rahbarlari L. A. Koklyagina va V.V. Semenovlardir).

Longityud tadqiqotini tanlash biografik loyiha uchun ikkita jihat bilan asoslandi.

Birinchi oila viy o'tmishlarni ijtimoiy qiyoslash imkonini berib, turli ijtimoiy guruhlarni ko'rsatuvchi respondentlar va ular oilalarining tanlovi uchun longityud baza bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi inqilobdan so'ngi va tanimiz tarixi uch avlod hayotiga tegishlidir. SHuning uchun «farzandlarni orqaga qaytarish butun sovet tarixi davrini o'z ichiga qamrab olish imkonini beradi: Buvalar xotirasida an'anaviy Rossiya jamiyatining buzilishi sodir bo'ldi, ota-onalar «mumtoz» sovet davlatining tashkil topishi va taraqqiyotning guvohlaridirlar, farzandlar esa ularning inqirozi va davlat tanlagan keyingi yo'lni boshlaridan kechirmoqdalar.

Tanlash bo'yicha olib borilgan dastlabki ishlar natijasida 68 ta oila tanlanib, har bir oilaning uchta a'zorida intervyu olindi. Oila a'zolaridan biri respondent bo'lsa, qolgan ikkita esa katta roq yoshdagi avlod (ota-onalar va ularning ota-onalari)ga taalluqlidir. Empirik tadqiqotlar respondentning hayot yo'li to'g'risidagi chuqur yarimstrukturali intervyu (1,5-2 soat) metodi shaklida o'tkazilib, bu asr boshidan boshlab oila tarixini shakllantirish imkonini beradi. YOsh respondentlarning ota-onalari asosan 30-40 yillarda, buva va buvalari esa 1900-1920 yillarda tug'ilgan bo'lib, o'z navbatida, ularning ota-onalari inqilobni boshlaridan kechirganlar. Demak, 1900 yilda tug'ilgan kishi eng qari hikoya qiluvchi hisoblandi.

Oilaning genealogik ildizlari turli ijtimoiy qatlamlari va Rossiyaning turli mintaqalariga borib taqaladi. Tabiiyki, o'tmishda ko'pgina oilalar dehqonlar qatlamiga mansub bo'lganlar. Inqilobga cha bo'lgan jamiyatda to'qqizta oila davlatmand qatlamlardan: savdogarlari, oqsuyaklari, sanoatchilari, rossiya intellegentlaridan ke lib chiqqandirlar.

Oila borasidagi har bir hikoya nafaqat o'zi va yaqin qarindoshlari haqidagi dallalarni, shuningdek, amaki, amma, xola va tog'aning qizlari va jiyanlar ham kiritilgan «katta oila viy urug' jamosi» to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab oladi. SHu sababli, har qanday voqea 20-30 kishi hayoti traektoriyasini ta svirlaydi. O'z navbatida, bu 2000 kishi hayoti haqidagi ma'lumotlarni beradi.

Ushbu loyiha sotsial mobelikning gender jihatlari va gender inde ntichligi (M.Malshева, E.Mesherkina), ijtimoiy va madaniy mavqelar transmissiyasining avlodlaro muammolari (V.Semenova), jamiyatning inqilobiy transformatsiya sharoitida oilaning ijtimoiy moslashishi tahlili (D.Berto, E.Fotova), sovet

da vrida turli ijtimoiy guruhlarining taqdiri (O.Litvine nko, V.Bigua a) va boshqalari chiqish imkonini berdi.

Tahlil uchun oilaviy o'tmishlar tanlovida na faqat oilalarning ijtimoiy-tipik strategiyalarini yana da keng qo'lama tasavvur qilishga, balki ularning ijtimoiy-tarixiy noyobligi va individualligini ko'rsatishga intilamiz. Demak, Osipovalarning oilaviy o'tmish tarixida Ural qishlog'i sharoitidagi dehqon hayotining ijtimoiy noyob tajribasi ta'siri mavjuddir: kolektivlashtirish davrida mahalliy dehqonlar kolhozning rasmiy ko'rinishini tuzadilar, aslida esa ular xo'jalik yuritishning odatiy individual oilaviy usulini olib borishni davom ettiradilar. Yohud xususiy va ko'chmas mumkin ekspropriatsiya qilish sharoitida 30-yillarning 2-yarmiga qadar oilaviy uylarni shaxsiy mulk shaklida saqlashga erishgan Jurkalistovlar oilasini misol qilish joiz. Misol orqali ijtimoiy-noyob va ziyatlarida totalitar jamiyatda mavjud bo'lib, ijtimoiy tanlovning nihoyat darajada cheklanishi natijasida ham oddiy kishilarning hayotiy tajribalari to'g'risidagi ushbu ma'lumotlar tahlilida qo'llaniluvchi texnik V. Glazer va A.Strauslar tomonidan yaratilgan metodologiyaga mos tushadi. Ularning kontseptsiyalari muvofiq, yashab o'tilgan hayot to'g'risida hikoyani so'zlash mobaynida ta'dqiqotchi tomonidan qo'lga kiritilgan «shaxsiy» ma'lumotlar asosida ijtimoiy psixologik mazmun va ta'sirning qayta ishlaniishi yuz beradi. Qayta ishlashning keyingi qadami konkret ijtimoiy tajribadan kelib chiquvchi gipotezalarining asoslangan shakli hisoblanadi. Bunda y nazariya bilan shug'ullanish butun jamiyatni darhol generalizatsiya qilishga olib bormay, ushbu texnika ta'siri ta'dqiqotchiga asta-sekin qadamma-qadamm ma'lum jarayonning turlicha o'tmishini tushunishga imkon beradi. Straus va Glazer fikricha, induktiv mantiqning qo'llanilishi deduktivni qayta digan yo'lini chiqarib tashlamaydi, aksincha, uning real hayotiy mazmunini to'ldiradi va ochib beradi.

Ma'lum hodisa, Glazer va Straus nuqtai nazaricha, ijtimoiylikning namoyon bo'lishida misol bo'ladi. Binobarin, hayotiy o'tmishning sub'ektivligi uning zaif va kuchli tomonlari bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda biografi ta'dqiqotlar Psixologiya institutidan ta'shqari, Rossiyaning boshqa ilmiy markazlarida ham o'tkazilmoqda. Jumladan, Peterburgda ushbu ta'dqiqotlar bilan V.Golofast, E.Zdravomisle v, V.Pavlenko shug'ullanmoqdalari.

Yirik ta'dqiqot markazi Ukraina (migratsiya, milliy identifikatsiya, tarixiy xotira muammolari)da tashkil etilgan bo'lib, Latviyada tuzilgan markazida esa T.Tizenkopf ta'dbirkorlarida identichlik o'zgaruvchanligi muammolari bilan shug'ullanmoqdadir. Keyingi paytda bu borida mamlakatimizda ham qator ilmiy ta'dqiqot institutlari va markazlar keng ko'lamlilikni olib bormoqdalari. Bu borada «Ijtimoiy fikr» Respublika jamaatchilik fikrini o'rganish markazi faoliyati ke'ltirish mumkin.

Mikropsixologiyaning rivojlanishi jamiyatni demokratlashtirish sharoitida qonunchilik va faol ijtimoiy faktor sifatida shaxsga e'tiborni kuchaytirish hisoblanadi.

So'rov usullari:

Anketa so'rovnoma si va intervyu

So'rov - ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni yozma, anketa va og'zaki, intervyu shaklida to'plashda eng ko'p qo'llaniladigan usul. U jaryoning sub'ektiv tomonlarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, respondentlarni haqiyat haqida javoblarga asoslanadi.

So'rov metodlari ikkiga bo'linaadi, ular anketa so'rovi va intervyudir. Intervyuning bir nechta shakllari mavjud. Suhbat tarkibiy tuzulishiga ko'ra hujjatli intervyu (o'tmish hodisalarni o'rganish va dalillarni aniqlash) va fikrlar bildirish intervyusi (bahobekirish, qarashlari va munasabatlarni ko'rsatib berish); mutaxassis va ekspertlar bilan bo'ladigan intervyu (tashkiliy jaryonlari va protsedurasini bilan oddiy intervyudan farq qiladi). Intervyu olish texnikasiga ko'ra ham erkin, standartlashgan va rasmiylashtirgan (shuning bilan birga yarim standartlashgan) intervyular farqlanadi. Erkin-intervyu bu uzoq davom etuvchi suhbat bo'lib, umumiy dastur bo'yicha savollar qat'iyligi kuzatilmaydi. Bu usul ta'dqiqotni rejalashtirishda razvedka va zifasini o'taydi. Standartlashgan intervyu rasmiylashtirgan intervyu kabi butun jaryonni qat'iy ishlab chiqishni talab etib, suhbat umumiy rejasida savollar aniqligi, ketma ketligi va javoblar varianti ehtimolligi birlashtirilgan bo'ladi.

Intervyu o'ziga xosligini inobatga olib interviy («klinik», chuqur, uzoq, muddatli) va fokuslashgan respondent tor ta'sir doirasiga ko'ra belgilanadi. Klinik intervyu maqsadiga ko'ra respondent ichki motivlari, istak ishtiyoqi to'g'risida ma'lumot olish. Fokuslashgan intervyu maqsadiga ko'rsatilgan ta'sir asosida sub'ektiv reaksiyasi to'g'risida ma'lumot yig'ish. Uning yordamida misol uchun inson axborotning alohida jabhalariga munasabat bildirishi aniqlanadi (matbuot, ma'ruza va shu kabilarga). Bunda axborot tekisligi oldindan kontent-analiz yordamida tahlil etiladi. Tahlil natijasida olingan ma'lumot birliklarni aynan qaysilari respondent tomonidan e'tiborga olinganligi aniqlanadi.

Yo'naltirilgan intervyu shakli «terapiyaviy» xarakterga ega bo'lib, tashabbus to'la respondent tomonidan bo'ladi, intervyu esa faqat «yuragidagi barcha bayon etishga» yordam beradi.

Norativ intervyu – interviyuning erkin bayon etishga, turmush izohini ochib berishga yo'naltirishi kuzatiladi.

Tashkil topish usuliga ko'ra guruh va individual intervyu shakliga bo'linaadi. Birinchi holda interviyung guruh bilan suhbat bog'lashga harakat qiladi. V.Pozner televizion uchrashtirishlari bunga misol bo'lishi mumkin. Telefon orqali bog'lanishlar fikrlar bayonini ochib berishga imkon yaratadi.

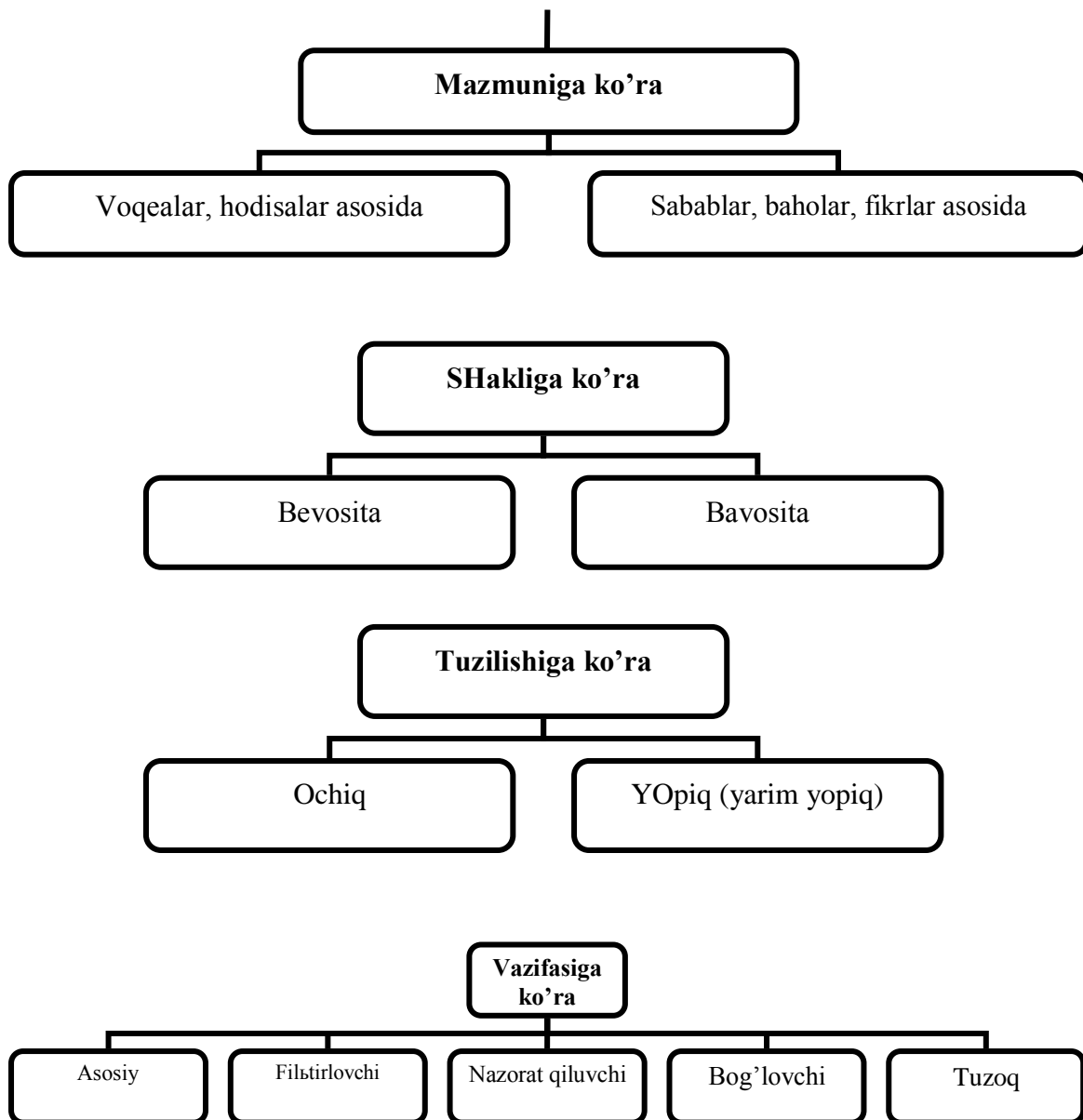
Anketa so'rov - ijtimoiy psixologik tadqiqotda foydalaniladigan so'rovning asosiy ko'rinishlaridan biri, unda respondentlar so'rovga yozma javob beradilar, respondent va tadqiqotchi o'rtasida sirtqi, anketa vositasida gina munosabat o'rnatiladi. So'rovnomani tarqatishi bilan tadqiqotchi so'rov jarayoniga o'z ta'sirini yo'qotadi. So'rovning dastlabki bosqichida so'rovnomasavollari ishonchliligi, asosliligi tekshiriladi. Anketa so'rovda respondentlarni jalb qiluvchi funktsional-psixologik savollar muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, anketa ning ko'rinishi, grammatik qoidalariga rioya qilinganligidan tortib va raqaning anonimligiga chaloqida e'tibor qaratish lozim bo'ladi, chunki konfliktli holatlar, oilaviy munosabatlar, ishchi va rahbar hamda boshqa aloqalarni o'rgananda bu etakchi omil hisoblanadi.

Anketa tejamli va tezkor usul hisoblanadi. Uning yordamida qisqa muddat ichida bir necha ming kishini so'rov qilishi mumkin. Biroq bu metodning kamchiliklari ham yo'q emas, masalan: so'rovnomani respondentning o'zi to'ldirilganligiga isbot yo'qligi, pochta yoki matbuot orqali tarqatilgan so'rov va raqalarining qaytarilmaligi, ba'zi muhim savollarga javob bermasdan tashlab ketish va hokazolalar.

Anketa li so'rovni boshlashdan oldin tadqiqot maqsadi va vazifalari bilan tanishtiriladi, anketa ni obro'li kishining olib borishi uning ahmiyatini oshiradi, biroq rasmiy kishilarni so'rovga jalb qilish yaramaydi, bu respondentlarda so'rovnomaning anonimligiga shubha uyg'otishi mumkin.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot anketalarni tarqatishga qarab so'rovning pochta va omma viy usullari mavjud.

SAVOLLAR

Pochta orqali amalga oshirilgan so'rov – anketaning bir shakli, unda so'rov varaqalari salohiyatli kishilarga pochta orqali yuboriladi va respondentning javob yuborishi uning ob'ektga qiziqishiga, sotsial faolligiga, uning ta'dqiqotchi bilan munosabatiga va hokazoga bog'liq bo'ladi. Anketani 1-2 kun oralda respondentning qo'lga e'tib-boradi, 7-10 kun ichida olingan natijalar ko'pincha 50% ni, 2-hafta oxiri 3-xafta boshlarida 90% ni tashkil etadi, so'rovning davomiyliligi 4-6 xaftadan iborat bo'ladi.

Omma viy so'rov – anketasavollarini gazetaga va jurnallar orqali tarqatilib, birlamchi informatsiya olish metodi. Javoblarining yig'ilishini nazorat qilish mushkul masala, yaxshi natijalarga ega bo'lishi, respondentning bo'sh vaqtini jalb etish uchun uni qiziqtirib bilish kerak. So'rovnomasi oxirida uni to'ldirish va yuborish so'raladi. So'rovni qayta amalga oshirish ham effektiv hisoblanadi. Ijtimoiy psixologik ta'dqiqot natijalarini muntazam e'lon qilib turish ham ta'dqiqotning obro'yini oshiradi.

Anketani to'ldirishda bir qator elementlarga e'tibor berish kerak, bo'lar ta'dqiqot maqsadini, hujjani to'ldirish qoidalarini, ochiq va yopiq savollar tartibini va so'rovnoma oxirida minnatdorchilik fikrlarining bo'lishi lozim.

Ommaviy so'rov xalq ommasi orasida umuman ko'p miqdordagi kishilardan so'rash imkonini beradi, kamchiliklariga javblarining to'liq jo'nalmasligi, yuqori bo'limga noreprezentativlik darajasini bildiradi.

Ma'lumotlar ishonchligini oshirish. Axborot ob'ektlari kishilar turmush hodisalari turli jahlalarini, sub'ektiv holatlarini, atrofda gi hodisalariga munosabatiga bog'lik ravishda turli xarakterga ega bo'lishi mumkin. Bunday keng qamrovli ma'lumotlar ishonchligini ta'minlashda savollar qo'yilishi texnikasini qo'llashni nazarda tutish lozim. Birinchi navbatda bu rejadagi axborot xarakteriga va tarkibiga bog'lik bo'lib, bunday intervyuer ko'llaydigan til yoki terminologiya juda kam ta'sir etadi.

So'rov leksikasi - so'rov o'tkazilishi nazarda tutilgan til hammasi uchun ham bir xil tushunarli emasligini inobatga olish kerak. Ko'p tilli mamlakatlarda, regional xalklararo munosabatlar zich joylashgan muhitda, so'rovda milliy tildan foydalanish, yangilashga, aytin qilingan yuzaki (so'rovnoma qarama qarshiligiga bog'lik ravishda) bo'ladi.

Anketani yoki intervyu so'rovnomasini boshqa tilga o'girish uchun aperiatsiyaga bog'liq bo'ladi: 1) original tildan boshqa tilga o'girish; 2) original tilga qayta boshqa tarjimon tomonidan tarjima qilish; 3) original so'rovnomaning qayta tarjima qilingan so'rovnoma bilan solishtirish va ma'no buzilishlarini qayta ko'rib chiqish. Ommaviy so'rovlarda til muammasini ko'proq uchraydi. So'rallayotgan auditoriya til sitilistikasi, jargoni va shu kabilariga mos bo'ladi.

G.I.Sagoneko va O.B. Bochkov anketaning umumiy ko'rinishi va alohida savollar muraakabligini baholovchi referensiyalashgan tizim manzarlalarini quyida gicha ko'rsatadi:

a) savollarining tizimli ko'rinishi- grammatika va leksika muraakablik darajasi, har bir auditoriya tiliga mos ravishda intervyuer savollar uzunligini tuzish va grammatik muraakablikni qo'llash mumkin (terminlar, muraakab tuzilgan gaplar va shu kabilar);

b) savol mazmuni tushunarligi darajasi - ikkinchi muhim mezon bo'lib, fikrlash shaklini ko'rsatuvchi terminlarni qo'llash;

v) javblarini yaratish muraakabligi-hodisalarni eslatish, ko'rsatilgan holatlarni tasavvur etish, taqqoslash va shu kabilar.

SHuni esda tutish lozimki, ma'lumot to'laligini repondent dunyoqarashi va madaniyatiga bog'liq.

So'rallayotganlarning darajasi (repondent holati). So'rov ma'zusi qandayligidan qat'iy nazar repondent to'g'risida ma'lumot ya'ni so'rovnoma pasporti bo'lishi lozim. Bular: jins, yosh, ma'lumot, mehnat sharti, oilaviy sharoiti, daromadli ko'rsatkichlar.

1. Ja voblar kate goriyasi-birinchi mura kka b va ziyat. So'rovnoma ochiq va yopiq savollar shaklida berilishi mumkin. Ochiq shakli - bu mura kka b ta hlilni yuzaga keltira di, chunki responde ntlar ochiq qo'yilgan ja vobga munosabat bildirishini oldindan aytib bo'lmaydi: «Sizning oilaviy ahvoligiz qay darajada?» degan savolga «uylangan - buydoq», «oilali – oilali emas», «yolg'iz – ko'p bolali» kabi ja voblarni berish mumkin. YOshingiz degan savolga esa «19» yoshda, 1984 yil yoki pensioner degan ja vobni berishi mumkin.

YOpiq shakli – bu borada ancha ishonchli bo'lib, faqatgina ja voblarni guruhla shtirishda qiyinchilik tug'ila di. Ayta ylik yosh to'g'risida ma'lumot olishda ta dqiqot maqsadlariga mos va davlat statistika ko'rsatkichlariga xos ko'rsatkichlarni belgilash lozim bo'ladi. Odatda quyidagi yosh davrlari qo'llaniladi: 1-4, 5-6, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-69, 70-79, 80 yoshdan yuqori. Psixologlar ekspert baholashida 25-yoshga cha bo'lgan yoshga quyidagi shkalani ko'rsatadi: 0-2, 3-4, 5-6, 7-9, 10-12, 13-14, 15, 16, 17, 18-19, 20-21, 22, 23, 24.

Ta dqiqotchi ja vob variantlarini guruhla shtirishda u qiziqadigan guruhni taqqoslashi va olgan ma'lumoti mavjud statistik ko'rsatkichlariga mos kelishini inobatga olish kerak. SHuni ham unutmaslik kerakki ko'pgina statistik ko'rsatkichlarda interval qatori tengligi zaruriy ahmiyat kasb etadi.

Amada yuqoridagi ko'rsatkichda interval bir xilligi kuza tilmagan. Masalan, ta'lim olishda ham quyidagi interval teng bo'lmaganligi kuza tiladi:

- boshlang'ich;
- o'rta;
- umumiy o'rta;
- o'rta maxsus;
- tugallanmagan oliy;
- to'liq oliy;
- ...

Har bir davlat bu borada o'z shkala tizimiga ega. Daromat bora sida o'ziga xos savolda oilaviy moddiy sharoitni baholovchi me'zon mavjud. Bu borada to'g'ridan to'g'ri kishilar daromadini so'rash ja voblar ishonchligiga shubha tug'dira di. Makon va zamon jihatdan ham turli qiymatga ega bo'ladi. Masalan, «Bugungi daromadingiz sizning va oilangiz ahvoliga qay darajada ta'sir etadi?»

-Biz oylik maoshni kutib yashaymiz. Muhim anjomlar uchun tez-tez pul qarzi olishimizga to'g'ri keladi. Pul jamg'arish to'g'risida hech qanday gap bo'lishi mumkin emas.

-Kundalik xarajatlarga pul etarli, lekin kiyim-kechak bora sida gap borganda ayrim muammolar yuzaga keladi: buning uchun biz pul jamg'arishimizga yoki qarzi olishimizga to'g'ri keladi.

-Umuman bizga pul etadi, hatto jamg'arishga ham ancha muncha qoladi. Lekin, qimmat narxda gi anjomlarni xarid qilganda

bizning jamg'argan pulimiz etarli emas. Biz kreditga yoki qarzga pul olishimizga to'g'ri keladi

-Uzoq muddat qo'l keladigan ko'pgina mahsulotlarni sotib olish bizga qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin avtomobil yoki qiymatibaland bo'lgan dam olish oromgohlarga borishga pulimiz hali etarli emas.

-Amaldagi vaqtda qimmatbaho savdo sotiq (xarid) qilishni o'zimizga ep ko'ra olamiz. SHuning bilan birgaisak avtomobil, dacha, qimmatbaho mebelga pul jamg'arib olishimiz mumkin.

2. YOpiq savol mavqe borasida ikki ma'noli bo'lmagan terminlarga asoslanish lozim. Masalan, egalla b turgan lavozimi yoki mavqeni aniqlashda «malakasiz ishchi» kabi javoblar ro'yxatidan saqlanish lozim. Undan ko'ra «yuk tashuvchi» va shu kabi javoblarni qo'ysa maqsadga muvofiq bo'ladi. CHunki ishchi nuqtai nazarida egalla b turgan har qanday lavozimi ham malakaviy yondashuvga ega bo'ladi. Lekin boshqa ish o'rinlariga nisbatan malakaviy daraja ahamiyat kasb etadi. Miqdorni guruhla shtirishda «o'rta cha» degan ko'rsatkichni qo'llashda ham saqlanish lozim. CHunki bizga so'ralayotganlar nuqtai nazarida o'rta cha miqdor qanchaligi noma'lum (o'rta cha daromad). Bir xil etaplarini taqdim etish lozim: oxirgi uch oylik maoshi; butun oila uchun oxirgi uch oylik maosh va oila soni shular jumlasida ndir. Bu bora da ta dqiqotchi o'zi o'rta cha qiymatni aniqlash lozim. Statistik hujjatta o'z aksini topgan quyidagi savolga kulgili javob olishgan; «+ishlog'ingizda o'lim qay darajada» degan savolga frantsuz qishlog'boshi «Bizning qishlog'imizda ertami kechmi hamma o'ldi» degan javobni bergan.

Voqea - hodisalar haqidagi xabarlar yoki o'tmish, bugun va kelajak mahsuli to'g'risidagi faktlar respondentlarning bundan xabardorligini nazorat etishni talab qiladi.

1) Respondent xabardorlik darajasini bahosi birinchi navbatda talab etiladigan axbarot mazmun mohiyatiga va ikkinchi navbatda uning xarakter xususiyatiga bog'liq: faktual yoki baholalanuvchanligi shular jumlasida ndir.

So'rovda savol haqida ma'lumotga ega ekanligini nazorat sa vollar orqali ham erishiladi.

Savollar qanchalik detalla shgan bo'lsa informa tsiya shunchalik aniq va ishonchli bo'ladi.

Motiva tsiya, fikir va bahob erishda savol tuzish nisbatan mura kka b protse dura qismi hisoblanadi.

1. Ayniqsa fikr tug'diruvchi, esga soluvchi savollar xavfli hisoblanadi. Quyidagi savol inte rvyuer tomonidan bayonetiladi:

O'z ishingizni yoqtirasizmi? (shubha uyg'onadi: inte rvyuer javobga yaqqol qizqadi, lekin aynan qanday javob-re spondentga noma lum; u o'zi tomonidan emas balki, qanday javob kutilishiga qarab fikr bildiradi). Savol intona tsiyasida ham ma'lum bir javob o'z o'rnini topadi.

Siz o'z ishingizni yoqtirasiz, shunday emasmi? (tasdiqlovchi bunday savol bu fikrga qo'shib javob berishga undaydi).

Ishingiz sizga yoqadimi yoki yoqmaydimi? (qat'iy savol qat'iy javob kutadi, negaki bir nechta baholash tizimidan aynan ikkita javob belgilangan).

To'g'ri savol formulasi neytral intonatsiyaga ega bo'lish lozim: «Bajara digan ishingiz sizga qaydajada yoqadi». YOpiq variantda savollar quyidagi shkalada o'z aksini topish mumkin: «Ishim juda ham yoqadi», «Ishim o'zinga yoqadi», «Aniq aytish qiyin», «YOqmaydi», «Umuman yoqmaydi».

Boshqa bir ta'sirli savolga: «Siz nima deb o'ylaysiz ishchilarning ishlab chiqarish normalarini oshirishga nima to'sqinlik qiladi?»

-yangi normalarning etarlicha asoslanmaganligi;

-intensivroq ishlashni yoqtirmaslik;

-normalarning oshirilishi ularning foydasiga ekanligini eslatmaslik;

-o'zingizning fikringiz (yozing).

Bunda ishchi normalarning oshishiga qarshi chiqishi taxmin qilindi, bundan olinadigan javoblar shubxa uyg'otadi. Bunday holda savolni to'g'ri qo'yish quyidagicha kecha di: «Ishchilarning ishlab chiqarish normalarini oshirishga nisbatan salbiy munosabatiga sabab nima da?» So'ng javoblar ro'yxatini boshqaruv tomonidan emas balki, ishchilar nuqtai nazaridan tuzish lozim. Masalan: normalarning etarlicha asoslanmaganligi; ish o'rinlarining normalarga nisbatan turlicha tayorgarligi; ishchilarda yakdillikning yo'qligi; ishchilar bilan muhokama qilinmaganligi va hokazo.

Savolni stereotipik formula la shtirish, stereotipik javobni talab etadi.

Ochiq javobni olishda «nima uchun?» savolini qo'yishni o'rniga, detalla shgan savolni qo'yish ko'proq ahamiyat kasb etadi:

a) aniq hodisalarda aks etadigan fikrlarni bayon etishga yordam beruvchi kontekst: Sizning bu ixtisoslikda ishlayshingizga nima sabab bo'ldi?

b) harakat motivi mohiyati tarkibi: Bu kasbingizga nisbatan qanday omil ko'proq sizni jalb etdi?

v) sub'ekt faoliyat yuritgan muhit jamoatchilik fikri muhitini aniqlashga intilish: Sizning yaqinlaringiz, do'st va tanishlaringiz bunga nisbatan qanday fikrda bo'lishdi? Ular bilan maslahatlashdingizmi?

g) shaxsiy faoliyat motivlari: Siz bu kitobni tanlashga qaror qildingiz. Sizning bu qarorni qabul qilishingizga nima asos bo'lib xizmat qildi?

d) voqega nisbatan fikrlar o'ziga xosligini tasdiqlovchi nazorat savol: Agar siz boshqa yo'lni tanlash imkoniyatiga ega bo'lsangiz

qanda y yo'l tutgan bo'lar edingiz? Siz shu kasbni yoki boshqa kasbni tanlagan bo'lar edingiz?

Savollar qurilishi va javoblar interprata tsiyasi:

Ma'lumotlar ishoqligi na faqat rejadagi informatsiyalar mazmun va mohiyatiga balki savollar qurilishiga ham bog'liq.

Ochiq savollar. Tadqiqot sohalari va nazorat funktsiyalarini aniqlash bosqichida ijobiy natijalarga erishish mumkin. Erkin shakldagi javob respondent fikrlari, qarashlari, kayfiyati, ularni bezotlantirayotgan muammolar va ular ichida dominant g'oyalarni yoritilishiga jalbetishi taxmin qilindi. Bundan tashqari kishilar o'zlarining odatiy kundalik hayotidagi o'ziga xos tomonlarini ko'rsatdilar.

Masalan, shaharda istiqomat qiluvchi oilalar turmush tarzini o'rgananda yopiq savolda: «Quyida ko'rsatilgan javoblarda n qaysi biri sizning turmushingizdan o'rin olgan» javoblar shaklasi ijobiydan salbiyga tomon ko'rsatilgan; ochiq savolda esa: «Oilangizda sizni nima ko'proq ruhlantiradi?» javob erkin ravishda kutildi. Bundan olingan ma'lumotlar kontent – analiz yordamida solishtirib tahlil qilindi.

Albatta ma'lumotlar (ochiq va yopiq savol) bir-biriga to'la mos kelmaydi. Nazorat savoli bo'lmish ochiq savol bilan to'ldirilgan, yopiq savollardan olingan javoblar (ma'lumotlar) interprata tsiyasi ochiq asoslangan bo'ladi. Oilaviy turmush tarzini tadqiq etishda yopiq savolda turmush o'rtoqlar orasidagi munosabat va bolalarga munosabatlarni qiziqishlari doirasi belgilangan bo'lsa, ochiq savolda bolalar nisbatan yuqori rag'batlantiruvchi omil, er-xotin o'rtasidagi munosabatlarsa zo'riqish omili ekanligi aniqlandi.

Ochiq savollarning kamchiligi sifatida baholash sistemasiga moslashish mushkulligi va tahlil etishda turli qiyinchiliklarni aytish mumkin.

Yopiq savollar javoblarning qat'iy izohlanishiga moyilligi bilan farqlanadi. Masalan, RAN psixologiya instituti 1992 yilda o'tkazgan monitoring tadqiqotida yopiq savol shakli quyidagicha tashkil etildi (jadval).

Yopiq savol: «Bugungi kunda yarim yil oldingi turmush ahvolingizni ayrim sharoitlarini qanda y baholaysiz?»

Yopiq savollar iqtisodiy jihattan tejamkorligi tufayli tadqiqotchilar tomonidan tez-tez qo'llaniladi. Ullarni qo'yilishini talab etadigan asosiy jihatlarni tartibi:

Birinchidan, javoblar varianti imkoniyatlarini maksimal darajada ko'rib chiqish. SHuning bilan birga yarim yopiq savollarda qo'shimcha fikrlar uchun joy ajratiladi. O'zingizni fikringiz... kabi javob varianti bunga misol bo'la oladi. O'zi fikrini izohlash uchun anketada joy ajratish ham muhim ahmiyat kasb etadi. Savolga to'g'ri keladigan javob uchun etarli joy ajratilmasa javobning bunday varianti cheklangan o'tilish holati kuza tiladi.

Ikkinchida n, javob variantlarini shakllantirishda uch asosiy qoidani yoddan chiqarimaslik lozim:

Savolga javob berishda respondent ko'p holda birinchi javobni belgilaydi. SHuning uchun *1-qoida* birinchi bo'lib variant ehtimolligi past bo'lgan javobni qo'yish lozim. Javob varianti qanchalik uzun bo'lsa shuncha ko'p vaqt talab etiladi. Respondent esa bunga vaqt sarflashdan o'zini tiyadi. *2- qoida* javoblar varianti uzunligi imkondarajada bir xil bo'lishi kerak. *3-qoida* javob varianti qanchalik abstrakt bo'lsa uni tanlanish ehtimolligi shunchalik past bo'ladi. Kishilar ko'p hollarda aniq fikrlashadi. Tadqiqotchi uchun aniq tuyulgan savol respondent uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin. Har qanday vaziyatda ham bir necha fikrlarni bir jumlada izohlash lozim, misol «ish qiziqarli va yaxshi haq to'lanadigan», «ish yaxshi haq to'lanadigan lekin qiziqarli emas». Buning o'rniga bu ikki (qiziqarli, ish haqqi) jihatlarni yuqoridagi javbda kabi shakllada baholashni so'ra sh mumkin.

Ma vjud javob variantlarini bir varaqda saqlanib qolinishini ta'minlash zarur. Respondent bir qarashda baholash doirasini qamrab olsin.

Uchunchida n, javoblar variantida barcha ijobiy fikrlar ketma- ketligini bir qatorda yoki salbiy javoblar variantini ketma- ket bir qatorda ta'minlash mumkin emas. Bunda respondentlar berilgan bir ketma- ketligida o'z variantlarini belgilashadi.

Ko'pgina hollarda javoblar varianti shunchalik ko'p bo'ladiki, respondentlar oxiriga bormay toliqadi va oxirgi javoblar bilan yuzaki tanishib chiqadi.

Bunday holda ro'yxatdagi variantlarni uchga bo'lib, bir guruhga birinchi javoblar varianti ro'yxatini boshqalarga boshqa ro'yxatni belgilashni so'ra sh mumkin. Masalan: Gazetalar (21 xil gazeta) ni «doim o'qishida n», «umuman o'qimasligi» baholash sistemasida 3 guruhga bo'lib so'ra sh mumkin. 21 xil gazetani 3ga bo'lamiz: a) 1 dan 7 gacha, b) 8 dan 14 gacha v) 15 dan 25 gacha. Respondentlarning birinchi guruhi (a,b,v), boshqasi (b,v,a), uchinchi (a,b,v), to'rtinchi (v,b,a), beshinchi (b,a,v) va oltinchi (v,a,b) ro'yxat ketma - ketligini belgilashi mumkin.

(1) Savollar javobi variantlarini tanlash qat'iy yoki erkin ravishda belgilanishi mumkin. Bunday holatlarda, ya'ni javoblar tanlash imkoni bir nechta bo'lsa 3 tagacha javobni belgilash erkinligini berish lozim. SHunga qaramay savolda qat'iy birgina qiziqtiruvchi dominantni aniqlashda respondentlar belgilash lozim bo'lgan javobni misol tariqasida quyidagicha savolda taqdim etilishi lozim: «Bo'sh vaqtningizda yoqtiradigan mashg'ulotlaringiz ko'p bo'lishi mumkin, lekin faqat uchtagina eng asosiy javobni tanlashingizni so'raymiz?» deb chegaralash, aks holda respondent ikkilanib bironta ham javobni belgilamasligini ko'rish mumkin.

(2) Javobni che tla b o'tish rolini baja ruvchi va ria ntni qo'yish ha m muhim a ha miyat ka sb eta di: «bir na rsa de yishim qiyin», «ja vob be rishga qiyna la ma n», «bilma yma n» ka bi ja vobla r va ria nti shula r jumla sida ndir.

Bunda y va ria ntning qo'yilishi re sponde ntga eta rlicha erkinlik be ra di. Bu esa so'rovga nisba ta n vijdonan yondoshish hissini uyg'ota di. Bunda y va ria nt za rur bo'lgan sa volda qo'yilma sli gi re sponde ntni ja vobda n qochishga olib ke lga nligini ta jriba da kuza tilga n.

O.Ma slova ning a ytishicha re sponde nt yopiq sa volda gi ja vobla r va ria ntini ko'rga nda oldin xa yoliga ke lma gan ja bha la rni ko'ra di. Re sponde nt bu va ria ntlar ni be lgila shi yoki be lgila ma sli gi mumkin, le kin buni te zda unitib yuborishi shubha siz. Bunda y holda biz rea l voqe ylikni kuza ta yotga nligimizga ishona miz. Bu ja vobla rni ochiq sa vol ja vobla ri bila n solishtirga nimizda ko'pgina ja vobla r kutilgan na tija da n fa rq qilishini ko'rishimiz mumkin.

Ochiq va yopiq sa volla rni solishtirga nda ochiq sa volla r da stla bki hola tda razve dka va zifa sini baja rishi bila n a fza ldir. Ochiq sa volla r inte rvyuda ha m ke ng qo'lla nilib, olinga n a xborotlar yana da a niqla shtirilib borila di.

Asosiy va na zora t sa volla ri va zifa si ha mda inte rpre ta tsiyasi jiha tda n fa rqla na di. Na zora t sa voli a sosiy sa volla r yorda mida olinga n ma'lumotla rni a niqla shtirish ma qsa dida qo'lla nila di. Na zora t sa volla rining a yrim sha klla ri quyida gila r:

Qismlar bo'yicha na zora t: «o'z ishinigizda n qa y da raja da qoniqa siz?» (be sh qismda n ibora t shka la lar ro'yxati) sa voli ikki na zora t sa voli orqa li to'ldirila di: «boshqa ishga o'tish niyatingiz bormi?» («ha », «yo'q», «o'ylab ko'rga nim yo'q») va «aga r siz va qtincha ishla ma y, yangi ish ta nla sh imkoniyatiga ega bo'lsa ngiz oldingi ish o'rningizga qa ytga n bo'la rdingizmi?»

(«ha », «yo'q», «bilma yma n»).

Ja dva l ja vobla ri nisba ta n a sosla nga nlik ba hosi hisobla na di.

Asosiy va na zora t sa volla ri ta'sirida ko'rsa tkichla r qurilma si:

So'rov vara qa sida a sosiy va na zora t sa volla rini joyla shuvi re sponde ntlar ula r fa rqini tushunma ydiga n da raja da tuzilishi ke rak. Bunda ma vzuga doir bo'lma gan sa volla r bila n eshirila di. Na zora t sa volla r ta dqiqotchining a sosiy ma qsa diga doir ma'lumot a niqligini ta'minla sh uchun qo'lla nila di.

Anketa so'rovnomasining o'ziga xosligi: Anke ta re sponde nt tomonida n mustaqil to'ldirila di. SHuning uchun ba rcha izohlar re sponde nt uchun tushuna rli qilib yozilishi lozim.

Anketlar tuzilishining asosiy talablari:

Birinchi talabi - sa vol qurilma si ma ntiqiy jiha tda n anke ta qurilma si bila n a ra la shma sli gi ke rak. So'rov vara qa si re sponde nt ruhiy se zuvcha nligi nuqta i na za rida n qurila di. Ma sa la n: kulubla rga bo'lgan munosa ba tini o'rga nishda da stla b re sponde ntlar kulubga

qatna shadimi, yo'qmi so'ng qatna shadiganlarga nisbatan savollar yo'naltirish yoki qatna shadiganlarga nisbatan savollar yo'llanmasini ko'rsatish mantiqiy jihatdan to'g'ri tuyuladi. Biroq, kulubga qatna shadigan aholi soni ko'pligini inobatga olgan holda ozgina boshqacha yo'l tutiladi; dastlab barcha uchun tegishli bo'lgan savol so'ng qatna yadiganlar uchun keyin qatnamadiganlar uchun va yana qayta hammasi respondentlar uchun savollar tuziladi.

Respondentlarning guruhiy bo'linishi «fildir» savollar orqali amalga oshiriladi. Bizning misolimizda dastlabki savollar qurilmasi barcha respondentlarga nisbatan qo'llaniladi, ikkinchi savol oqimi quyidagi jumlada beriladi: «Bu savol faqat kulubga qatna yadigan kishilarga tegishli», so'ng «Bu savol kulubga qatnamadigan kishilar uchun tuzilgan», «Oxirgi savollar jumlasini quyidagicha izohlanishi mumkin» oxirgi 5 ta savolga barcha respondentlar javob berishi mumkin.

Ikkinchi talabi – so'rala yotgan auditoriya malakasi va madaniyati o'ziga xos tomonlarini inobatga olish kerak. Bunda savollar qurilmasi nazarda tutiladi. So'rov va raqasi tuzilishida ham shunday talab nazarda tutiladi. Masalan: Omma viy so'rovda o'tkazilayotgan so'rov ilmiy maqsadlarini tushintirib o'tish uncha to'g'ri bo'lmaydi. Yaxshisi uning omma viy ahamiyatini qayd etish kerak. Ekspertlardan so'rov o'tkazilganda esa ham ilmiy ham nazariy ahamiyatini ko'rsatib o'tish lozim bo'ladi.

Uchinchi talabi - birgina savol turli (ketma-ketlikda) o'rinlarda turlicha ma'lumotni beradi. Masalan, agar dastlab faoliyat va uning shart-sharoitlari qoniqish darajasini aniqlash uchun savol qo'yilib, undan so'ng faoliyatning o'ziga xos tomonlari (ish mazmun va mohiyatidan qoniqish, ish xaqi, xizmat ko'rsatish va boshqalar) baholanishi uchun savol qo'yilsa umumiy baholar alohida baholashlarga o'z ta'sirini o'tkazib, umumiy holatlarning u yoki bu jihatlari o'ziga xos tomonlaridan mustasno ravishda ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Bir tomondan respondent ruhiy jihatdan umumiy bahoni oqlashga harakat qilib javob bersa, ikkinchi tomondan «exo» (o'sha berilgan bahoning qayta qayta berilishi) ta'siri harakati kuza tiladi.

Bu holatda alohida savollarni birinchi, umumiy savollarni esa keyingi jumlada berish lozim.

To'rtinchi talabi - ma'no bo'linmalarini taxminan bir xil hajimda bo'lishi lozim. Biron bir bo'linmaning hajim jihatdan kattaligi boshqa bo'linmalarga javob berishda sifat jihatdan ta'sir qiladi.

Beshinchi talabi - muraakkablik darajasiga qarab savollar o'rnatilishi. Birinchi savol nisbatan engil bo'lib, keyingilari muraakkabligi yuzasidan o'sib borishi mumkin (hodisaviy; baholovchi bo'lmagani; motivatsion; faktologik; bundan muraakabboq savol; oxirida anketani «pasporti»).

Anke ta ma'no bo'linmalarini ketma-ketligi odatda quyida gicha bo'ladi:

a) kirish qismi-kim (ta shkilot yoki ilmiy korxonasi) va nima uchun so'rov o'tkazilishi, olingan ma'lumotlar qanday maqsadlarda foydalanishi; talab etilsa-ma'lumotlarning anonimligiga kafolat berish, anketani to'ldirish va qaytarish yo'riqnomasi.

So'rov maqsadi hamмага tushunarli tilda bayon etilishi lozim, ilmiy ahamiyatini qo'llashda nafaqat kerak. «Bizning qiziqishimiz bunda» degan jumla bilan respondentni yordamga chaqirishda ko'ra aksincha noxushlik hissini uyg'otadi. Undan ko'ra «Sizning javobingiz u yoki bu muammoni echishga yordam beradi» degan jumla samara beradi;

b) kirish savollari - ikki vazifani bajaradi respondentni qiziqitirish va anketani savollarga javob berishga kirishishni engillashtiradi. Shu tufayli so'rovnoma boshida murakkab savollarni qo'yishda nafaqat kerak. Respondentni demografik ko'rsatkichlarini qayd etishi uchun qo'yilgan savollar ham anketani boshida o'z o'rnini topmasligi kerak;

v) yakunlovchi savollar mazmun va mohiyat jihatidan murakkab bo'lmagligi lozim, bu respondentning toliqlanishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda yopiq savollardan foydalanish o'rinli bo'lib, ochiq savollar anketani o'rnatilgan qo'yilishi lozim bo'ladi;

g) «pa sportichka» oxirgi o'rinda qo'llaniladi u anketaning tugaganidan dalolat beradi;

d) oxirida minnatdorchilik bildiriladi.

Anketani namunasini sinab ko'rishning umumiy vazifalari:

Har qanday tadqiqot asoslanganligini sinovdan o'tkazish lozim. Anketani so'rovnoma sifatida sosiy va zifalari:

1. Respondentga tushunarli tilda yozilishi, anketani so'rovnoma sifatida bir kishi uchun murakkab, bir kishi uchun esa aksincha oddiy bo'lmagligi lozim?

2. Barcha savol va javob variantlari hamмага uchun tushunarlimi?

3. Savol haddan tashqari mavhum yoki konkret tuzilganmi?

4. Anketadagi baholash birliklari respondentga tushunarlimi?

Savolning mantiqiy tizimiga amal qilinganmi? U o'zligicha: ma'lum bo'lgan axbarot sohasi, noma'lum soha, javoblarni izlash sohasi (yopiq yoki ochiq savolga nisbatan).

5. Savol qurilishi o'zgartirishni talab etmaydimi?

6. Savolga javob bermaslik varianti javoblarda o'z aksini topganmi?

7. Javobni belgilash imkoniyati yaxshi tushuntirilganmi: bir yoki bir nechta javob belgilash, erkin javob berish mukammalligi va shukabalar.

8. Javoblarni variantida mantiqiy buzilishlar yo'qmi?

9. SHkala tartib balansi buzilganmi? Ijobiy va salbiy jihatlari to'g'rimi?

10. Respondentlarga psixologik qulaylik tug'diruvchi savollar mavzu bo'yicha bo'linganmi?

11. Respondentlar savolga javob berishda yuzaki yondashmayptimi, «fildir» savol qo'llash zarurmi?

12. Respondent toliqishi xafi bormi? Uni qanday cheklab o'tish lozim?

13. Savollar ketma-ketligi respondent xotirasiga mosmi? savol oldingi savollar bilan bog'liq savolni eslashiga mos qilib qurilganmi?

14. Savolga befarqlik bilan javob berib o'tish xafiy qmi?

15. Javoblar varianti haddan tashqari ko'p emasmi. Ular sonini qanday qisqartirish yoki guruhlariga bo'lish lozim.

16. Respondentlarga ishonch xissi yoki salbiy emotsiyalar hissini uyg'otadigan biron bir masala yo'qmi.

17. Respondent shaxsiyati yoki shaxsiy hayotiga salbiy ta'sir etadigan jumla lar uchramaydimi.

18. Qanday javoblar e'tibor talab qiladi. Javoblar interpritatsiyasida qanday nazorat etishini ta'minlash mumkin.

19. Varaqa grafik bezagi qanday shakllantirilganligi (shiriftlar ko'rimsiligi va shu kabilar).

20. So'rovnoma ning qanday punktlari nisbatan e'tiborga olinishi lozim. Sinovda savollarning muqobil variantlarini ko'rish imkoniyati qaydara jadaligi.

Bularning barchasi sinov anketasida so'rovnomasida inobatga olinishi zarur.

Sinov natijasida yuzaga chiqadigan ayrim kamchiliklar:

Javoblar noma ntiqiyiligi yoki tushib qolishi, ochiq savollarda izohlar tartibining yo'qligi ta dqiqotchi ma daniyati darajasi, ma'lumotlilikini inobatga olmaganligini jiddiy kamchilik sifatida e'tirof etish lozim.

«Hamma si yoki hech qaysi» kabi javoblar, ko'pgina variantlar barchasini o'z ichiga olishi: javoblar tuzilishi noto'g'ri qo'yilganligi tufayli birgina javob boshqasini o'z ichiga olishi mumkin. Bunda javobni ham savolni ham qayta ko'rib chiqish lozim.

Agar «bilmayman», «aytolmayman», va shu kabi javoblarni ko'rsatganlarning foizi yuqoriligi (5-7% dan yuqori bo'lsa) quyidagilarda o'z ahamiyatini topadi: a) savol yoki javob varianti respondentga tushunarsiz; b) savol respondentlar uchun murakkab tuzilgan; v) respondentlar ko'rsatadigan javob inobatga olinmagan va shu kabilar.

So'rovda qatnashmaganlar soni ko'pchilikni (5% dan yuqori) ta shkil etsa demak so'rovnoma yaxshi tuzilgan. Respondentga qiziqish uyg'otmaganligi yoki respondentning bunga vaqti bo'lmaganligi, shovqin yoki noqulay muhit kabi omillar ham bundan mustasno emas.

Savollar:

1. Me'todologiya. Ijtimoiy psixologik ta'dqiqot da'sturi haqida gapiring.
2. Ijtimoiy psixologik ta'dqiqotlarda ta'nlash me'todi haqida nimalarni bilasiz?
3. Ma'lumotlarni to'plash va ta'hil qilish tajribasi qanday tartibda olib boriladi?
4. Kuza'tish me'todi haqida nimalarni bilasiz?
5. Hujjatli ma'nbalarni ta'hili qanday tartibda olib boriladi?
6. Anketalar va intervyu me'todi haqida nimalarni bilasiz?

BILISH JARAYONLARINING EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYADA O'RGANILISHI. (laboratoriya sharoitida) *Bilish faoliyati psixodiyagnostikasi.*

Reja:

1. Diqqatni o'rganish uchun me'todik alar.
2. Xotirani o'rganish uchun me'todik alar.
3. Aqliy faoliyatni o'rganish uchun me'todik alar.
4. Maktab aqliy taraqqiyot testi.

Tayanch tushunchalar.

Diqqat – o'ngningmuayyan ob'ektga yo'e'altirilishi va to'planishi.

Assotsiatsiya – o'ngimizdagi avvalgi turmush tajribalari bilan belgilanadigan tasavvurlar bog'lanishi.

Xotira - o'tmish tajribaning esda olib qolinishi, saqlanishi va qayta esga tushurilishidan iborat psixik jarayon.

Aqliy rivojlanish – aqliy yoki xronologik yosh me'zonini (YQ) (AYO va XYO) o'rasidagi munosabatni bildiruvchi me'zon. YQ q AYO/XYO x 100 formulasi orqali aniqlanadi.

1. Diqqatda shaxsning faolligi va uning ob'ektiv voqealikdagi premet va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishi o'z aksini topadi. Unda inson psixikasining boshqaruvchanlik roli namoyon bo'ladi: diqqatsiz maqsadga muvofiq ish yuritish mumkin emas.

Har qanday masalani yoki har qanday hayotiy muammoni echish kishidan mazkur masalaning mohiyatiga, harakat uslubiga diqqatni to'plash va qaratilishni talab qiladi.

Inson psixik faoliyatida diqqat alohida o'rinni egallaydi. Diqqat o'zi mustaqil psix jarayon bo'lmasada, inson psixik faoliyatining barcha sohalarida ishtirok etadi. Diqqat o'ngning zarur ob'ektga yo'naltirilishi va qaratilishida, ayni paytda boshqa narsalarga chalg'imaslik daifodalanadi.

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega. Bular-diqqatning hajmi yoki ko'lishi, diqqatning taqsimlanishi, to'planishi, barqarorligi va uning bir ob'ektdan boshqa ob'ektga yoki bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'tkazilishidir.

Diqqatning xususiyatlarini o'rganish uchun bir qancha eksperimental me'todik alardan foydalaniladi. Shunday me'todik alardan foydalaniladi.

SHunday me to dik alardan biri Ko ss k ubik lari de b no mlanadi. Ushbu me to dik a 1923 yilda S. Ko ss to mo nidan ta k lif etilgan bo'lib, fa zo da ish tutish, diqqat, ziyrak lik , qurish-yasash hususiyatlarini o'rganishga mo'ljallangan. Bu mD. Ve k sle rning (1939, 1955) me to dik asiga aqlni te k shirish subte sti sifatida k iritilgan.

Tajriba o'tkazish uchun bir xilda bo'yalgan yo k i yog'och k ubik lardan fo ydalaniladi. Kubik larni hajmi 3×3 sm k attalik da. Bunda sha k li va rangi chizilgan 10 ta rasm zarur bo'ladi. Sinaluvchiga quyidagicha k o'rsatma be riladi: «shunday figurani 4 ta k ubik dan yasang». Rasmning birinchi namunasi k o'rsatiladi va sinaluvchi ta k lif etilgan figuralarni k ubik lardan yasay bo shlaydi. Kubik larni rasmni usiga qo'yib, to pshiriqni bajarish mumk in emas, va k qt hiso bga o lib bo riladi. To pshiriqning bajarilishi aniqligiga va uzo qligiga bo g'liq ravishda miqdo riy baho qo'yiladi.

Burdun korrektor sinovi.

SHax s fa ol diqqatining hususiyatlarini uning k o'chirilishini o'rganish uchun B. Burdo nning k o rre k to r sitno vi me to dik asidan fo ydalanish mumk in. Bu me to dik a diqqatning te branishi, k o'rish analizato ri uzo q vaqt ishlaganda bir x il k o'ruv qo'zg'atuvchilarga nisbatan sinaluvchining charchashini aniqlashiga imk on be radi. Buning uchun P.A. Rudi k to mo nidan o'zgartirilgan Burdo n te sti ma x sus qo g'ozda k o'rsatiladi. Jo g'ozda harflar tas o difiy ravishda yozilgan bo'lib, sinaluvchi ularning ik k itasi yoto'rtasini o'chirish k e rak . Bunda ek spre mintata or har 30 yo k i 60 so niyada sinaluvchi qalami turgan jo yini be lgilab qo'yadi, shu bilan birga barcha to pshiriqni bajarish uchun umumiy vaqt ham hiso bga o linadi.

Tajribani individual va guruh bilan utk azish mumk in. Tajribani bo shlashdan o ldin sinaluvchilarga quyidagicha k o'rsatma be riladi:

Oldilaringizda harflar yozilgan qo g'oz turibdi. Sizlar bu harflarni diqqat bilan k o'zdan k e chirib, ularning ichidan AMKZ harflarini to pib, ve rti k al chiziqlar bilan o'chirib chiqasiz. «Bo shlang» de yilgandan so'ng ishga k irishasiz va «to'x tang» de ganda ishni bas qilasiz». SHundang so'ng bir daqiqa davo mida sinaluvchilar mashq qildirilib o'rgatiladi, mashqlardan so'ng sinaluvchi aso siy vazifani bajarishga k irishadi. Tajriba be sh daqiqa davo m etadi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlash maus qo g'oz o rqli amalga o shiriladi. Unda o'chiriladigan harflar o'rni va o'chiriladigan harflar so ni o'ng to mo ndan va har biro qato rga o'tganda bu o'chiriladigan so nlarining yig'indisi chap to mo nda be riladi. Kalit (blank) ni sinaluvchi qo g'oz ustiga qo'yib tadqiqotchi miqdo riy tahlilni o so ngina o lib bo rishi mumk in.

Korre k tur sino vni bajarish naitijalari (diqqatning to'planganligi, to pshiriqni bajarish te zligi, diqqatning k o'chishi) ni miqdo riy aniqlash mumk in. Diqqatning to'planganlik darajasini (K) ni quyidagi fo rmula yordamida hiso blash mumk in:

$$P_1 - P_2 - P_3$$

$$K = \frac{P}{p} \cdot 100 \%$$

Bu e rda p_1 - to'g'ri o'chirilgan harflar yig'indisi;
 p_2 - o'chirilmay qo'lgan harflar yig'indisi;
 p_3 - noto'g'ri o'chirilgan harflar yig'indisi;
 p - o'chirilgan harflar (AMKZ) larning umumiy yig'indisi.

Psixoteknikada diqqatning to'planishi (K) ni sifatli baholashda quyidagi tizim qabul qilingan: 81-100% - juda yaxshi;

61 – 80% - yaxshi; 41 – 60% - o'rta;

21 –40% - yomon; 0 – 20% - juda yomon.

To'pshiriqni bajarish tezligi ko'rsatkichi (A) quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$A = \frac{S}{t}$$

Bu e rda S – sinalluvchining ko'rrerk tur jadvaldan ishlagan qismi; t – bajarish vaqti.

Diqqatning ko'chishini o'rganish uchun sinalluvchi ko'rrerk tur jadvaldan to'q va juft qatorlardagi har xil harflar to'plamini o'chirish taklif etiladi. Diqqatning ko'chish darajasini (S) quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$S = \frac{S_0}{S} \cdot 100 \%$$

Bu e rda S_0 – xato ishlangan qatorlar soni;

S – sinalluvchi jadvalda ishlangan qatorlarning umumiy soni.

Xuddi shuningdek, diqqatning boshqa xususiyatlari- diqqatning ko'chishi, diqqatning taqsimlanishi va hajmini aniqlash uchun turli metodlardan foydalanish mumkin.

Bizni o'rab turgan tashqi olamning juda ko'p narsa va hodisalari har bir daqiqada bizga ta'sir etib turadi. Ammo ularning hammasi bir hil aniqlikda aks ettirilavermaydi.

Bizni o'ziga ko'proq jalb qilgan, qizirtirgan va bizning manfaatimiz bilan bog'liq bo'lgan narsa va hodisalarga biz o'z Diqqatimizni qaratamiz. Diqqatimiz qaratilgan narsa va hodisalar esa ayni shu onning o'zida ta'sir etib turgay narsalarga nisbatan ravshanroq aks ettiriladi. Boshqalari shunchaki, juda hira aks ettiriladi yoki umuman aks ettirilmaydi. Buning sababi, tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarga kishi diqqatining qay darajada qaratilganligi bilan bog'liqdir.

Diqqat — ongimizning muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holatdir. Ongimiz yo'naltirilgan narsalar Diqqatning ob'ekti deb ataladi. Ob'ektiv voqealardagi narsa va hodisalar, shuningdek, sub'ektiv kechinmalarimiz, taassurotlarimiz Diqqat ob'ekti bo'lishi mumkin. Diqqat aql, hissiyot va iroda singari mustaqil ong sohasini tashkil qilmaydi, u har bir ong funksiyasi bilan birgalikda

namoyon bo'ladi; shaxs diqqat bilan idrok, tasavvur va tafakkur qiladi, diqqat bilan esda qoldiriladi va esga tushiradi.

Diqqatda ongning voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lish hususiyati namoyon bo'ladi: biz biror ob'ektga diqqat qilar ekanmiz, ongimizda faqat shu ob'ektning o'zinigina aks ettirib, ayni vaqtda qolgan narsa hamda hodisalarni ong doirasidan chetda qoldiramiz.

Diqqatning fiziologik asosi qo'zgalish processining bosh miya yarim sharlar qobigining ayrim uchastkalarida to'planishi natijasida optimal qo'zgalish o'chog'ining hosil bo'lishi va ayni vaqtda manfiy indukciya qonuniga binoan miya qobigidagi boshqa nerv markazlarining ma'lum darajadagi tormozlanishidir.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayoti va faoliyatdagi qoli ham benihoya katta. Chunki eng sodda ish-harakatlardan tortib, eng murakkab ilmiy ishlarni ham Diqqatning doimiy ishtirokisiz mutlaqo bajarib bo'lmaydi.

Diqqatning turlari va hususiyatlarining qisqacha ta'rifi

Diqqat o'zining aktivligiga qarab: ihtiyorsiz, ihtiyoriy va ihtiyoriylikdan so'nggi; ob'ektiga qarab: tashqi, ichki; faoliyat formasiga qarab: individual diqqat, guruh va jamoa diqqati degan turlarga bo'linadi.

Ihtiyorsiz diqqat — ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va unda to'planishdan, iboratdir. Ihtiyorsiz diqqat ob'ektlari narsa va hodisalarning odatdan tashrardagi holati, belgisi, sifati va boshqalardir.

Ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofir irodaviy va asabiy aktivlik ko'rsatgan holda muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va unda to'planishiga ihtiyoriy Diqqat deb aytiladi.

Psixik faoliyat, ongning muayyan ob'ektga avvalo ihtiyoriy ravishda qaralib, so'ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o'z-o'zidan qaralib, boqiladigan Diqqat turi — ihtiyoriylikdan so'nggi diqqat deb aytiladi.

Tashqi diqqat deb ongimizning ob'ektiv voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va hususiyatlariga yo'naltirilishi, ularda aktiv to'planishiga aytiladi.

Ichki diqqat esa ongimizning o'z sub'ektiv taassurotlarimiz, his-tuygularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iboratdir.

Birgina kishi ongining muayyan ob'ektga qarata yo'naltirilishi va unda to'planishiga individual; bir guruh, ko'pchilik kishilar ongi, psixik faoliyatining biror ob'ektga qarata yo'naltirilishi va shu ob'ekt ustida to'planishiga jamoa diqqati deb yuritiladi. Diqqat ba'zi bir hususiyatlarga ega bo'lib, har hil odamlarda turlicha darajada ko'zga tashlanadi. Diqqatning hususiyatlari uning barqarorligi, hajmi, bo'linishi, ko'chirilishi kabilardir.

Uzoq muddatgacha bir narsa yoki bir ish faoliyat ustida to'htay olgan diqqat barqaror diqqat deyiladi. Diqqatning hajmi (ko'lami) deb bir vaqtning o'zida qamrab olishi mumkin bo'lgan mustaqil ob'ektlar miqdori bilan belgilanadigan hususiyatiga aytiladi. Diqqatning bo'linishi deganda biz ayni bir vaqtda diqqatimizning ikki yoki undan ortiq ob'ektga qaratilishini tushunamiz.

Diqqatni ongli ravishda va o'ylab bir narsadan boshqa narsaga o'tkazish diqqatning ko'chirilishi deyiladi.

3. Diqqatning hususiyatlari ustida o'tkaziladigan tadqiqotlar

1. Diqqatning ko'lami (hajmi) va aniqligi Tadqiqot maqsadi: tahistaskop metodikasi yordamida diqqatning hajmi (ko'lami) va aniqligini tekshirib ko'rish.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: tahistaskop yoki epidiaskop. har birida sakkiztadan undosh harflar aks ettirilgan 5 dona kartochkalar.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi asbobdan 0,5 m masofada joylashadi va diqqatini bir joyga to'plagan holda tavsiya qilinayotgan qo'zgovchiga qaqaydi. Dastlabki «Tayyorlaning!» habari (signali) berilgandan so'ng tadqiqotchi «Boshladik!» deb asosiy habar (signal)ni beradi va tahistaskopdagi harakatlantiruvchi mexanizmni bosadi.

1 Tahistaskop so'zi — yunoncha bo'lib, «tahas»— tez, «skopes»— ko'raman, «tez ko'raman» degan ma'noni anglatadi. Tekshiriluvchiga o'ta qisra vaqt birligida (0,001 sekundgacha) maqsadga muvofiq ravishda tuzilgan so'zlar, harflar, rasm va raqamlarni ko'rsatish orqali idrok, diqqat va xotiraning ba'zi hususiyatlarini tekshiradigan asbob.

2 Epidiaskop — ekranga yorug'lik berish orqali tasvir tushiradigan optik asbob

Tekshiriluvchi tahistaskopda ko'rsatilayotgan har bir kartochkani kuzatib, unda ranara harflar va randay izchillikda yozilganligiga e'tibor berib boradi. So'ngra ilgab qolgan harflarni yozadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan tajriba natijalari quyidagicha chizma tasvirdagi qarorda qayd etilib, tahlil qilib chiqiladi.

1- qaror

Tajriba mavzui: Diqqatning ko'lami va aniqligini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana _____

Diqqatning hatosi deganda tekshiriluvchining tavsiya qilingan qo'zgovchini idrok qilishda yuz bergan yanglishlik (illyuziya) tavsiya qilingan harflar orasida yo'q bo'lganlarini bor deb idrok qilishi tushuniladi. Mazkur tajribada bu harf «h»dir. Diqqatning aniqligi 2 raqami bilan belgilanadi, chunki faqat ikki holatdagina izchillik ro'y bergan; «3» harfi kartochkadagi harflar ratorida birinchi o'rinda ko'rsatilgan; «L» harfi «S»dan keyin joylashgan edi, tekshiriluvchi ham uni huddi shunday tartibda qayd qilgan. Diqqat ko'laminin miqdori nomlari to'g'ri topilgan harflarning soni (mazkur holda 5 ta) katta odamlar uchun 3—5 undosh harflar bilan belgilangan.

Tadqiqotchi tekshiriluvchilar bilan 5 ta tajriba o'tkazib, hosil bo'lgan natijalarni chizma tasvirdagi qarorning har bir kataklari grafasi bo'yicha hisoblab chiqadi hamda jamlangan raqam (yigindi)ni o'tkazilgan tajribalar soniga bo'ladi. Shunday qilib, diqqatning hajmi, aniqligi va hatosiga oid o'rtacha arifmetik qiymatni belgilab chiqadi.

2. Diqqatning ko'chishi

Tadqiqotning maqsadi: roraqizil rangli raqamlardan tuzilgan jadval yordamida Diqqatning ko'chish hususiyatini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: sekundomer va rang jihatidan biryobiriga uygun bo'lmagan, betartib holda, mantiriy esda saqlab qolishning oldini olish maqsadiga muvofirlashtirilgan tartib (kombinatsiya) da tuzilgan 1 dan 25 gacha va 1 dan 24 gacha qizil rangli raqamlar (tekshiriluvchi oldindan tayyorlagan) jadvali.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot uch seriyada o'tkaziladi.

Birinchi seriya. Bunda tadqiqotchi tekshiriluvchiga jadvaldagi qora rang bilan yozilgan 1 dan 25 gacha bo'lgan raqamlarni o'sib boruvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi esa tekshiriluvchi bu topshiriqni qancha vaqt ichida ijro etishni sekundomer vositasida aniqlab, yozib boradi.

Ikkinchi seriya. Tadqiqotchi tekshiriluvchidan jadvaldagi qizil raqamlarni 24 dan 1 gacha kamayuvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi esa huddi oldingi seriyadagi kabi tekshiriluvchining topshiriqni bajarish uchun sarflagan vaqtini aniqlab, yozib boradi.

Uchinchi seriya. Bunda tekshiruvchi tekshiriluvchiga bir vaqtning o'zida galmagal: qora raqamlarni ko'payib boruvchi, qizil raqamlarni kamayib boruvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi topshiriqning harakteri, uning bajarilishi uchun ketgan vaqt va yo'l qo'yilgan hatolarni aniqlab, qarorda qayd etadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: qaror yurituvchining yozuvlari asosida uchala seriyadagi topshiriqni bajarish uchun tekshiriluvchi qilgan vaqt va yo'l qo'ygan hatolarini quyidagi qaror jadvalida qayd etilib qo'yiladi.

2-q a r o r

Tajriba mavzusi- Diqqatning ko'chishini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana. _____

Ko'rsatkichlar

1- seriya

2- seriya

1 2- ssriya

3- seriya

Vaqt Hatolari

Uchinchi seriyada bajarilgan topshiriq uchun sarflangan vaqt, garchi qolgan ikkala seriyalarda ham huddishuhil topshiriq bajarilgandek ko'rinsada, oldingi ikki seriyadagi topshiriqlarni bajarish uchun sarflangan vaqt bilan uchinchi seriyada bajarilgan topshiriq uchun sarflangan vaqt teng emas. Ana shu ikkala vaqt ko'rsatkichlari orasidagi farq mazkur tekshiriluvchi diqqatining ko'chirilish vaqti, ya'ni bir faoliyatdan ikkinchi boshqa bir faoliyatga o'tish vaqti bo'lib hisoblanadi.

3. Diqqatning taqsimlanishi

Tadqiqotning maqsadi: tahrir (korrektura) sinovi metodi orqali diqqatning taqsimlanish hususiyatini tekshirib ko'rish.

Tadqiqot uchun zarur jihoz: tahrir (korrektura) sinovi uchun harflar qatoridan tashkil topgan (tadrikotchi tomonidan oldindan tayyorlab ro'yilgan) blankalar

Tadqiqotning borishi: tajriba 3—5 minutlik tanaffus bilan ketma-ket ravishda har biri 5—7 minut davom etadigan ikki seriyada o'tkaziladi

Birinchi seriyada tekshiriluvchi harflar qatoridan iborat bo'lgan tahrir (korrektura) blankasiga diqqat bilan ko'z yugurtira borib, iloji boricha tez va aniq «s» va «b» harflarini chiziq bilan o'chiqib chiqishi, «k» harfining tagiga esa gorizontaal chiziq chizishi lozim.

Tadqiqotchining ishorasi bilan tekshiriluvchi har bir minut vaqt o'tgandan keyin qatorlarda vertikal chiziq chizadi, bu esa tekshiriluvchining ish mahsuldorligi dinamikasini hisobga olishga imkon beradi.

Ikkinchi seriyada tekshiriluvchi oldin bajargan topshiriqni yangi tahrir blankasida bajaradi Shu bilan birga tekshiriluvchi juft yoki tor sonlarni ovoz chiqarib aytib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: qaror yozuvchi har ikkala seriyadagi bajarilgan topshirirlarning harakterini, ikkala seriyadagi yo'l qo'yilgan hatolar sonini alohida-alohida hisoblab chiqib, har ikkala seriyadagi bajarilgan topshirirlarning umumiy sonini aniqlab, bir-biriga taqqoslaydi Shu yo'l bilan kishi diqqatining taqsimlanish hususiyatiga oid dastlabki muhim hulosani keltirib chiqaqiladi.

2. **Xotira** – insonning bilish jarayonlaridan biridir. Alohida psixik jarayon bo'lish bilan bir qatorda xotira boshqa barcha psixik jarayonlar uchun ham zarur hisoblanadi. Xotira inson hayotida juda katta o'rinni egallaydi. Chunki xotirasiz inson hech qanday o'tmish tajribaga ega bo'la olmaydi, bilimlarni o'zlashtira olmaydi.

Xotirada bir necha jarayonlar farqlanadi. Bular-esda olib qolish, esda saqlash; qayta esga tushirish va unutish. Bu jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, esda saqlash qanday qilib esda olib qolinganligiga; tez va puhta esga tushurish qanchalik xotirada mustaxkam saqlanishga bog'liq bo'ladi.

Insonning o'z oldiga qo'yadigan maqsadiga qarab, ihtiyoriy va ihtiyorsiz xotira farqlanadi. Esda saqlash muddatiga ko'ra xotiraning uzoq muddatli, qisqa muddatli va operativ xotira turlari mavjud. Bulardan tashqari yana harakat xotirasi, so'z-mantiqli xotira, obrazli xotira va emosional xotira turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xotira tomonlari, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun bir qancha metodikalar ishlab chiqilgan. Shulardan ba'zilari bilan tanishib chiqamiz. Mayli testi yordamida ko'rish va eshitish xotirasini o'rganish.

R. Meyli testi 1961 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, ko'rish va eshitish xotirasini o'rganishda foydalaniladi. Tadqiqot ikki bosqichda o'tkaziladi.

Birinchi bosqichda rasmda tasvirlangan predmetlarni xotirada olib qolish va ko'rish xotirasi o'rganiladi. Ikkinchi bosqichda tadqiqotchi o'qib bergan so'zlarni – predmetlarning nomlarini esda olib qolish qobiliyatli o'rganiladi. Bu tadqiqot bosqichlari bir vaqtda o'tkazilmaydi. Shu sababli xotiraning o'rganilayotgan xususiyatlarini yaxshilab tahlil qilish uchun imkon yaratiladi.

Tajribani o'tkazish uchun turli predmetlar tasvirlangan 60 ta rasm ikkinchi seriyada va 60 ta so'zlar to'plami-2 qatorda zarur bo'ladi. Ko'rish xotirasi o'rganilayotganda quyidagi ko'rsatma beriladi: «Hozir men sizga turli predmetlar tasvirlangan rasmlarni ko'rsataman, siz ularning nomini istalgan tartibda aytasizlar».

Rasmlarning har biri 2 soniya davomida kataladi. 10 soniyalik tanaffusdan so'ng sinaluvchi predmetlarni aytadi. Ekspremintatator to'g'ri aytilgan predmetlarni ham, rasmda mavjud bo'lmagan predmetlarning nomini ham yozib boradi.

Rasmlarning 2-seriyasi boshaqa kuni, so'zlar qatori bo'yicha tajribalar ham boshaqa vaqtda o'tkaziladi.

Eshitish xotirasini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar ham shu tarzda o'tkaziladi. Sinaluvchiga quyidagicha ko'rsatma beriladi: «Hozir sizga so'zlar qatorini o'qib beraman, siz eshitib bo'lgach, ularni istalgan tartibda aytib berasiz».

Tadqiqotchi tadqiqot qaroriga sinaluvchi aytgan barcha so'zlarni, taqror aytilgant hamda mavjud bo'lmagan so'zlarni yozib boradi. Olingan natijalar foizlarda miqdoriy o'lchash orqali tahlil qilinishi mumkin.

Piktogramma metodi. Bevosita esda olib qolish xususiyatlarini piktogramma, ya'ni rasmlil assotsiatsiyalar metodi orqali ham o'rganish mumkin. Piktogramma ekspremital-psixologik tadqiqot usuli sifatida birinchi marta L.V. Zankov (1935) tomonidan qo'llanilgan, sinaluvchi aniq so'zni rasmdagi tasvir orqali eslab qolish kerak. Sinaluvchi so'z va tasvir ortasidagi aloqani o'ylab topishi kerak, bu esa keyinchalik so'zni qayta esga tushirishga imkon beradi.

Rasm va so'z ortidagi assotiativ aloqani shakllantirish jarayonida inson shunday mazmuni aloqalarni tanlaydiki, uning fikricha, bu rasmlar so'zni eslab qolish uchun yaroqli bo'ladi. Shuning uchun ham bu metodika orqali tadqiqot o'tkazish faqatgina assotiativ, bevosita xotira xususiyalarinigina emas fikrlash faoliyati xarakteri, tushunchali tafakkurning rivojlanishi darajai haqida ham bilish imkonini beradi.

Bunda sinaluvchi biror so'z yoki tushunchani aniq esda olib qolish uchun o'zi istagancha rasm yoki biror sxema chizishi kerak bo'ladi. Chizilgan rasm yoki sxemaga qarab turib, tekshiriluvchi so'z yoki tushunchani esga tushirish zarur. Bunda ayrim so'z yoki harflarni yozish ruxsat etilmaydi.

Ushbu tajribani o'tkazish uchun oldindn varaq hamda qalam tayyorlab qo'yiladi. Sinaluvchiga beriladigan karta va tushunarli bo'lishi lozim. Uning mazmuni quyidagi iborat:

«Hozir men sizlarga so'zlarni o'qib eshittiraman, siz esa ularni yaxshi esda olib qolish uchun rasm chizib olishingiz kerak bo'ladi.

Bunda rasm chizish tezligi va uning sifati hech qanday ahamiyatga ega emas. Eng muhim, rasimga qarab turib, qanday so'z aytilganini esga tushirishdir».

O'tkazilgan tadqiqot asosida, metodikani o'tkazish davomida tadqiqot qarori tuziladi. Ushbu metodika yordamida assosiativ jarayonlar xususiyatlari, so'zning aniq yoki mavhum mazmuni o'rtasida aloqa o'rnatilish qobiliyatini aniqlash mumkin.

Xotira, esda olib qolish xususiyatlarini» Umumiy psixologiyadan praktikumda berilgan boshqa metodikalar yordamida ham aniqlash mumkin.

3. Inson bilish faoliyati tarkibiga aks ettirishning oliy shakli bo'lgan tafakkur jarayoni ham kiradi. Ma'lumki, bilishning ikki yo'li mavjud bo'lib, ular bevosita va bivosita bilish yo'llaridir. Tafakkur-tashqi dunyoni bivosita va umumlashgan holda aks ettirish jarayonidir. Hissiy bilish imkoniyati mavjud bo'lmaganda biz tafakkurga murojaat qilamiz, ya'ni bu qi dunyoni tahlil qilish, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish usullari orqali bilamiz.

Idrok qilingan narsa va hodisalarni yoki inson tajribasida bor bo'lgan, narsalarni esda qoldirish, mustahkamlash hamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat bo'lgan psixik processga xotira deb aytiladi.

Xotiraning namoyon bo'lish shakllari ham boshqa psixik processlar singari har hil bo'ladi. Masalan, psixik aktivlik faoliyatiga ko'ra: harakat, obrazli, histuygular, so'z-mantiq; faoliyat maqsadiga ko'ra; ihtiyorsiz, ihtiyoriy; davomiyligiga ko'ra: qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira degan turlarga ega.

Xotiraning fiziologik asoslari bosh miya yarim sharlari qobigida muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi, mustahkamlanishi va keyinchalik aktivlashuvi (jonlanishi) dir.

Harakat xotirasi — har turli harakatlarni esda qoldirish, mustahkamlash va zarur paytlarda raytadan esga tushirishdan iborat.

Obrazli xotira — yaqqol mazmunli, ya'ni narsa va hodisalarning konkret obrazlarini, ularning konkret xususiyat va boglanishlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat xotira turidir. Obrazli xotira analizatorlarning nomiga ko'ruv, eshituv, teri-tuyush kabi turlarga bo'linadi. Obrazli xotiraning alohida bir turi eydetizm (narsa va hodisalarning obrazini aniq, yorin esga tushirishdir).

So'zmantiq xotirasi — muayyan fikrlarni, fikrlar va so'zlar o'rtasidagi mantiqiy boglanishlarni esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat, faqat insonlarga hos bo'lgan (obraz, harakat, emocional xotira hayvonlarga ham hos) xotira turi. So'z-mantiq xotirasi ko'proq tafakkur, aynirsa abstrakt tafakkur bilan boglirdir.

His-tuygular xotirasi — voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatimizdan kelib chiqadigan yorimli hamda yorimsiz kechinmalarni esda qoldirish va esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira turi.

Xotiraning asosiy processlari: esda qoldirish — idrok qilingan narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishimiz; esga tushirish — avval idrok qilingan

narsa va hodisalarning obrazlarini keyinchalikongimizda qayta tiklashimiz; esda saqlash — bosh miya yarim sharlari qobigining plastiklik hususiyatiga ko'ra, idrok qilingan narsa va hodisalar obrazlarining, izsiz yo'qolib ketmay, ongimizda sarlanib qolishi; unutish — avval idrok qilingan yoki esda qoldirilgan narsa va hodisalarni zarur paytda esga tushira olmaslik; tanib olish—avval esda qoldirilgan narsa va hodisalarni takror idrok qilish orqali esga tushirish kabilardan iboratdir.

Xotira inson hayoti va faoliyatining barcha sohalarida ishtirok etadi. Shuning uchun ham uning ahamiyati juda katta.

2. Xotira mavzusida o'tkaziladigan tadqiqotlar. Ihtiyorsiz esda qoldirish

Tadqiqotning maqsadi: emocional va betaraf tusdagi so'zlarni ihtiyorsiz esda qoldirishni tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: bir qator so'zlar: zulmat, kuy, gam, faryod, o'yin, ogriq, ro'rrench, ijod, ritm, hayajon, gazab, jo'shrin, janjal, rulf, tun, tugma, pricheska, tekislik, oyna, palto, qayin, qirgoq, rum, sharf, dog.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi bir varar tozya qogozni ko'ndalangiga buklab 2 qismga bo'ladi. Tekshiruvchi yuroridagi so'zlarni o'rib beradi. Sinaluvchi o'rilgan so'zlarni tinglab bo'lgach, ularni ruyidagicha tartibda yozadi; qogozning chap tomoniga emosional tusdagi, o'ng tomoniga esa emocional tusga ega bo'lmagan, betaraf so'zlarni yozib chiqadi. So'zlar yozilgan qogozni buklab bir chetga olib ro'yadi.

So'ngra tekshiriluvchi yana bir varaq toza qogoz olib ikkiga buklaydi. Keyin oldingi so'zlarni birin-ketin esga tushirib, ularning emocional tusga ega bo'lganlarini qogozning chap qismiga, emocional tusga ega bo'lmagan betaraf so'zlarni esa qogozning o'ng tomoniga takror yozadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Birinchi va ikkinchi qogozdagi so'zlarning soni (emocional, noemocional so'zlar alohida) hisoblab chiqiladi. So'ngra har raysi gruppadagi so'zlarning to'gri esga tushirilganlarining nisbati hisoblab chiqiladi. Odatda esga tushirilgan emocional tusdagi so'zlar mirdori noemocional so'zlarga nisbatan ko'p bo'lib chiqishi kerak. Chunki kishi hissiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi so'zlar tez va ko'p esda qoladi.

Bevosita esga tushirish

Tadqiqotning maqsadi. Ayrim so'zlar va bir-biriga aloqadoq so'z birikmalarining bevosita esga tushiqilishini tekshirish.

Tadkirot uchun zarur jihozlar: so'z va so'z birikmalari; bola — ro'ror, dargazab o'rituvchi, our ish, rivojlanish, hato, bayram, uy, arl, shahar, ko'r muzikachi, fan, balandlik, harakat, ko'cha, tinchlik.

Tadqiqotning borishi. Tekshiruvchi tekshiriluvchiga bir nechta so'z va so'z birikmalarini Diqqat bilan eshitib, yodda tutishni taklif qiladi, so'ngra so'z va so'z birikmalarini sekin o'rib beradi. Tekshiriluvchi o'rilayotgan so'z va so'z birikmalarini tinglash bilan birga ularni chizma tasvir orqali ifodalab ham berishi kerak. Hamma so'z va so'z birikmalari o'rilib bo'lgandan so'ng tekshiriluvchi o'zi chizgan piktogramma (suratli, tasviriy yozuv) larning tagiga birinchisidan boshlab, o'zi esda olib qolishi lozim bo'lgan so'zlarni yozib chiqishi kerak.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Ish natijalari jadvalda qayd qilinadi.

Tavsiya qilingan soʻz va birikmalarining miqdori	Tekshiriluvchining ishonarli qilinib yozgan soʻz soni	Xotira xajmi %

Soʻngra tekshiriluvchining bevosita esga tushirish, xotira sifati, hajmi va anirligi haqida umumiy hulosa chiqariladi.

Insonning aqliy faolligi bilishga, tajribaga va ijodiy tafakkurga asoslanadi. Yangilikni yaratish insonda ilgari idrok etilgan predmet va hodisalarning haqida tasavvursiz amalga oshmaydi. Aqliy faolligi xususiyatlari boshqa oliy psixik funksiyalar-xotira, irada, hissiyot hamda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, qiziqishlar, ehtiyojlar qobiliyatlari, bilimlar, koʻnikmalar, odatlar bilan uzviy bogʻlangan.

Sezgi. Sezgi aks ettirish jarayonlaridan biridir. Tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning har hil aʼzolariga bevosita taʼsir etib turishi natijasida ularning turli belgi va hossalarning miyada aks ettirilish jarayoniga sezgi deb aytiladi. Masalan, sezgilar orqali narsalarning rangi, shakli, mazasi, vazni, hidi, tovushi, botishi va hokazolarni aks ettirish mumkin. Sezgilar obʼektiv olamning subʼektiv obrazidir, inson bilimlarining manbaidir.

Sezgining fiziologik asosi analizatorlardir. Analizatorlar tashqi va ichki muhitdan keladigan taassurotlarni qabul qilib olib, fiziologik process boʻlgan qoʻzgalishni psixik processga, yaʼni sezgilarga aylantiruvchi nerv mexanizmlari sistemasidir. Analizatorlar uch qismdan iborat boʻladi: taassurotni qabul qilib oluvchi receptorlar, receptorlarda hosil boʻlgan qoʻzgalishni tegishli nerv markazlariga eltadigan oʻtkazuvchi nerv yoʻli va qoʻzgalishni psixik processga aylantiruvchi orqa miya yoki bosh miyadagi tegishli nerv markazlari. Analizatorlarning biror qismi zararlanganda ham tegishli sezgi hosil boʻlmaydi. Barcha sezgi aʼzolarimiz analizatorlarning receptor qismlarini tashkil qiladi. Analizator haqidagi taʼlimotni I. P. Pavlov yaratgan. Sezgilarni: eksteroreceptiv (tashri), interoreceptiv (ichki), proprioreceptiv (kinesteziq yoki harakat, muvozanat) sezgi kabi turkumlarga ajratib, klassifikatsiya qilib oʻrganiladi.

Eksteroreceptiv (tashri) sezgilar organizmning yuzasi, horijiy qismida joylashgan-aʼzolarida hosil boʻlib, ularga: koʻruv, zhituv, hid, maza bilish kabi sezgilar qiradi. Tashri sezgilar orqali narsalarning sifat va xususiyatlari aks ettiriladi.

Interoreceptiv sezgilar interoreceptorlar yordamida hosil boʻlgan sezgilardir. Bu sezgini ichki sezgi deb ham yuritiladi. Interoreceptiv sezgilar ichki organlarining holatini: ogriq, chanrash, ochqash, qonirish, toʻyish, koʻngil aynish, ichning buzilishi va hokazolarni aks ettiradi.

Proprioreceptiv sezgilar proprioreceptorlar yordamida hosil bo'ladigan turli harakatlarini amalga oshirishda, uyg'unlashtirishda, muvofiqlashtirishda, organizmning fazodagi holatini, ayniqsa muvozanatini saqlashda aktiv ishtirok etadigan sezgilardir. Bu sezgilarning a'zolari muskullar, paylar va bo'g'inlarda joylashgan bo'ladi.

Sezgilarimiz bizga tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar haqida dastlabki ahborotlarni etkazib turuvchi kanallar bo'lib hizmat qiladi.

2. Sezgirlik va uning chegaralari haqida qisqacha tushuncha

Barcha a'zoldagi sezgirlik o'zining muayyan chegarasiga ega bo'ladi. Sezgi, absolyut, mutlaq; farq qilish; yuqori chegaraga ega bo'ladi.

Sezgining absolyut, mutlaq chegarasi; bilinar-bilinmas muayyan sezgi hosil qiluvchi minimal darajada kuchga ega bo'lgan qo'zgovchi miqdordir. Shu miqdorga etmagan qo'zgovchilar sezgi hosil qilmaydi. Sezgilar mutlaq chegarasining miqdori sezgi organlariniig mutlaq sezgilarini sifatlaydi. Sezgining mutlaq chegarasi qanchalik past bo'lsa, mutlaq sezgirlik shunchalik yuqori bo'ladi.

Sezgining mutlaq chegarasini eshitish sezgisi misolida tushuntiradigan bo'lsak, mutlaq eshitish tovushlardagi eng nozik o'zgarishlarni sezish, tasavvur qilish va esda qoldira bilishdan iborat nodir iste'doddir. Mutlaq eshitish kishilardagi musira robiliyatining asosini tashkil rilib, ayrim ijrochilarda o'ta darajada rivojlangan bo'ladi.

Sezgining farqlanish chegarasi taassurot kuchining sezgilarda bilinar-bilinmas o'zgarish hosil qiluvchi minimal darajadagi o'zgarishidan iboratdir.

Sezgilarning yuqori chegarasi esa qo'zgovchi kuchining maksimal darajada ortishi natijasida sezgilar kuchining tegishli analizatorlarda ogriq hosil qilish tomoniga qarab o'zgarishidir. Masalan, haddan tashqari yorug'lik aytaylik, payvandlashda chiqadigan yoruglik ko'zda ogriq sezgisini hosil qiladi. Agar qo'zgovchi kuchi sezgining yuqori chegarasidan ortsa, sezgi organlari zararlanishi yoki butunlay ishdan chiqishi mumkin.

3. Sezgi chegaralarini aniqlash bo'yicha tajribalar o'tkazish

Muskul sezgisining farqlash chegarasi.

Tadqiqotning maqsadi: har hil og'irlikdagi qadoq toshlar yordamida muskul sezgisining farqlash chegarasini anirlash.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: 1 grammdan 500 grammgacha bo'lgan har hil qadoq tosh va metall plastinkalar.

Tadqiqotning borishi: tekshiriluvchi ko'zi yumuq yoki bog'lab (bekitib) qo'yilgan holda o'ng va chap qo'lga bittadan qadoq toshni olib, ularning vaznini chamalaydi. Har ikkala qo'lidagi toshni u qo'ldan bu qo'lga almashtirib, chamalab, salmoqlab ko'rishi ham mumkin.

Dastlab har ikkala qo'lidagi toshning vazni baravar (masalan, 600 grammdan) bo'lishi kerak. Tekshiriluvchining bir qo'lidagi qadoq tosh taqqoslash uchun o'zgarmas me'yor bo'lib hizmat qilsa, ikkinchi qo'lidagi qadoq tosh sekin-asta (1,2,3 va hokazo grammga) orttirib boriladi va toshlarning qay biri og'irlashganini tekshiriluvchidan damba-dam so'rab tuqiladi. Muayyan vaqtlargacha tekshiriluvchi ikkala qo'lidagi qadoq toshlarning vazndagi o'zgarishini sezmaydi. Nihoyat, u bir qo'lidagi

tosh ikkinchi qo'lidagiga nisbatan og'irlashganini aytadi. Tekshiriluvchi tomonidan payqab olingan qo'shimcha og'irlik mirdori undagi muskul sezgisinch farqlash, chegara ko'rsatgichi bo'lib hisoblanadi. Har bir tekshiriluvchi bergan ko'rsatkichlar qarorda qayd etib boqilishi kerak.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan tadqiqot natijasi quyidagicha qarorlashtirilib, tahlil qilinishi mumkin.

3-q a r o r

Tajriba mavzusi- muskul sezgisini farqlash chegarasini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana. _____

r	Tavsiya qilingan		Tekshiriluvchidan olingan ko'rsatkich
	doimiy	O'zgaruvchi	
	600	601	teng
	--	602	--
	--	603	--
	--	604	--
	--	606	--
	--	610	--
	--	612	--
	--	615	--
	--	617	--
0	--	618	--
1	--	619	--
2	--	620	O'ng qo'limda og'ir
3	--	620	--
4	--	620	--

Mazkur tajribaning ko'rsatishicha, tekshiriluvchining muskul sezgisidagi farq qilish chegarasi 20 grammga teng. Bu miqdor dastlabki tavsiya qilingan 600 grammlik vaznining 1,30 qismini tashkil qiladi» Bu ko'rsatkich har hill odamda boshqa-boshqa chiqishi tabiiydir. Chunki odamning yoshi, tajribasi, hatto shugullanadigan ish faoliyati bilan bog'liq holda sezgirlik chegarasi ham o'zgarib boradi.

2. Odamning teri va badan orqali sezishini tekshirish

Tadqiqotning maqsadi: studentlarga insonning bilish faoliyatida sezgining qolini ko'rsatib berish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: unchalik katta bulmagan oddiy buyum (predmet): kalit, rezina, bo'r, tugma, iltatugma kabilar.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot ikki seriyada o'tkaziladi. Birinchi seriyada tekshiruvchi tekshiriluvchiga orra o'girib, raqamay turishni taklif qiladi va dastlab tekshiriluvchining barmorlari ortiga, keyin kaftiga — barmorlari uchiga kalit, rezina yoki iltatugmani ro'yadi. har safar tekshiriluvchiga rarab: «Ushbu buyum haqida nima deyishingiz mumkin?»,— degan savolni berib boradi. Tekshiriluvchi tomonidan berilgan javoblarni butun gruppaga yozib boradi.

Tadqiqotning ikkinchi seriyasida tadqiqotchi tekshiriluvchiga predmetni ushlab ko'rishni taklif qiladi va birinchi seriyada o'tkazilgan tajriba jarayonidagi savolga javob berishni so'qaydi. Tekshiriluvchining bergan javoblarini bu safar ham butun gruppaga yozib boradi.

Har bir tajribani dastlab psixologiya o'rituvchisining o'zi o'tkazib ko'rsatadi. So'ngra studentlarning o'zlari mustaril o'tkazadilar.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan birinchi seriyadagi tajriba yuzasidan studentlar shunday hulosaga olib kelinadi: sinaluvchi kishida bir-biridan ajratilgan alohida-alohida sezgilar paydo bo'ladi. Bu sezgilar predmetning nima ekanini bilishga imkon bermaydi. Uning faqat ayrim hususiyatlarini aks ettiradi: «qandaydir bir engil narsa», «yumshoq bir narsa», «sovuq narsa», «metall buyum» va shunga o'hshash javoblar beqiladi.

Ikkinchi seriyada o'tkazilgan tajribaning ko'p hollarida sinaluvchilar predmetning nima ekanligini aytib beradilar. Chunki predmet kompleks ro'zgatuvchi sifatida badan orqali sezish yordamida idrok etiladi. Bunda faqat teri sezgilarigina emas, balki kinestezik analizatorlar ham ishga tushadi va bilish apparatlari harakatga kshtirilgan bo'ladi.

3. Teri sathi sezgilarining mutlaq chegarasi

Tadqiqotning maqsadi: esteziometr (teri sezgirligini o'lchaydigan asbob) yordamida teri sezgisining mutlaq chegarasini anirlash.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: esteziometr. Bu asbob tashri ko'rinish jihatidan shtangencir-kulb (biror detalning ralinligi, yo'gonligi yoki ichki diametrini o'lchaydigan asbob) ni eslatadi.

Esteziometr — millimetrlarga ajratib chiqilgan metall sterjen (tayorcha); sterjenning nol bo'lmasi tomoniga o'rnatilgan qo'zgalmas oyorcha: millimetr butun qismi bo'ylab har ikkala tomonga surish mumkin bo'lgan — harakatlanuvchi oyorchalardan tuzilgan asbobdir. Tadqiqot jarayonida esteziometrning ro'zgaluvchi oyorchasini surish orqali ikkala oyorcha oraligidan zarur bo'lgan kenglikni tanlash mumkin.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot ikki seriyada o'tkaziladi. Birinchi seriya. Tajriba jarayonida tekshiriluvchining ko'zlari yumur yoki boglab ro'yilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, barmoqlarining terisi taranglashmagan holatda bo'lishi uchun uning qo'li tirsagiga tayanib turishi kerak. Tekshiruvchi esteziometr oyorlari oraligini muayyan darajada ochgani holda uni tekshiriluvchi panjalarining sirtiga engil tekkizib: «Nechta narsaning tegayotganini sezayapsiz?»,— deb so'rab boradi. «Ikkita narsaning

tegayotganini sezayapman»,— degan javobni bergunga radar esteziometr oyorchalari oraligini kam-kamdan risrartirib boradi.

Tajribaning ikkinchi seriyasida aksincha: asbob oyorchalarining oraligini muayyan kenglikda (masalan 40 mm) ochilgani holda tekshiriluvchining qo'l panjalari ortiga tekkizib, birinchi seriya tekshirishida berilgan savolni takrorlaydi va nihoyat, tekshiriluvchining: «Bitta narsa tegayotganini sezayapman»,— degan javobiga radar oyorchalar oraligini kam-kamdan risrartirib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: tajribalar haqidagi raqamli ma'lumotlar 31- betdagi jadvalda qayd etiladi.

Teri sathidagi sezgirlik chegarasining katta-kichiklik o'lchamini quyidagicha formula orqali anirlash mumkin:

Tajribalar so'nggida barcha tekshiriluvchilardan olingan juz'iy natijalar jamlanib, chiqran natijani barcha tekshiriluvchilar soniga bo'lish yo'li bilan sezgining mutlaq chegarasining o'rtacha arifmetik riymati keltirib chiqariladi. Juz'iy natijalarni esa grupp bo'yicha chiqarilgan o'rtacha riymat bilan tarroslab ko'qiladi. Agar ularda farq bo'lmasa, u holda jadvaldagi «Izoh» joyi bo'sh qoldiriladi. Agar o'rtacha kiymatdan farqlansa, u holda bunday farqlanishning sabablarini risra rilib jadvalning «izoh» bo'lmasiga qayd etib ro'yiladi. Sezgirlik susayishining sabablaridan biri charchash, ya'ni shahsning umumiy holati, shuningdek, ayrim organlarning holati bilan bog'liq bo'ladi.

Studentlar juz'iy natija bilan o'rtacha riymatni solishtirib ko'rish orqali mustaril hulosa chiqaradilar.

4. Ko'rish sezgisida izchil ranglar kontrastining hosil bo'lish ronuniyati

Tadqiqotning maqsadi: ko'rish sezgisida ranglar kontrastining hosil bo'lishini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: kattaligi 48h64 sm bo'lgan or qogoz vararlari; ularga 15h15 sm kattalikdagi yashil, qizil, ko'k, sariq rangli kvadratlar qirqib yopishtirilgan, oq rangli ekran.

Tadqiqotning borishi: tajribani tabiiy kunduzgi yorug'lik sharoitida yoki kunduzgi yorug'likka yaqin bo'lgan nur taratadigan lampalar yorug'ligida o'tkaziladi.

Tajribada ishtirok etayotgan studentlar honada shunday o'tkaziladiki, ularning har biriga rangli kvadrat to'ppa-to'gri ko'rinib turadigan bo'lsin.

Kvadratlar ulardan 4 m gacha uzorlikda o'rnatiladi. Studentlarga 20—40 sekund mobaynida rangli kvadratlariga tiqilish, keyin esa o'z nigohini ekranga ko'chiqish hamda unda rangli kvadrat paydo bo'lmaguncha nigohni uzmay turish taklif qilinadi. Bunda turli kishilarda izchil ranglar kontrasti turlicha kechishini ta'kidlab o'tish zarur.

Oldindan tayyorlab ro'yilgan barcha rangdagi kvadratlar bilan tajribani takrorlash zarur.

Tajribalar tamom bo'lganidan keyin ularning natijalarini yozib olish, yozilayotgan kvadrat rangini belgilash hamda izchil kontrastda paydo bo'layotgan ranglar tonini ko'rsatib yozish zarur. Bunda izchil kontrastlar harakatdan keyingi hodisa natijasi ekanligini ta'kidlab o'tish zarur.

Ro'zgovchi ta'sirining to'htashi receptordagi ro'zgalish jarayonini hamda analizatorning miya po'stlogi qismidagi ro'zgalishlarni o'sha zahoti to'htatmaydi.

Idrok Idrok sezgi organlarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning ongimizda butun, yahlit holda aks ettirishdan iborat psixik jarayondir. Idrok processida barcha ruhiy hayotimiz, ongimizning butun mazmuni, bilimlarimiz va tajribalarimiz ishtirok etadi. Shuning uchun ham idrok sezgilarga nisbatan murakkabroq va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanadi. Idrokning fiziologiyk asoslari ro'zgovchilar yigindisi ta'sirida bosh miya yarim sharlari robigida hosil bo'lgan shartli reflektor (muvarrat) nerv boglanishlaridan iboratdir.

Idrok perceptiv harakterga ega. Chunki kishilar idrokining mazmuni bir-biridan farq qiladi. Kishilar aynan bir hil narsani o'z bilim darajasi, turmush tajribasi, dunyorarashi hamda ijtimoiy kelib chiqishiga rarab turlicha idrok qiladilar. Idrokning nechoglik mazmundorligi shahsning dunyorarashi, e'tirodi, ideali, bilim va madaniy saviyasi, hayotdan orttirgan tajribalari hamda qizirishlariga boglirdir.

Idrok qaysi organ (analizator) orqali amalga oshiqilishiga qarab: ko'ruv, eshituv idroki; ob`ektiga qarab: vaqt (zamon), harakatni, fazo (makon) ni idrok qilish kabi turlarga ajratib o'rganiladi.

Vaqtni idrok qilish — mageriyaning yashash formasi — muayyan ob`ektiv birligini ongimizda bevosita aks ettiqilishidan iboratdir.

Vaqtni idrok qilish asosan ruhiy hodisalarimizning almashinuvi tufayli ro'y beradi. Vaqtni idrok qilish idrok qilinayotgan vaqt birligining ob`ektiv mazmunnga hamda bizning unga bo'lgan munosabatimizga boglir. Masalan, bizning ehtiyoj va qiziqishlarimizga mos bo'lgan vaqt birligini idrok qilganimizda, vaqt sub`ektiv jihatdan tez idrok qilinadi va aksincha.

Harakatni idrok qilish — jismlarning fazo (makon) dagi o'rin almashtirishini bevosita aks ettirishdir. Harakat nisbatan va nisbatsiz idrok qilinadi: agar harakatdagi jism atrofidagi boshqa harakatsiz jismlarga taqqoslab idrok qilinsa, bu harakatni nisbatan idrok qilish deyiladi: aksincha, harakatdagi jism hech narsaga tarrosanmay idrok qilinsa, bu harakatni nisbatsiz idrok qilish deyiladi.

F a z o (makon) n I i d r o k q i l i sh — voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda tutgan o'rnini, shaklini, miqdorini hamda bir-birlariga nisbatan munosabatlarini uch o'lchovda: balandlik, kenglik, uzorlikda bevosita aks ettirishdan iboratdir.

Idrok mavzusida o'tkaziladigan tajribalar

1- tajriba. Idrok jarayonida apparcepciyaning qoli. Tajribaning maqsadi. Tanib olish metodi yordamida idrokdagi appercepciyaning qolini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihaz va asboblar: turli hil buyumlar: galtakchalar, iplar, angishvona, surat plenkasini o'qaydigan kasseta (galtak)lar, lab bo'sgi (pomada), soch turmaklagich (bigudi)lar, iltatugmc,

elektr lampochka patronlari, o'yinchor mashina gildiraklari va hokazo buyumlar to'plami.

Tadqiqotning borishi. Tadqiqotchi va qaror yozuvchi o'qituvchi bergan zarur ashyolar bilan oldindan tanishib chiqadi. Tekshiriluvchi esa bu buyumlarni ko'rmasligi lozim. U ko'zi boglangan holda unga tardim etilgan buyumlarni ushlab, paypaslab ko'radi va nomini aytadi. Qaror yurituvchi tekshiriluvchi tomonidan predmetning nimaligini anirlash uchun sarflangan vaqt, javobning to'g'ri yoki noto'g'riligi va tekshiriluvchining tajriba paytida o'zini tutishi kabilarni qayd etib boradi. So'ngra mazkur nomlari aytilgan buyumlar bilan tekshiriluvchining hayotiy tajribasi o'rtasida qanaqa boglanishlar mavjud ekanligi aniqlanadi.

Tajribani har qaysi tekshiriluvchilar bilan boshqa-boshqa hil ashyolar yordamida o'tkazilib, juz'iy hulosalar chiqatiladi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Tajribalar natijasi ruyidagi jadvalda aks ettiriladi.

Buyumlar to'plami	Taniy olish vaqti	Tekshiriluvchining vaqti	Tekshiriluvchining o'zini tutishi
K a s s e t a			
Ip o'ralgan galtak			
Soch turmaklagich			
Lampa patroni			

So'ngra har raysi tekshiriluvchidan olingan natijalar taqqoslab chiqiladi. Buyumlarni paypaslab idrok etish orqali tanib olishda o'tmish tajriba (apperpaciya) ning qoli haqidagi ma'lumotlar qarorda qayd qilib qo'yiladi.

Vaqtning idrok qilish

Tadqiqotning maqsadi: vaqtning idrok qilishdagi aniqlikni tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: sekundomer yoki sekund strelkali soat.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi 3, 5, 10, 17 sekundga to'g'ri keluvchi vaqt birliklarini anirlashi lozim. Tadqiqotchi stol ustiga ralamning orrasi bilan urib, vaqtning boshlanishi va tugash nurlarini belgilaydi.

Tekshiriluvchi hisoblamay va boshqa vositalarni qo'llamay turib, mazkur vaqt oraligini anirlaydi va sekundlarga charib yozib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Utkazylgai tajriba natijalari dastlab jadvalda aks ettiriladi:

Tajrib a ri	Tavsiya qilin-gan ro'zgovchi	Tekshirilu vchining ko'rsatmasl	Chamalab aytilgan vaqt bilan real hisobdagi vaqt o'rtasidagi farq

So'ngra vaqtni idrok qilishning anirlik foizi S topiladi:

$$C = \frac{A - B}{B} \cdot 100$$

Bu erda A — sekund hisobida tavsiya qilingan vaqt bilan tekshiriluvchi ifodalagan vaqt o'rtasidagi farq, B — tadqiqotchi tomonidan tavsiya qilingan vaqt bo'lagi. Ana shunday hisob bilan tekshiriluvchining vaqtni anirlikda idrok rila olish hususiyatiga ega ekanligi haqida dalilli hulosa chiqaqiladi.

Fazoviy munosabatlarni idrok qilish

Tadqiqotning maqsadi: chiqarilaetgan tovush manbaini anirlash yordamida eshitish ro'zgovchisining fazoviy cheklanish anirligini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: ikkita tanga, sekundomer yoki sekund strelkali soat.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi ko'zi yumilgan yoki boglangan holda stulda rimirlamay o'tiradi. Tadkirotchi bosh va ko'rsatkich barmorlari orasiga ikkita tangani risib ushlab, uning old tomonida tik turadi va tekshiriluvchining boshidan bir hil uzorlikda dam o'ngga, dam so'lga, dam orraga, dam oldinga qo'lini cho'zib, tangalarini bir-biriga ishrab (har bir yo'nalishda 3—5 marta, biror uzluksiz emas), ulardan tovush chiqaradi, jaranglatadi. Tekshiriluvchi ovoz manbai raysi tomonda ekanligini ko'rsatib beradi.

Tekshiriluvchi bu vazifani bajargandan so'ng, unga o'sha hil vazifani bir rulogini—bekitgan holda bajartirish lozim.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Qaror yurituvchi tekshiriluvchining ovoz manbai yo'nalishini anirlash bo'yicha natija ko'rsatmalarini, to'gri javoblar sonini, bu javoblar uchun ketgan vaqtni hisoblab, jadvalda qayd rilib ro'yadi:

Tavsiya nomeri	Tovush manbaining joylashgan tomoni	Tekshiriluv chining javobi	Latsnt vaqti	To'gri javoblar soni

Tekshiriluvchi kelayotgan tovush o'rnini bir necha bor anirlaganidan so'ng, tovushning raysi tomondan tarralish anikligi ruyidagicha formula orqali hisoblab chiqiladi:

$$C = \frac{A \cdot 100}{B} .$$

A — bir yo'nalishga oid to'gri javoblar soni, V—shu yo'nalishda olib borilgan tajribalar soni Ish so'ngida tovush manbai tarqalish natijalariga oid umumiy hisoblar ikki quloq va bir quloq bilan eshitib, aniqlangan natijalar asosida taqqoslanadi.

Shunday qilib, o'tkazilgan barcha tajriba natijalari haqida umumiy hulosaga chiqiladi.

4. Teri tuyush (taktil) va ko'ruv idroki

Tadkirotning maqsadi: teri (taktil) va ko'rish idrokining hususiyatlarini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: qattiq qogoz yok» kartondan tayyorlangan bir necha juft shakllar.

Tadqiqot vazifalari	Original rasmning sinaluvch chizgan rasmdan farqi	Tekshiriluvchining hatti harakatlari
Paypaslab ko'rish orqali aniqkash Ko'rish orqali aniqkash		

Tadqiqotning borishi. Tekshiruvchining tavsiyasiga binoan tekshiriluvchi ko'z bilan ko'rmagan holda oldindan tanish bo'lmagan shaklni qo'li bilan bir minut vaqt davomida paypaslab, qo'l barmorlarining terisi orqali idrok qiladi. Keyin o'sha shaklni qogozga chizadi. Qaror yozuvchi uni kuzatib, hatti-harakatlarini jadvalda qayd etib boradi, tekshiriluvchining chizgan raemini uning oldidan olib qo'yadi. Shundan so'ng tadqiqotchi sinaluvchiga original shaklni ko'rsatadi. Sinaluvchi esa ko'rsatilgan rasmni bir minut mobaynida ko'rib chiqadi va shundan so'ng shaklni rayta boshdan chizadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Tajriba natijalari jadvalda qayd qilinadi. Har bir tekshiriluvchi chizgan rasmlari taqqoslanadi va turli gruppaa sinaluvchilarning teri-taktil harakat hamda ko'rish idrokiga hos hususiyatlarni solishtirib, umumiy hulosaga kelinadi.

Inson aqliy faoliyati turli metodikalar va ishlab chiqilgan maxsus testlar yordamida o'rganiladi. Shunday metodikalarining ba'zlari bilan tanishib chiqamiz.

Intellektni o'rganish metodikasi.

Inson aqliy faoliyatini o'rganishning keng tarqalgan metodikalardan biri-amerikalik psixolog D. Veksler tomonidan ishlab chiqilgan testlardir. Bu testlar asosan katta yoshdagilar

intellektini tekshirishga mo'ljallangan bo'lib, keyinchalik 5 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirish uchun o'zgartirishlar kiritildi.

Rossiyada birinchi bo'lib Veksler shkalasi V.M. Bexterev nomli Leningrad psixonevrologik ilmiy-tadqiqot institutida moslashtirilgan. Ushbu metodika B.G. Anon'ev (1969) maktabi psixologlari tomonidan intellekt taraqqiyotini uzoq yillar o'rganishda, jumladan bolalarda psixik taraqqiyotdan chetga chiqishlar va orqada qolishlarni differentsial-diagnostika qilishda keng qo'llanilgan.

Mazkur metod 11 ta alohida tuzilgan subtestlardan iborat bo'lib, ularning 6 tasi verbal (so'z bilan) va 5 tasi nonverbal (so'zsiz) to'pshiriqlardan tashkil topgan.

Birinchi subtest-Umumiy bilimdonlik subtesti bo'lib, umumiy, nisbatan soddama'lumotlar va bilimlardan xabardorlik tekshiriladi. Ushbu subtest 30 ta savoldan iborat bo'lib, har bir to'g'ri javob 1 ball bilan baholanadi.

Ikkinchi subtest-umumiy anglanganlikni o'rganishga xizmat qilib, muammoli vaziyatni anglashga, iboralarning mazmunini to'liq tushunishga qaratilgan. Ushbu subtest fikrlash qobiliyatini, ijtimoiy me'yorlarni tushunishni baholaydi. Sinaluvchidan tasvirlangan vaziyatda mumkin bo'lgan echimlar haqida javob berish talab berish qilinadi. Bunda 14 ta savol talif qilinadi, javobning aniqligiga qarab baho qo'yiladi. M: 0,1,2.

Uchinchi subtest-arifmetik to'pshiriqlardan tuzilgan. Bunda sinaluvchi diqqatining to'planishi, sonli ifodalarni tez echa olishi tekshiriladi. Sinaluvchidan arifmetik masalalar seriyasini og'zaki echish talab qilinadi. Javobning aniqligiga, ketgan vaqtga qarab baholanadi.

To'rtinchi subtest-narsa va hodisalardan o'xshashlikni topishga mo'ljallangan bo'lib, tushunchalarni taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda tushunchalarning shakllanginaligi, klassifikatsiyalash, taqqoslash, mavhumlashtirish qobiliyatlari tekshiriladi. Sinaluvchiga 16 juft tushunchalar beriladi va ulardan tushunchalar jufti o'rtasidagi umumiylikni topish talab qilinadi. Umumiy darajasiga bog'liq ravishda 0 dan 2 ballgacha baho qo'yiladi.

Beshinchi subtest – son qatorlarini idrok qilishdan iborat bo'lib, to'g'ri va teskari tartibda izoxlab berishni taqazo qiladi. Jisqa muddatli xotira va diqqatni o'rganishga mo'ljallangan, ikki qismdan iborat: sonlarni to'g'ri va teskari tartibda eslab qolish va takrorlashdan iborat. O'ng va teskari takrorlashlarni baholash qatoridagi to'g'ri esga tushurilgan raqamlar soniga teng. Subtestning umumiy bahosi o'ng va teskari takrorlashlarning umumiy bahosiga teng.

Oltinchi subtest – lug'at deb atalib, odamlarning lug'at bo'yigini aniqlashda qo'llaniladi. Og'zaki tajribani o'rganishga mo'ljallangan ushbu subtestda 40 ta so'z ma'nosini tushuntirish uchun beriladi. Sinaluvchi to'pshiriqni bajarishiga qarab 0 dan 2 ballgacha baho qo'yiladi.

Ettinchi subtest – rasmlardan etishmaydigan detallarni topishga qaratilgan bo'lib, har bir ekspoziatsiyani kuzatish uchun 20 sekund vaqt ajratiladi. Ushbu subtest ko'rish idrokini xususiyatlarini, kuzatuvchanlikni

muhim qismlarni farqlay olish qobiliyatini o'rganishga mo'ljallangan. Sinaluvchiga 20 tarasm qursatiladi, ularning har birida etishmaydigan qismni yoki mos emaslikni topish zarur. To'g'ri javob 1 ball bilan baholanadi.

Sakkizinchi subtest – rasmlar izchilligi (ketma-ketligi) ni o'rnatish bilan bog'liqdir. Buning uchun turli mazmundagi izchillik printsiplariga oid rasmlar tanlanadi. Topshiriq uchun 4-6 ballargacha baholanadi.

To'qqizinchi subtest – Kos kubiklari deb atalib, insonning fazoviy tasavvurlari va konstruktiv fikr yuritishlarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Topshiriqlar shartiga ko'ra berilgan standart kubiklarni ko'z bilan kuzatishdan ma'lum konstruktiv mohiyatiga ko'chish nazarda tutiladi. Ushbu subtest qismlardan butunni hosil qilish qobiliyatini, sensor motor koordinatsiyani tekshirishga qaratilgan. Sinaluvchi berilgan namunaga qarab har xil rangli kubiklardan shunday figuralar yasashlari kerak. 10 ta figura beriladi. Har bir topshiriq bo'yicha vaqt chegaralangan bo'ladi. Baholar aniqlikka va ketgan vaqtga bog'liq bo'ladi.

O'ninchi subtest – figurani ko'rsatish deb nomlanib, alohida qism va bo'laklarni kuzatish orqali yaxlit figurani vujudga keltirish yoki aksincha, holatni namoyon qilish nazarda tutiladi. Buning sinaluvchiga ma'lum ketma-ketlikda to'rtta figuraning qismlari beriladi, lekin bu qismlardan nima yasash kerakligi aytiladi. Topshiriqning qanchalik to'g'ri bajarilganligiga hamda sarflangan vaqtga qarab baholanadi.

O'n birinchi subtest – raqamlar simvoldan iborat bo'lib, tartibsiz joylashgan simvollarini 90 sekund ichida o'z o'rniga qo'yish talab qilinadi. Ushbu subtest ko'rish-harakat malakalarini o'zlashtirganlik darajasini aniqlashga mo'ljallangan.

Test natijalarini qayta ishlashda va noverbal subtestlarning har biri bo'yicha olingan ballar yig'indisi topiladi. Olingan ballarni shakllariga aylantirish jadvaliga muvofiq har bir alohida subtestlarni bajarish natijalarining standart baholarini olish mumkin. Olingan ballar yig'indisi bo'yicha (testning alohida verbal va noverbal qismlari bo'yicha) va jadvaldagi natijalar bo'yicha IQ – noverbalshala baholari va umumiy IQ ko'rsatkichlari aniqlanadi. Verbal testi bo'yicha IQ ko'rsatkichlar talqini yosh me'yorlarini hisobga olgan holda o'tkaziladi.

Sinaluvchining aqliy taraqqiyot darajasini aniqlashda oxirgi natija emas, balki har bir alohida olingan subtestlar bo'yicha aniqlangan natijalarni ham tahlil qilish katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu bilan birga umumiy xulosa tuzishda alohida subtestlar bo'yicha olingan natijalarga emas, balki barcha metodiklardan olingan natijalarni ham hisobga olish muhimdir.

4. Maktab aqliy taraqqiyoti testi.

Maktab aqliy taraqqiyot testi (MATT) o'smirlik va o'spirinlik davridagi o'quvchilar aqliy taraqqiyoti diagnostikasi uchun, maktabdagi ta'lim jarayonida aqliy rivojlanishni nazorat qilish uchun mo'ljallangan. Ushbu metodika M.K. Akimova, E.M. Borisova, K.M. Gurevich, V.T.

Ko'zlova, G.P. Logina, V.G. Zarjina tomonidan taklif qilingan. MATT psixologik maslahat, ta'lim nazorati, o'quvchi aqliy taraqqiyotini tuzatish bo'yicha umumiy va individual tavsiyalar ishlab chiqish sohalarida qo'llanilishi mumkin.

Maktab aqliy taraqqiyot testi o'z ichiga 6 ta to'pshiriqlar to'plami yoki subtestlarni kiritib, ularning mazmuni quyidagilardan iborat: 2 ta subtest – «umumiy bilimdonlik», «o'x shashlik», «tasviflash», «umumlashtirish»,

«sonlar qatori». Test bir-biriga o'x shash 2 ta shakl – A va B shakllariga ega.

Testni to'g'ri o'tkazish uchun ko'rsatmaga amal qilish, sekudomer yordamida subtestlar bajarilish vaqtini nazorat qilish, to'pshiriqlarni bajarishda sinaluvchilarga ko'mak bermaslik juda muhimdir.

Butun test bo'yicha sinaluvchilarga umumiy ko'rsatma tadqiqotchi tomonidan o'g'zaki k urinishda beriladi. Sinaluvchiga beriladigan ko'rsatmaning mazmuni quyidagicha:

«Hozir sizlarga fikrlash qobiliyatingiz, voqealikdagi predmet va holatlarni taqqoslashni, ular o'rtasidagi o'x shashlik va farqlarni topish xususiyatlaringizni aniqlashga qaratilgan to'pshiriqlar taklif etiladi. Bu to'pshiriqlar darsda bajaradigan to'pshiriqlardan farq qiladi. To'pshiriqni bajarish uchun sizga ruxk va varoq kerak bo'ladi».

Subtestlarni bajarish uchun sinaluvchiga muayyan vaqt belgilab beriladi. Quyidagi jadvalda to'pshiriqlar va ularga ajratilgan vaqt ko'rsatilgan.

No	Subtestlar nomi	Subtestdagi to'pshiriqlar soni	Bajarish vaqti (m)
1	«Umumiy bilimdonlik 1»	20	20
2	«Umumiy bilimdonlik 2»	20	4
3	«O'x shashlik»	25	10
4	«Tavsiflash»	20	7
5	«Umumlashtirish»	19	8
6	«Sonlar qatori»	15	7

Ko'rsatma: «Siz turli to'pshiriqlar to'plamini bajarishingiz lozim. Har bir to'pshiriq taklif qilinishidan oldin, ular yaxshilab tushuntiriladi hamda ularni e chish yo'llari misollar bilan k e ltiriladi.

Har bir to'pshiriqlar to'plamini bajarish uchun muayyan vaqt belgilangan. To'pshiriqni bajarishni boshlash va uni to'xtatishni bizning buyrug'imiz asosida olib borasiz. Har bir to'pshiriqni qat'iy, tartib bilan e chishingiz zarur tez va xato siz ishlashga harakat qiling!»

Sinaluvchilarga ko'rsatma o'qib eshittirilgandan so'ng tadqiqotchi javob varakasini tarqatib chiqadi. So'ngra o'quvchining familiya, ismi-sharifi; tadqiqot o'tkazilish vaqti; o'quvchi o'qiydigan maktab va sinf to'g'risidagi ma'lumotlarni to'ldirish joylari kursoratiladi. Bu ma'lumotlar to'g'ri to'ldirilayotganligini nazorat qilib boriladi. Bu ma'lumotlar olib bo'lingach, tadqiqotchi ruxkallarni qo'yib, uni diqqat bilan eshitib turishlarini so'raydi. Keyin birinchi subtest kursoratmasini o'qib, misollar bilan tushuntirib beriladi. Hammasi tushunarli bo'lganligi so'raladi. Kerak bo'lsa, ko'rsatma yoki uning ayrim joylari qayta o'qib eshittiriladi. SHundan so'ng varaqning orqasini o'girib, to'pshiriqni bajarishni boshlash so'raladi. SHu zahotiyoq tadqiqotchi sinaluvchilarga sezdirilmagan holda sekundo merda vaqtni belgilab qo'yadi. Birinchi subtestni bajarish vaqti tugashi bilan o'q tadqiqotchi keskin ravishda ishni tugatishni aytadi. Sinaluvchilar ruxkallarini qo'yib quyganlaridan keyin ikkinchi subtest to'pshiriqlarini bajarish uchun ko'rsatma o'qib beriladi. Testni o'tkazish davomida tadqiqotchi to'pshiriqlar to'g'ri bajarilayotganligini doimiy nazorat qilib turishi shart.

Maktab aqliy taraqqiyot testining barcha to'pshiriqlari tinglovchilarga batafsil yoritib beriladi (Ma'ruza matnida to'pshiriqlar mazmuni to'liq keltiriladi).

Olingan natijalarni qayta ishlashda berilgan kalitdan foydalaniladi. Birinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball, sinaluvchi eng ko'pi bilan 20 ball yig'ilishi mumkin. Ikkinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball, eng yuqori ball 20. Uchinchi subtest ham 1 ball bilan baholanadi, hammasi bo'lib 25 ball to'plash mumkin. To'rtinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri – 1 ball, eng ko'p – 20 ball. Beshinchi subtest bo'yicha juda aniq javob – 2 ball, to'liqmas javoblar – 1 ball eng ko'pi bilan 38 ball to'plash mumkin. Oltinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball bo'lib, hamma to'pshiriqdan 15 ball to'plash mumkin.

Ushbu test natijalariga ko'ra umumiy eng ko'p ball 138 ga teng bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va ularni o'rganish.
2. Diqqat xususiyatlarini aniqlash uchun qullaniladigan metodikalar.
3. Xotira jarayonining mohiyati va uni o'rganish.
4. R. Meyli testi va uning qo'llanilishi.
5. Piktoprogramma metodining mohiyati.
6. Aqliy taraqqiyot diagnostikasi.
7. D.Vekler subtestlari yordamida intellektni o'rganish.
8. Maktab aqliy taraqqiyot testidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishi imkoniyatlari.
9. Xotira, uning turlari va protsesslari haqida tushuncha bering.
10. Xotira mavzusida o'tkaziladigan tadqiqotlarga misol keltiring.
11. Ihtiyorsiz esda qoldirish qanday amalga oshadi?
12. Diqqatning psixologik ta'rifini ayting.
13. Diqqatning inson hayotida tutgan o'rnini qanday?
14. Diqqatning laboratoriya sharoitida o'rganilishi xususida gapiring.

15. Sezgi haqida umumiy tushuncha bering.
16. Sezgirlik va uning chegaralari haqida qisqacha tushuncha bering.
16. Sezgini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot qanday amalga oshiriladi?.
17. Idrok va uning turlari haqida tushuncha bering.
18. Idrok mavzusida o'tkaziladigan tajribalarga misol keltiring.
19. Idrok va uning inson xayotida tutgan o'rni qanday?

4 MAVZU: SHAXS PSIXODIAGNOSTIKASI.

REJA:

1. **Individ, shaxs, individuallik. SHaxsning psixik holatlari va xususiyatlari.**
2. **SHaxs motivatsiyasini psixologik diagnostika qilish.**
3. **SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari psixodiagnostikasi.**
4. **SHaxslararo munosabatlar psixodiagnostikasi.**

Tayanch tushunchalar:

Motiv – muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi sabab.

Motivatsiya – insonni faol faoliyatga undovchi sabablar majmui.

Ekspressiya – shaxsning tevarak-atrofdagi odamlarga, tashqi hodisalarga yo'nalishi.

Introversiya – shaxsning o'z fikrlari, sezgilari, kechinmalarining o'z-o'ziga tayanishi.

Sotsiometriya- o'zaro munosabatlar tizimi bilan psixologik qovushuvchanlikni aniqlash maqsadida guruh va jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni o'rganishdan iborat psixologik tadqiqot metodi.

SHaxs jamiyat a'zosi bo'lgan inson. SHaxsning bo'yli uning hayotga faol munosabati, boshqa kishilar bo'ladigan aloqalarning turli-tumanligiga bog'liq bo'ladi.

SHaxs psixologiyasiga u a'zo bo'lgan ijtimoiy guruh psixologiyasi ta'sir etadi. Muloqot jarayonida kishilar o'zaro birbirlariga ta'sir etadilar va buning natijasida jamiyatga, mehnatga, insonlarga, shaxsiy sifatlarga nisbatan qariashlarda, ijtimoiy ustano va hamda boshqa munosabatlarda umumiy insoniylik tarkib topadi.

SHaxsning mulqot doirasi qanchalik keng bo'lsa, uning hayotning turli sohaları bilan aloqasi shunchalik turli – tuman bo'ladi, shaxs ijtimoiy munosabatlar dunyosiga shunchalik chuqurroq kiradi. Uning ma'naviy dunyosi bo'y bo'la boradi.

Inson, shaxs, individ tushunchalari bir-biridan farqlanadi.

Inson – bir tomondan biologik mavjudot, ongga ega bo'lgan, tashqi dunyoni bilish hamda uni faol ravishda o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lgan mavjudotdir. Insonga ikki oyoqda yurish, bilish va dunyoni o'zgartirish vositasi sifatida qo'lning taraqqiyoti va miyaning yuk sak darajada rivojlanishi xosdir.

Bo shqa tomondan, inson- ijtimoiy mavjudot. Bu uning eng muhim belgisi, chunki ijtimoiy hayot va ijtimoiy munosabatlar va mehnat biologik mavjudot bo'lgan insonning tana tuzilishini o'zgartirdilar va o'zlariga bo'ysundirdilar.

Individ – biologik turgakiruvchi alohida tiri mavjudot. Individ insonning biologik tomonini xarakterlaydi.

Inson haqida gapirarkan, psixologiya «shaxs tushunchasiga tayanadi.

Shaxs inson tushunchasiga qaraganda to'rtinchi tushuncha. SHaxs – ijtimoiy mavjudot sifatida qaraluvchi insondir. Fanda «inson», «shaxs», «individuallik» tushunchalari keng qo'llaniladi. Ba'zida bu tushunchalar yni bir xil tushunchalar ba'zi hollarda esa bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan tushunchalar deb qaraladi. Lekin bu qarashlarning barchasi noto'g'ri qarash hisoblanadi.

«Inson» tushunchasi bo'shlang'ich, birlamchi tushuncha. Inson avvalo Homo sapiens sinfiga mansub biologik mavjudot. Biroq bo'shqa hayvonlardan farqli inson ongga ega. Biologik tur sifatida inson o'ziga xos tana tuzilishiga ega. SHu bilan bir vaqtda inson ijtimoiy mavjudotdir. Inson ijtimoiy mahsul bo'lishi oning egasi. Jamiyatda va jamiyat tufayli inson faqat mehnat va bilishga emas, balki o'zining ichki jarayonlari, ichki dunyosini anglash, aqlan harakat qilishga ham qobiliyatlidir. O'z-o'zini anglash inson ongi taraqqiyotining yuksak bosqichi bo'lib hisoblanadi.

«SHaxs» ijtimoiy- tarixiy tushunchadir. Uning ijtimoiy mohiyati va vazifalar – tavsifno masidagi asosiy ko'rsatkichlardir.

SHaxs jamiyatda ma'lum holatni egallovchi, muayyan ijtimoiy rolni bajaruvchi ongli individ. SHaxs ijtimoiy munosabatlar sub'ekti va ob'ekti. SHu bilan birga shaxs faoliyat sub'ekti va uning mahsuli. SHaxs faoliyatda namoyon bo'lish bilan birga, faoliyatda shakllanadi ham.

Demak, shaxs – o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy bo'lgan, o'z e'tiqodi qarash, munosabatlari, baholariga ega bo'lgan sub'ekt. SHaxs bo'lish uchun har bir inson 3 ta xususiyatga ega bo'lishi lozim. Bular: ijtimoiy mavjudot bo'lishlik; onga va o'z-o'zini anglashga ega bo'lishlik hamda o'zini aktiv faoliyatda namoyon qilishlik. SHaxsning pozitsiyasi – bu uning munosabatlari tizimidir. SHaxsning hayotni muddiy sharoitlariga, jamiyatga, insonlarga, o'ziga, o'zining shaxsiy burchlariga bo'lgan munosabatlari muhim munosabatlar hisoblanadi. «Bu munosabatlar shaxsning ahloqiy qiyofasini, uning ijtimoiy ustanovkalarini belgilaydi.

Har bir shaxs o'ziningsh individualligiga ega bo'ladi. Individuallik – bu o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan shaxs. Individuallik deyilganda avvalo shaxsning uni bo'shqa kishilarga o'xshaydigan qiluvchi qandaydir muhim xususiyati tushuniladi. Har bir inson individualligiga ega, ammo ba'zi kishilarda individuallik yaqqol, yorqin namoyon bo'lsa, bo'shqalarda esa unchalik ko'zga tashlanmaydi.

De mak , individuallik – individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari, psixikaning o'ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligi.

Individuallik psixik faoliyatning intellektual, emosional, irodaviy sohalarida yoki bu sohalarining barchasida baravar namoyon bo'lishi mumkin.

Individuallik shaxsni aniq va to'la xarakterlaydi. Individuallik shaxs psixologik xususiyatlarining qaytarilmas, o'ziga xos bo'g'liqligidir.

Shaxsning psixik xususiyatlari insonning ijtimoiy tajribasi, uning hayoti va faoliyati, ta'lim – tarbiya ta'siri ostida tarkib topadi. Shaxsning shakllanishi u yashaydigan jamiyat sharoitlari hamda mana shu ijtimoiy sharoitlarda u o'ladigan ta'lim va tarbiya bilan belgilanadi.

Shaxsning individual - psixologik xususiyatlari, uning faoliyati motivlari, boshqalar bilan bo'ladigan munosabatlari hamda emosional – irodaviy sohalarini o'rganish uchun maxsus metodikalar ishlab chiqilgan. Shaxsni o'rganishda turli maxsus metodikalardan foydalanish bilan birga shaxsning qiziqishlariga, ehtiyolariga, uning atrofdagi odamlar bilan munosabatiga tegishli bo'lgan ko'plab savollomalardan ham foydalanish mumkin. Bu savollomalar yordamida ekspremental – psixodiagnostik tadqiqotlar yanada bo'liydi, to'ldiriladi.

Shaxsning turli tomonlarini o'rganishga qaratilgan mana shunday metodikalar bilan tanishib chiqamiz.

Motivatsiya psixodiagnostikasi.

Shaxs tuzilishida motivatsiya hal qiluvchi o'rnini egallaydi. Motivatsiya faoliyat, xulq-atvoning harakatlantiruvchi kuchlarini tushuntirishda foydalaniladigan asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi.

Motiv-anglangan ehtiyoj (Kovalev A.G.), ehtiyoj predmeti (Leont'ev A.G.) sifatida qaraladi yoki ehtiyoj bilan aynanlashtiriladi (Simonov P.V.) Motiv faoliyatga undovchi va unga yo'naltiruvchi ehtiyoj predmeti.

Motiv-tarkibida bir tomondan o'ziga xoslik, individual – takrorlanmaslik; konkrēt, muayyan vaziyat bilan belgilanishlik xos bulsa, boshqatmondan barqarorlikni ajratib kursatish mumkin. Bunday barkarorlik ehtiyoj predmetini emas, balki bu ehtiyojni his qiluvchi shaxsni ko'proq xarakterlaydi. S.L. Rubinshteynning fikricha, «xarakter xislatlari – oxir natijada tendentsiya, undash, motiv bo'lib, bir xil vaziyatlarda insonda qonun vujudga keladi», Bunda S.L. Rubinshteyn motivning aynan predmeti, umumlashgan mazmun – mohiyatini ko'zda tutgan. M. Madson motivatsiya haqidagi turli tuman nazariyalarni tahlil qilar ekan, ba'zi psixologlar motivatsiyada dispozitsion va funktsional o'zgaruvchilarni aniq farqlashsa, boshqalar esa aynan bir xil tushunchalardan foydalanishlarini ta'kidlaydi. Masalan, G. Myurrey fikricha, ehtiyojlar (yoki motivlar), bir-tomondan, barqaror motivatsion tuzilmasa sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, shu tushunchalarning o'zi funktsional o'zgaruvchilar to'g'risida gapirganda

ham qo'llaniladi. M. Madsen dispoziitsion va funktsional o'zgaruvchilarni bir-biridan aniq farqlash lozim deb hisoblaydi.

Bu muammoni L. Kronbax ancha batafsil va keng hal qiladi. Umumiy psixologiyada 2 ta yo'nalishi farqlaydi: biri individual farqlarni baholashga, boshqasi xulq-atvor va hatti-harakat xususiyatlarini aniqlashga qaratiladi. J. Atkinsonning ta'kidlashicha, agar motivatsiya shaxsiy determinantlar birligi, ya'ni shaxsning barqaror motivlari va bevosita vaziyatning birligi sifatida qaralsa, bu ikki karash o'rtasidagi uzilishi bartaraf qilinadi.

Umumlashgan hamda konkret motivlar farqlanadi. «Umumlashgan motivlar» shaxsning barqarorligiga mansublik ro'lida namoyon bo'ladi, birokin ular dinamik tuzilma bo'lib, bir holatdan, ya'ni latentlik holatidan, boshqa holatga, faollikka o'tishi mumkin. Motivning aktuallashni muayyan harakat tendentsiyasiga ega. Bunday motivatsion munosabat jarayonida inon mavjud vaziyatni istalganicha qayta o'zgartiradi.

Ehtiyojlar motivlarda konkretlashtiriladi va ular orqali joriy qilinadi. Biroq bundan ehtiyojlar tizimi bilan motivlar tizimi o'rtasida o'zaro bir yoklama moslik mavjud degishan fikr kelib chiqmaydi. Ehtiyojlar ham, motivlar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega, ularni aynanlashtirish mumkin emas. Birinchidan, ayni bir ehtiyoj turli motivlar orqali, ayni motivning o'zi turli ehtiyojlar orqali amalga oshishi mumkin. SHunday qilib, ehtiyojlar butun motivlar sinfiga mos kelishi, motiv esa turli xil ehtiyojlar sinfiga kirishi mumkin. Motiv murakab ichki tuzilishga ega. M, «umumlashgan motivlar» bir qancha konkret motivlarda o'z aksini topadi. Ehtiyoj va motivlar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat genetika, balki funktsional jihatdan qaralsa, u holda ehtiyolarning motivga aylanishi imkoniyatning ro'yobga chiqishi, umumiyning konkretga, genotik aning fenotipga qarab harakati sifatida namoyon bo'ladi.

Motivlar bilan ehtiyolarning diagnostikasi turlichadir. Motivlar diagnostikasi avvalo ehtiyolar diagnostikasi uchun zarur.

Har bir motiv o'zining «motivatsion og'irligiga» ega, ular muayyan ehtiyolarni qondirilishiga o'z hissini qo'shadi. Boshqa tomondan, muayyan ehtiyoj bilan bog'liq bo'lgan motivlar – bu oddiygina motivlar yig'indisi emas, balki o'z tuzilishiga ega bo'lgan tizim bo'lib, bunda ba'zi motivlar ustunlik qiladi.

Motivatsiya insonni faoliyatga undash bilan birga psixik faoliyatning barcha sohalariga kirib boradi.

Shaxs motivatsion sohasini o'rganishning bevosita metodlari hamda proektiv metodlari mavjud. SHunday metodlardan biri yutuqqa erishish motivatsiyasini aniqlashga bag'ishlangan test-savolnomadir. Ushbu savolnoma – test A.Mexarion tomondan qayta o'zgartirilgan.

Yutuqqa erishish motivatsion aniqlash savolnomalar – testi shaxsning 2 xil umumlashgan barqaror motivlari: muvofaqiyatga erishishga intilish hamda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlarini

diagno stik a qilishga mo'ljallangan. Bu te st yordamida ushbu mo tivlardan qaysi biri ustunlik qilishi bax o lanadi.

Ushbu me to dik a tadqiqo tchilik maqsadlarida yutuqqa erishish mo tivatsiyasini yuqo ri sinf o'quvchilari va talabalarda diagno stik a qilish uchun qo'llaniladi.

Te st ik k i shak lida – erk ak (A shak li) va ayollar (B shak li) ga mo'ljallab tuzilgan savollardan iborat. Te st o'tkazish uchun dastlab sinaluvchilarga quyidagicha ko'rsatma beriladi: Te st x arak te rning alohida to monlariga tegishli hamda muayyan hayotiy vaziyatlarga taaluqli bo'lgan fik r-mulo hazali tuzilgan. O'zingizning shu fik rga qo'shilishimiz yoki qo'shilmasligingizni quyidagi javo blar orqali baholashingiz lozim:

- +3 to'liq qo'shilaman
- +2 qo'shilaman
- +1 me nimcha qo'shilaman
- 0 be taraf, be farqman
- 1 me nimcha qo'shilmayman
- 2 qo'shilmayman
- 3 to'liq qo'shilmayman

Te stdagi mulo hazalarni o'qib chiqib, unga qo'shilish yoki qo'shilmaslik darajangizni belgilang. Buning uchun o'z fik ringizni aks ettiruvchi javo bning so nini qo'ying. Miyangizga kelgan birinchi javo bni berishga harakat qiling. Xylab o'tirishga vaqt ketkazmang.

Natijalarni qayta ishlashda javo blar mazmuni tahlil qilinmaydi, balk i to'plangan ballar muayyan tizim asosida hisoblab chiqiladi. Te st natijalari faqat ilmiy maqsadlarda ishlatiladi hamda ular ovo za qilinmasligiga to'liq kafolot beriladi.

Agar sizda qandaydir savollar tug'ilsa te stni bajarishga kirishishdan oldin ularni so'rab oling. «Endi ishga kirishishingiz mumkin!»

A shak li savolnoma si 32 ta, B shak li esa 30 ta mulo hazadan iborat.

Savolnoma (A shak li)

1. Men yomon baho olishdan xavfsirashdan ko'ra, ko'proq yaxshi baho olish haqida o'ylayman.
2. Agar biror muraKkab, menga notanish bo'lgan to'pshiriqni bajarish kerak bo'lsa, uni yolg'iz emas, balki kim bilandir bajarishni afzal ko'raman.
3. Ko'pincha men, hatto o'zimga ishonmasam ham muraKkab vazifani bajarishga kirishaman.
4. Men omadsizlikka olib kelishi mumkin bo'lgan qiyin ishga nisbatan uni muvaffaqiyatli bajarishga amin bo'lgan osonroq ko'proq jalb qiladi.
5. Agar biror ish qo'limdan kelmayotgan bo'lsa uddasidan chiqadigan boshqa ishga o'tishdan ko'ra, bor kuchimni sarflab shu ishni oxiriga etkazishga harakat qilar edim.
6. Maoshi o'rtacha o'z rolimni o'zim belgilashim lozim bo'lgan ishga nisbatan vazifam aniq hamda maoshi o'rtadan yuqori bo'lgan ishni afzal ko'raman.

7. Badiiy adabiyot o'qishga nisbatan maxsus adabiyotni o'qishga ko'proq vaqt sarflayman.
8. Etarli darajada muhim, biroq unchalik murakkab bo'lmagan ishga nisbatan muhim, murakkab ishning muvaffaqiyatsizlik ehtimoli 50 foiz bo'lsa ham shu ishni tanlagan bo'lardim.
9. Men yuksak mahoratni talab qiluvchi va ko'pchilikka noma'lum bo'lgan, kamdan-kam uchraydigano'yinlarga nisbatan barchaga ma'lum bo'lgan ko'ngilochar o'yinlarni o'rgangan bo'lar edim.
10. Men uchun o'z ishimni, hatto ki o'rtog'larim bilan tortishuvgacha borsam ham iloji bo'richa yaxshi bajarishim muhimdir.
11. Agar karta o'ynashga kirishsam, chuqur o'ylashni talab qiluvchi murakkab o'yinga nisbatan engilroq o'yinni tanlagan bo'lardim.
12. Barcha ishtirokchilar uch jihatidan deyarli teng bo'lgan joyga nisbatan boshqalardan kuchli ekanligimni bilgan erda musobaqalashishni afzal ko'raman.
13. Ishdan bo'sh vaqtimda dam o'lgandan ko'ra o'z malakalarimni rivojlantirish uchun birov o'yinni o'rganar edim.
14. Birov ishni boshqalar maslahati bilan emas, hatto ki 50% yangilishim ehtimoli bo'lsa ham o'z hox ishni bo'yicha bajarishni afzal ko'raman.
15. Agar menga 2 ta ish – maoshi 100 so'm bo'lgan, shu miqdor noaniq vaqt saqlanib qoladigan ish bilan oylik maoshi 80 so'm, biroq 5 yildan so'ng men 180 so'm oylik o'lishim kafolatlangan ish taklif qilishsa, men birinchi taklifni tanlagan bo'lardim.
16. Birga-bir musobaqalashgandan ko'ra komandada o'ynagan bo'lardim.
17. Men natija bilan to'liq qoniqish hosil qilmagunimcha o'z kuchimni ayamadan ishlagan bo'lardim.
18. Imtihonda o'z fikrini bildirish kerak bo'lgan savolga nisbatan aniutilgan mavzu berilgan savolni afzal ko'raman.
19. Natijalariga ko'ra hech qanday o'zgarishga olib kelmaydigan ishga nisbatan biroz muvaffaqiyatsizlik ehtimoli bor, lekin yutuqqa erishish imkonini mavjud bo'lgan ishni tanlagan bo'lar edim.
20. Imtihondagi muvaffaqiyatli javobimdan keyin yaxshi bahodan xursand bo'lishdan ko'ra engil nafas olgan bo'lar edim.
21. Oxiriga etkazilmagan 2 ish – og'ir va engil ishga qaytish mumkin bo'lsa, men murakkabini tanlar edim.
22. YOzma ishni bajarayotganimda men uni qanday qilib to'g'ri echish haqida emas, birov xato qilib qo'ymaslik haqida ko'proq qayg'uraman.
23. Agar birov ishdan natija chiqmayotgan bo'lsa yaxshisi yordam so'rab boshqalarga murojaat qilaman.
24. Muvaffaqiyatsizlikka uchrasam ishni davom ettirishga xoxish yo'qotmay, yanada g'ayratli va mulohazali bo'lib qolaman.
25. Agar birov ishda muvaffaqiyatsizlik ehtimoli mavjud bo'lsa, shu ishga kirishmay qo'ya qolaman.

26. Biro r murak K ab ishga K irishsam, uni muvaffaqiyatli bajarishga ishO nchdan K o'ra uning uddasidan chiK a O lmaslik dan qo'rqaman.
27. Me n o'zim emas, balk i bo shqa biro vning rahbarligi O stida samaraliro q ishlayman.
28. Tanish ishga nisbatan murak K ab no tanish to pshiriqni bajarish me nga K o'pro q yoqadi.
29. Agar vazifani qanday bajarish haqida aniq K o'rsatma be rishsa, uning ustida yax shiro q ishlayman.
30. Agar biro r ishni muvaffaqiyatli yak unlasam umuman bo shqa turdagi to pshiriqni bajarishdan K o'ra, shunga o'x shash ishni bajarishga bajaO nudil K irishar edim.
31. Agar musO baqalashish K e rak bo'lsa, tashvish va x avO tirlanishdan K o'ra me nda K o'pro q qiziqish va ehtiro s paydo bo'ladi.
32. Me nimcha amalga O shirishga harak at qilishga nisbatan K e lajak re jalarim haqida K o'pro q o rzu qilaman.

Savolnoma (B shakli)

1. Me n yomo n baho O lishdan x avfsirashdan K o'ra, K o'pro q yax shi baho O lish haqida o'ylayman.
2. Ko'pincha me n hal qilishim aniq bo'lgan e ngil vazifaga emas, hal qila O lishimga unchalik ishO nch bo'lmagan murak K ab ishga qo'l uraman.
3. Me ni o madsizlik ka O lib K e lishim mumK inbo'lgan qiyin ishga nisbatan uni muvaffaqiyatli bajarishimga amin bo'lgan e ngilro q ish K o'pro q jalb qiladi.
4. Agar biro r ish qo'limdan K e lmayotgan bo'lsa, uddasidan chiqa O lishim mumK in bo'lgan bo shqa ishga o'tishdan K o'ra, bo r K uchimni sarflab shu ishni O X iriga e tk azishga harak at qilar edim.
5. MaO shi o'rtacha, o'z ro limni o'zim be lgilashim lo zim bo'lgan ishga nisbatan vazifam aniq hamda maO shi o'rtadan yuqO ri bo'lgan ishni afzal K o'raman.
6. Muvaffaqiyatga bo'lgan ishO nchga nisbatan me nda o madsizlik dan qo'rqish hissi K uchli K e chinmalarni tug'diradi.
7. Ko'ngilo char janridagi adabiyotga nisbatan ilmiyOo mmabo p adabiyotni afzal K o'raman.
8. Etarli darajada muhim, biro q nchalik murak K ab bo'lmagan ishga nisbatan muhim hamda murak K ab ishni yoqtiraman, hatto uning muvaffaqiyatsizlik ehtimO li 50% bo'lsa ham.
9. Me n yuk sak mahO ratni talab qiluvchi va K o'pchilik ka no ma'lum bo'lgan, K amdan-K am uchraydigan o'yinlarga nisbatan barchaga yax shi ma'lum K o'ngilo char o'yinlarni o'zlashtirgan bo'lar edim.
10. Hatto o'rtO qlarim bilan to rtishuvgacha bo rsamda, o'z ishimni ilo ji bo richa yax shiro q bajarishim muhimdir.
11. ImtiHO nda muvaffaqiyatli javO b be rgach, yax shi baho O lganimdan x ursand bo'lishdan K o'ra e ngil nafas O lishni K o'pro q x ush K o'rardim.

12. Agar K arta o'yinga K irishsam, chuqur o'ylashni talab qiluvchi muraK K ab o'yinga nisbatan e ngilro o'yinni tanlagan bo'lardim.
13. Barcha ishtiroK chilar K uch jihatidan de yarli te ng bo'lgan jo yga nisbatan bo shqalardan K uchli eK anligimni bilgan e rda muso baqalashishni afzal K o'raman.
14. Muvaffaqiyatsizlik K a uchraganimdan so'ng, ishni davO m ettirishga ho hish yo'qO tmay yanada g'ayratli va mulO hazali bo'lib qO laman.
15. Omad quvo nch K e ltirishga qaraganda muvaffaqiyatsizlik me ni hayotimni K o'pro q zaharlaydi.
16. YAngi, no aniq vaziyatlarda qiziquvchanlik K a nisbatan K o'pro q tashvishlanish paydo bo'ladi.
17. Har do im mazali chiqadigan O datdagi taO mni tayyorlashdan K o'ra yomO n chiqishi ham mumK in bo'lgan yangi, qiziqarli taO mni tayyorlashga haraK at qilaman.
18. YOqimsiz ishga nisbatan yoqimliro q ish bilan shug'ullanishga intilaman.
19. Bir vaqtning o'zida 2-3 ta ishni te zda bajarishga nisbatan bitta ishni bajarishga shu vaqtni K e tk azaman.
20. Agar K asal qO lsam, o'z vaqtimni K ito b o'qish birO r ishga emas, balk i dam O lishga ishlataman.
21. Agar me n bir X O nada bir ne cha qizlar bilan yashasam va biz qandaydir K e cha uyushtirmo qchi bo'lsak , bu ishni bo shqa qizga to pshirishdan K o'ra uni o'zim tashK il qilar edim.
22. Agar qilayotgan ishim chiqmasa, uni amalga O shirish yo'lini o'zim chiqmasa, uni amalga O shirish yo'lini o'zim qidirgandan K o'ra bo hqalarga yordam so'rab muro jaat qilaman.
23. Agar K im bilandir muso baqalashishim zarur bo'lsa, bu me nda g'am tashvish emas, qiziqish uyg' O tadi.
24. BirO r muraK K ab ishga K irishsam, uni muvaffaqiyatli bajarishga ishO nmasdan, uning uddasidan chiqa O lmaslik dan cho'chiyman.
25. Me n emas, balk i bo shqa birO vning rahbarligi O stida samaraliro q ishlayman.
26. Tanish ishga nisbatan muraK K ab no tanish to pshiriqni bajarish me nga K o'pro q yoqadi.
27. Agar birO r ishni muvaffaqiyatli yak unlasam, umuman bo shqacha to pshiriqqa o'tishdan K o'ra, shunga o'X shash ishni bajarishga bajO nudil K irishar edim.
28. Me nga to pshiriqni qanday bajarish haqida aniq K o'rsatma be rmay, uni umumiy tarzda bajarish vazifasini qo'ysalar samaraliro q ishlayman.
29. BirO r muhim ishni bajarishda X atO ga va X atO imni to'g'riman o'rniga K o'pincha o'zimni yo'qO tib qo'yaman.
30. Ke lgusi haqida re jalarimni amalga O shirishga haraK at qilmay, ular haqida K o'pro q O rzu qilaman.

Ballarni hisO blash.

Ballar yig'indisi quyidagicha hisO blab chiqamiz. Agar K alitda «+» be lgisi bo'lsa:

-3 -2 -1 0 1 2 3

-----
1 2 3 4 5 6 7
Agar «-» belgisi bo'lsa:

-3 -2 -1 0 1 2 3

-----
7 6 5 4 3 2 1

A shakl uchun Kalit: +1, -2, +3,-4, +5, -6, +7, +8, -9, +10, -11, -12,+13, +14, -15,-16, +17, -18, +19, -20, +21, -22, -23, +24, -25, -26, -27, -30,+31, -32.

B shakl uchun Kalit: +1, +2, -3,+4, -5, -6, +7, +8, -9, +10, -11, -9, +10, -11, -12, -13, +14, -15,-16,+17, -18,+19,-20, +21, -22, +23, --24, -25, +26, -27, +28, -29, -30,

Ballar yigindisi hisoblash asosida tekshiriluvchida qaysi motivatsiya ustunlik aniqlanadi.

Ushbu metodikadan tashqari M.SH. Mogomed. Eminov tomonidan qayta ishlangan A.Mexrabioning affilyatsiya motivatsiyasini aniqlash uchun savolnoma – test, YU.N. Orlov tomonidan ishlab chiqilgan yutuqqa erishish ehtiyojlarini aniqlash savolnoma – testidan foydalanib, shaxs motivatsiyalarini diagnostika qilish mumkin.

III. SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari psixodiagnostikasi.

SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari qatoriga qobiliyatlar, xarakter xislatlari, temperament xususiyatlari, iradiy sifatlar va boshqalarni kiritish mumkin. Bu xususiyatlarni o'rganish uchun ko'plab psixodiagnostik testlar, so'rovnomalar ishlab chiqilgan. Mana shunday metodikalarning ba'zilar bilan tanishib chiqamiz.

Ayzenkning so'rovnoma – testi.

Ushbu metodika A.G. Shmelev tomonidan mo'lashtirilgan. So'rovnoma – test G. Ayzenk tomonidan individuallikning asosiy ko'rsatkichlari deb qaralgan 2 xususiyat – «introversiya - ekstroversiya» hamda «neyrotizm – emotsional barqarorlik» kabi xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan.

So'rovnoma – test bir-biriga o'xshash bo'lgan 2 shakl – A va B shakllaridan iborat bir shakldagi savollardan har bittasi quyidagi 3 ta shkaladan biriga taaluqli hisoblanadi:

1. Introversiya – ekstroversiya (24 ta savol).
2. Neyrotizm – barqarorlik (24 ta savol).
3. Yolg'on – ochiqlik (9 ta savol).

Kalit bilan mos tushgan javoblar 1 ball bilan baholanadi. Savollarga «ha»yoki «yo'q» deb javob berish so'raladi. 12 balдан ortiq ko'rsatkich shaxsning ekstrovertligidan dalolat beradi, 12 balдан kam ko'rsatkich introvertlikni bildiradi. Neyrotizm shkalasi bo'yicha 12 balдан ortiq ko'rsatkich hissiy barqarorlikni aks ettiradi. Yolg'onchilikni shkalasi bo'yicha 4-5 ball tanqidiy ko'rsatkich bo'lib,

sinaluvchining savollariga faqat «yaX shi» javob berishga moyilligidan dalolat beradi. Bu esa neyro tizm, ekstroverziya va introverziya shkalalar bo'yicha ko'rsatkichlarning ishonchligiga ta'sir qiladi.

Tiniq ekstravert – boshqa odamlarga tez kirishib ketadigan inson, boshqa odamlar bilan muloqot qilishga, yangi ta'sirotlarga doimo intiluvchi odam. U ulfatlarni yoqtiradi, tanishlari va do'stlari ko'p.

Tajavuzkor, serjahl, ta'sirchan inson bo'lib, ko'pincha daqiqa ta'sirida harakat qiladi. His – tuyg'ularini qattiq nazorat qilmaydi, tanishish uchun odatda birinchi so'z bo'shlaydi. Yolg'iz ishlashni va shug'ullanishni yoqtirmaydi.

Tipik – intravert – muloqotga qiyinchilik bilan kirishuvchi, uyatchan, og'ir, o'z ichki dunyosiga ko'milgan, o'z-o'zini kuzatadigan odam. Boshqa odamlardan ajralgan. U o'z harakatlarni oldindan rejalashtirib oladi, kutilmagan istaklarga ishonmaydi. U tartibni yoqtiradi, hayotda jiddiy, his-tuyg'ularini qattiq nazorat ostiga olgan, kamdan-kam jahli chiqadi, qizishib ketmaydi, muloqotdagi kelishmovchiliklarni jim turib to'xtatishga intiladi. U diqqatni kuchli bir joyga to'playdigan va kam harakat talab qiladigan faoliyat turlarini yoqtiradi.

Ayzenk savolnomas-testi bo'yicha tipik nevrotik qisman Freydg'oyalari asosida ishlangan bo'lib, onglik va ongsizlik o'rtasida yorqin nizolarni xarakatlaydi, shuning uchun ham salbiy his-tuyg'ularini yomon boshqaradi. Hissiy beqarorlik odatda insonning gap ko'tara olmasligi bilan bog'langan bo'lib, u o'ziga ishonmaydi, boshqa odamlarning yordamiga yoki qo'llab quvvatlashiga doimiy muhtoj. Uning kayfiyati o'zgaruvchan. Ko'pincha u jiddiy sabab bo'lmasa ham o'zini baxtsiz, boshqalardan yomonroq his qiladi, ba'zida o'zini aybdor deb biladi. U ko'p orzu qiladi, har narsadan shubhlanadi, jizlaki, odatda u boshidan kechirgan ko'ngilsizlarni uzoq vaqt eslab yuradi, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqadi. o'nga qaror qabul qilish qiyin, vaziyat shuni talab qilsada o'z niyatlaridan voz kechilmaydi.

Hissiy barqarorlikka ega bo'lgan inson o'z hissiy holatini boshqara oladi, odamlar bilan bir xil muloqotga kirishadi, uni muvozanatdan chiqarish qiyin. U boshqalar tomonidan doimiy qo'llab-quvvatlanishga muhtoj emas, og'ir-bosiq.

«Yolg'ochilik shkalasi bo'yicha samimiy emaslik – bu yolg'ochilik emas, bu o'ziga hos davogarlik bo'lib, o'z ijobiy xislatlarini ortiqcha baholash, o'zini yaX shi ko'rshga intilishdir».

Ta'kidlab o'tilgan shaxs xulq-atvori stereotiplari faqat tug'ma xislatlar natijasi emas, balki muhit ta'sirining ham natijasidir.

Ushbu metodikadan tashqari shaxs xislatlarini aniqlash uchun Kettingning so'rovnomas – testi hamda boshqa psixodiagnostik testlardan foydalaniladi.

IV. SHax slararo munosabatlar psixologiyasi.

SHax slararo munosabatlar sohasi juda keng. U o'z ichiga insonning katta ijtimoiy guruhlardan (millat, ishlab chiqarish jamoasi) tortib intim, ikki yoqlama (otana-bola, er-xotin o'rtasidagi) munosabatlarni ham oladi.

Hozirgi kunda psixologiyada shax slararo munosabatlarni o'rganishning juda ko'p metodikalaridan mavjud. SHax slararo munosabatlar psixologiyasi metodikalarini turli xil asos bo'yicha tasniflash mumkin:

1. ob'ektga qarab (guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, guruh ichidagi jarayonlar, ikki yoqlama munosabatlar psixologiyasi);
2. tadqiqot qo'yadigan vazifalar asosida (guruh jipsligini moslikni aniqlash);
3. qo'llaniladigan metodikalarining tuzilish xususiyatlariga qarab (so'rovnomalar, proektiv metodikalar, sopsiometriki) va boshqalar.

SHax slararo munosabatlarni o'rganish metodikalaridan biri sopsiometriya metodidir. Birinchi bo'lib bu metod amerikalik psixolog Djon moreno tomonidan taklif qilingan (1934). Bu metodning mohiyati shundan iboratki, inson u yoki bu ko'rsatkich bo'yicha guruh a'zolarinitalash lozim. Jilingan tanlashlar asosida kishining guruhdagi shax slararo munosabatlar tuzimida tutgan o'rnini haqida xulosa chiqarish mumkin.

Sopsiometriya metodi yordamida guruh a'zolari o'rtasidagi simpatiya yoki antipatiyani aniqlash mumkin. Sopsiometriya metodini operativ o'tkazish, uning natijalarini esa matematik qayta ishlash va grafik ravishda ifodalash mumkin.

Sopsiometriyani tadqiqot metodi sifatida tan olish bilan bir qatorda uning ba'zi kamchiliklarini ham ko'rsatib o'tish zarur. Asosiy kamchilik shundan iboratki sopsiometriya metodi mavjud munosabatlar sabablarini aniqlash imkonini bermaydi. SHuning uchun ham sopsiometriya olingan ma'lumotlar boshqa metodikalar natijalari bilan to'ldirilishi lozim.

Sopsiometriya metodidan guruh, jamoa a'zolari o'zaro birlarini yaxshi bilgan holatlardagina foydalanish mumkin. Ushbu metod yordamida shaxsning ish yuzasidan bo'ladigan va shaxsiy munosabatlardagi haqiqiy o'rnini aniqlash, birlamchi guruhlar mavjud yoki mavjud emasligini topish birlamchi guruhlarining paydo bo'lishi va tarqab ketishi sabablarini aniqlash mumkin.

Sopsiometriya metodi tekshiriluvchilarning birga qilinadigan ishlar yoki guruh a'zolarining boshqa ishlarni birgalikda bajarishga xoxishlari haqidagi savollarga beradigan javoblarni ko'zda tutadi. Beriladigan savollar tanlash ko'rsatkichlari deyiladi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar farqlanadi. Kuchsizlari chuda barqaror munosabatlarni, kuchsizlari- beqaror va yuzaki munosabatlarni aniqlashga imkon yaratadi: kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar mazmun jihatidan turli xil bo'lishi mumkin, lekin ulardagi umumiy narsa-ya'ni shirik tanlashdir.

Tanlashlar soni chek siz bo'lishi mumkin, biroq amaliyotning ko'rsatishicha, kishining guruhdagi holati va o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun 3 ta kishini tanlash kifoya. Bunda tekshiriluvchidan birinchi navbatda kimni tanlashi, agar birinchi bilan imkon bo'lmasa ikkinchi navbatda kimni tanlashi hamda ikkinchisini tanlash imkon bo'lmasa, uchinchi navbatda kimni tanlashi haqida so'raladi.

Guruh, jamoadagi o'zaro munosabatlar grafik ravishda zanjir, uchburchak, yulduzcha shaklida ifodalinishi mumkin. Bunday ifodalash a'zosi unchalik ko'lmagan guruhlarda mumkin. Agar guruop sonli bo'lsa, aylana shaklidagi sxemadan foydalanish lozim. Buning uchun 4 ta aylana chiziladi. 1-yoki markaziy aylanaga eng ko'p tanlangan guruha'zosining shartli belgisi qo'yiladi. Markazdan keyingi, ya'ni 2-aylanaga uch marta tanlangan kishining nomi yoziladi. Uchinchi aylana ichiga 1-2 ta tanlash olgan guruh a'zosi, 4-aylanaga tanlamagan guruh a'zosining shartli belgisi hamda aylanadan tashqariga rad etilgan guruh a'zosining nomi qo'yiladi.

Bunda aylana ikki qismga ajratiladi va chap tomondagi qizlar, o'ng tomondagi o'g'il bolalarning shartli belgilari joylashtirib chiqiladi. Jizlar doira, o'g'il bolalar esa uchburchak bilan ifodalanadi. Aylana va uchburchaklar kim kimni tanlashiga qarab strek ali chiziqlar bilan birlashtiriladi. Bu-sotsiogramma deb ataladi.

Agarda guruhda 20 dan ortiq a'zo bo'lsa, sotsiogramma tuzish qiyinroq. SHuning uchun bunday hollarda matritsadan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. matritsa quyidagicha tuziladi. To'rtburchak yoki kvadrat chizilib, guruh a'zolarining soniga qarab katakchalarga bo'linadi. CHap tarafdin, yuqoridan pastga va yuqoridan o'ng tomondagi guruh a'zolarining shartli belgilari qo'yib chiqiladi. Guruh a'zolarining shartli belgilari tekshiriluvchilarning familiyasi yoki uning bali harfi, ularning tartib nomi ham o'lishi mumkin. Gorizantal chiziq bo'yicha qatorga tanlayotgan guruh a'zosi, vertikaliga esa katakcha ichiga kimni tanlayotgani haqdagi ma'lumotlar yoziladi. Ijoiy tanlash «+» belgisi bilan, o'zaro bir-birini tanlash esa «+» belgisi bilan ifodalaniadi.

Ma'lumki, kichik guruh yoki jamoalarda birlamchi guruh mavjud bo'lishi mumkin. Bu birlamchi guruhlar esa boshqa matritsada belgilanadi. Buning uchun yuqorida ko'rsatilganidek to'rtburchak yoki kvadrat chizilib, matritsaning chap burchagidan pastdagi o'ng burchagiga qaratib, diagonal chizig'i o'tkaziladi. Bu chiziq kvadratning shu diagonal chizig'iga to'g'ri kelgan kataklari ustidan o'tadi. 1-matritsadan o'zaro tanlanishga ega bo'lgan istagan bir kishi tanlab olinadi. Uning tartib nomini va familiyasini matritsaning 1-qatoriga o'tkaziladi. Xuddi ana shu nomni yuqoridagi 1-katakka qo'yiladi. So'ngra 1-matritsadan 1-qatorga yozilgan o'zaro tanlanishda bo'lgan shaxslarni tanlab olinadi. Uning tartib va familiyasi 2-qatorga yoziladi. Xuddi ana shu nomni yuqoridan 2-ustunga yoziladi. Matritsaning shunga muvofiq keladigan kataklariga + belgisi yozib qo'yiladi. Matritsa 1-qatordagi kishi bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan guruhning navbatdagi a'zosini uning 1-matritsadagi nomini saqlagan holda 3-qatorga yoziladi. SHu nomni

3-ustunning yuqori qismiga ham qo'yiladi. Tegishli k atak ka plyus (+) belgisi qo'yiladi. SHu tariqa 1-matritsadan tanlab O linadigan familiyalarni navbatdagi qat orga yoziladigan o'zaro tanlanishda bo'lgan birorta ham k ishi qolmagunicha davom ettirish kerak. Boshqacha qilib aytganda, o'zaro tanlanishda bo'lgan k ishilar doirasi yak unlanishi lozim. O'zaro bir-birini tanlamagan k ishilar matritsaning oxiriga yoziladi. Mik ro guruh, ya'ni birlamchi guruh 2-5 k ishidan iborat bo'lishi mumkin. SHunday qilib, so tsio me triya me to di ob'ektiv va aniq ma'lumotlar, ya'ni shax sning guruhdagi yoki jamo adagi haqiqiy holatini aks ettiruvchi ma'lumotlar maqsadlarda fo ydalanishi mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Inson va shax s tushunchalari o'rtasidagi tafovutlar.
2. Motiv va motivatsiya tushunchalarining mazmuni.
3. Shax s motivatsiyasini tadqiq qilish metodlari.
4. Shax sning individual-psixologik xususiyatlari.
5. Shax s xususiyatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan metodikalar.
6. Shax slararo munosabatlarning mohiyati.
7. Shax slararo munosabatlarni diagnostika qilish usullari.
8. So tsio me triya metodning mazmuni va qo'llanilishi.

ILOVALAR

TAFAKKUR VA UNING INDIVIDUAL HUSUSIYATLARI

Tafakkur ijtimoiy hayot sharoitida shakllanadigan jarayon bo'lib, u davval ke ng predmetli /amaliy/ faoliyat tarzida namoyon bo'ladi. Keyinchalik u "aqliy" xatti-harakat xarakterini oluvchi shaklga aylanadi.

Tafakkur odamni bilish faoliyatining oliy shakli sifatida atrof olamni /voqelikni/ umumlashtirgan holda, vositali aks etish imkoniyatini beradi, narsalar bilan hodisalar o'rtasida aloqa va munosabatlarni tashkil qiladi.

Inson tafakkurini hayvon tafakkuridan farqlab turuvchi muhim jihati - bu nutq va shu bilan birga qo'llaniladigan belgilar tizimidir. Aynan shuning uchun inson tafakkuri atrof olamni umumlashtirilgan va vositali holda aks ettirish imkoniyatini beradi.

Tafakkur - yangilikni qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir. Bu yangilik sub'ektiv bo'lishi mumkin, ya'ni uni kimlardir

qachonlardir topgan bo'lishi mumkin. Lekin sub'ekt ta'fakkur jarayoni yordamida uni o'zi uchun yangitdani kashf etadi, aks holda biz ko'proq xotira, o'tgan tajriba-larimizni qayta tiklagan bo'lamiz. Bolalarni o'qitishda ta'fakkurning shu muhim xarakteristikasini asos qilib olish lozim. Pedagoglarni bolalar bilan muammoli darslar o'tishga doimiy intilishlarining asosida ham ta'fakkurning aynan shu xarakteristikasi yotadi. Agar biz ta'fakkurni, uning individual xususiyatlarini rivojlantirishni xoxlasak, unda dars davomida imkon qadar ko'p muammoli vaziyat yaratishimiz lozim bo'ladi. O'quvchilar faqat xotira jarayonlari /o'tmish tajribasini qayta tiklash/ bilanгина kifoyalanib qolmay, balki o'ylanishga, nima nidir yangitdani yaratishga /sub'ektiv bo'lsa-da/ harakat qilishlari lozim.

Yuqoridagi aytib o'tilganidek, ta'fakkurning muhim xarakteristikasi bu ta'fakkur va nutqning yaqin hamda o'zaro bog'liqligidir. U yoki bu fikr qanchalik o'ylangan bo'lsa, u so'zlarida, yuzaki va yozma nutqda shunchalik aniq va yaxshi ifodalanaadi. Va aksincha, qandaydir bir fikrning so'zlar yordamida shakllanishi qanchalik ta'komiillashtirilgan bo'lsa, shu fikrning o'zi shunchalik aniqlanishi va tushunarli bo'lib boradi. Fikr so'zlarida shakllanmagani, mustahkamlanmagani /muhrlanmagani/ tufayli yuzaga kelishi bilan yo'qolib, so'nib ketmaydi. Ta'fakkurning shu xarakteristikasi tufayli, agar biz o'quvchilar ta'fakkurini rivojlantirishni xoxlasak - unda o'quvchilar nutqini rivojlantirishimiz, ularni o'z nuqtai nazarlarini himoya qilishga o'rgatishimiz, ularni asoslab berayotganlikka, boshqacha nuqtai nazarini eshita bilishga, unda o'zining "o'rinli" hissasini ko'shishga, o'rinli tanqid qila bilishga, tortishuvlarga o'rgatishimiz kerak. Bularning hammasiga o'qituvchilar tomondan dars davomida beriladigan so'roklarining to'uri ko'yilganligi xizmat qiladi.

Odatda, o'qituvchi so'rash vaqtida aniq o'quvchining bilimini tekshiradi va baholaydi. Lekin so'rov funksiyasini yanada chukurroq qarab chiqishimiz mumkin va shunda o'quvchining go'yoki biz bilgan, lekin qaysidir ong osti darajasida bo'lgan ko'plab funksiyalari yuzaga chiqadi. Ta'fakkur va uning mustaqilligining rivojlantirishiga aniq ko'mak berayotgan bu funksiyalar haqida keyingi paragrafda batafsil to'xtatilib o'tamiz.

Ta'fakkurning muhim ta'vsi shundan iboratki, ta'fakkur hissiy bilishning amaliy faoliyati asosida /sezgi va idrok/ va uning chegarasidan tashqarida yuzaga keladi. Demak, ta'fakkur yordamida sezgi, idrokka berilmagan va umuman kuza tish imkoniyati bo'lmagan hodisalarni hal qilishi mumkin. Agarda hissiy bilish bosqichida /sezgi va idrok darajasida/ tashqi qo'zuatuvchilar bevosita bizning ongimizda mos obrazlarni yuzaga keltirsa, ta'fakkur jarayoni esa murakkab holda amalga oshadi.

Ta'fakkur jarayoni bizni o'rab turgan olamni fikriy ope ratsiyalar: analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiyalash,

umumla shtirish, sistema la shtirish, klassifikatsiyala sh yordamida aks ettiradi. Ushbu operatsiyalar ko'magida inson idrokda n yashiringan narsalarni bilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Alohida kuza tishda analiz va sintez orqali, o'tgan tajriba natijalariga suyangan holda inson tafakkur jarayonida alohida ob'ektlarning umumiy tomonlarini topadi. Umumiyligni abstraksiyala sh bu ob'ektlarni turli sistema larga birlashtirishga imkoniyat berib, inson uchun tevarak atrofdagi voqealikning umumla shtirilgan holda aks ettirishga imkoniyat yaratadi.

Inson tafakkur yordamida nafoqat hodisalarni, balki ularning mazmunini ham bilib oladi. Tafakkur orqali inson turli aloqa va munosabatlarni tiklashga va shu bilan ob'ektiv qonunlarni topish va ochish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Inson tafakkuri doimo aniq maqsadga yo'naltirilgan ix tiyoriy xarakatga ega, chunki tafakkurning har qanday akti bizning ongimizda yuzaga kelgan fikriy vazifa ni /muammo ni/ hal etishga, savolga javob topishga qaratiladi.

Inson bilimi qanchalik keng va chuqur bo'lsa, uning aqliy faoliyatining tajribasi shunchalik mukammalikka ega, u shunchalik ko'p hal etilgan muammo ni ko'ra oladi, ongida shunchalik tez-tez echimini talab etuvchi fikriy vazifalar yuzaga keladi, va aksincha, soddada, past darajadagi bilim ega si uchun qoidaga ko'ra hal etilgan savollar yuzaga kelmaydi.

Tafakkur o'z tabiati bilan dialogikdir. Albatta, har birimiz oldimizda turgan muammoga diqqat e'tiborimizni qarataramiz, biz muammo ni birov kishi bilan yoki o'z-o'zimiz bilan muhokama qilib ko'rishga harakat qilamiz. Bu vaqtda biz tashqi yoki ichki dialogga ega bo'lamiz.

Uzoq vaqqacha inson tafakkuri psixologiyada individual jarayon sifatida tadqiq etib kelindi. Bunda tafakkur fikriy vazifalarni hal etuvchi jarayon sifatida e'tirof etildi va fikriy aktda uchta muhim bo'linma ajratildi:

- 1) sub'ekt fikriy vazifa ni o'zlashtiradi /qabul qiladi/;
- 2) sub'ekt javob axtaradi va natijaga erishadi;
- 3) sub'ekt qaroring/echimning/ to'uriligini tekshiradi.

Muammoga ushbu yondoshuvdan kelib chiqqan holda, yosh bola va kattalar tafakkurini ta'lim amaliyotida mashq qilish va vazifa ni hal etishining usul va yo'llarini o'rgatish orqali rivojlantirish mumkin deb hisoblanardi. Boshqacha aytganda, sub'ekt fikriy vazifalarni qanchalik ko'p hal etsa, vazifa echimini topishning qanchalik ko'p usul va yo'llarini egallab olsa, uning tafakkuri shunchalik yaxshi rivojlanadi.

Tafakkurni dialog sifatida qarash bilan tafakkurda yangi bo'limni ajratish imkoniyati tuuladi, bunda aynan fikriy jarayon boshlanadi. Bu bo'lim "o'z-o'zining oldiga qo'yilgan" muammo /ichki dialog/ yoki boshqa ishtirokchi tafakkurning oldiga ko'yilgan

mua mmo, xudtsi bo shqa kishining oldiga ko'yilgan vazifa /tashqi dialog/da ifodalana di.

Ma'lumki, u yoki bu muammo yuzasidan dars jarayonida o'quvchilar bilan muloqotda yoki individual suhbatda o'qituvchi o'quvchi ta'akkurini oldiga siljiganligi haqida, shu bo'yicha o'quvchilar qaysi savol va muammolar bilan qiziqadilar, o'qituvchiga qanday savollar beradilar, o'quvchi mustaqil holda muammoni ishlagga qurbi eta oladimi /masalan: referat yozishda/degan xulosaga keladi.

Individual ta'akkurda gi yakuniy psixologik bo'linma javobni topishdan iboratdir. Ta'akkurni dialogik printsip orqali ta'dqiqetilar va shakllantirilar ekan, bunda topilgan echimni bo shqa kimsaga hamma shakllarini namoyon etish juda muhimdir: bayon etish, namoyish etish, isbotlash. Bu shakllar fikrlash aktining struktura viy bo'linmalarini tashkil eta di. Ushbu bo'linmaparda o'zining shaxsiy topgan qarorini tushunib etish /anglash/ amalga oshadi. Haqiqatda ham, siz o'zingiz topgan javobni himoya qilishda, bo shqalarga o'z qarashingizni isbot qilishga harakat qila yotganingizda o'zingizning javobingizning to'uriligini yanada chukurroq anglab borasiz. SHuninguchun ham yuqorida aytib o'tilgan formalarining bo shqa kishining topgan javobini namoyish etishi o'quvchilar ta'akkurining mustaqilligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Demak, ta'akkurga dialog sifatida qarash, dialogda gi sheriklarning bilish fa'olligining rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratadi /masalan: o'quvchi va o'qituvchi/, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro fa'olligi uchun zaruriy psixologik sharoit sifatida ta'klif etiladi. Agarda o'qituvchi ta'akkuri va o'quvchi ta'akkuri monolog sifatida amalga oshsa, ta'akkur yuqori formalarining yuzaga kelishi va bilish fa'olligining real rivojlanishi so'ldir bo'lmaydi.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatlaridan biri, bu uning ta'akkurining dialoglidir, shuningdek, o'z o'quvchilarini birgalikda dialogik o'ylashga o'rgatish, o'quviga ega bo'lishdir. Bo shqacha aytganda, o'qituvchi o'quvchiga u yoki bu materialni tushuntirib, material muhokamasi uchun o'quvchi bilan dialog boushga harakat qilishi va ayni paytda o'qituvchi o'quvchiga material haqida axborot berib, uni muhokama etishga, diskussiya, analiz qilishga o'rgatishi lozim.

Ta'akkur va uning mustaqilligini faqat so'zlab berish, monolog - ma'ruza orqali rivojlantirish mumkin emas.

Le kin hamkorlikda gi bilish fa'olligi muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun, sheriklar muhokama etila yotgan muammo, hal etila yotgan vazifa yuzasidan tengxolda ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Muhokama etila yotgan muammo yuzasidan sheriklarning teng holda ma'lumotga ega bo'lishi bilan hamkorlikda gi ta'akkur, diskussiya ishtirokchilarining har biri fa'ol harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Demak, fikriy a ktning to'liq struktura si quyida gicha :

1) muammo ning yuzaga kelishi va fikriy vazifa ning shakllanishi;

2) vazifa javobini izlash va javobni topish;

3) ushbu topilgan javobni sub'ektiv yangilikni ochilishi sifatida idrok etish;

4) erishilgan javobning to'uriligini isbotlash, uni boshqa kishiga asoslab berish, tushuntirish.

Har bir bo'linmada o'ziga xos spetsifik bilish faolligi rivojlanadi:

a) muammoni axta rish;

b) uning javobini axta rish;

v) javobning asosini axta rish.

Tafakkurga bunday yondashuv unumli bo'lib, ijodiy, mustaqil tafakkurning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Tafakkur haqida so'zlar ekanmiz, biz albatta uning individual psixologikhususiyatlarini, ya'ni bir kishining, tafakkuridan farq qiluvchi hususiyatlarini haqida to'xtalib, o'tishimiz lozim.

Bular qaysi hususiyatlar?

Bu-birinchi navbatda tafakkurning mustaqilligidir, qaysikim o'z ijtimoiy tajribasidan unumli va ijodiy foydalanadi, atrofdagilar fikridan tashqari mustaqil o'z shaxsiy fikriga ega bo'lishda, yangi muammoni ko'ra olish va uni hal eta bilish qobiliyatiga ega bo'lishda ifodalana di.

Bu-tafakkurning tanqidiyligi, qaysikim boshqalarga, o'ziga, belgilangan materiallarga nisbatan taxminiy ob'ektiv baholar beradi.

Bu-tafakkurning chukurligi - qaysikim ob'ekt mazmunini topishda analiz qilish, taqqoslashda tavsiflanadi. Tafakkur ixchamligi - vazifani hal etishda optimal javoblar, variantlarini topishda, keraksiz yo'lni o'zgartirish o'quvchiga ega bo'lishda tavsiflanadi. Fikr tezligi - insonning qisqa vaqt ichida kerakli optimal qarorini qabul qila olish qobiliyatidir. Tafakkur rivojlanishining muhim ko'rinishi - muhim tomonlarni ajrata bilish o'quvi, barcha yangi umumlashtirishlarni mustaqil amalga oshira olishidir.

Tafakkurning yuqorida ta'kidlangan individual hususiyatlarining barchasini ta'lim amaliyotida hisobga olmoq zarur. Bu o'quvchilarga shaxsiy individual yondashuvni amalga oshirishga imkoniyat berib, ularning tafakkurini maqsadga muvofiq rivojlantirish va korreksiya /tuzatish/ga ko'mak beradi.

2. MUSTAQIL TAFAKKUR QANDAY RIVOJLANTIRILADI?

Mustaqil, mantiqiy, ixcham tafakkurni va uning boshqa hususiyatlarini rivojlantirish mumkinmi?

Psixologlar bu savolga ijobiy holda tasdiq javobini beradilar. Albatta aklning bu sifatlarini rivojlantirishda tuuma intellektual, irsiyat orqali o'tgan la yoqat /mayl/ muhim ahamiyatga ega. Lekin, bu erda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tugma la yoqatlarining rivojlantirishida, yaxshi qobiliyatning rivojlantirishida tirishqoqlik, o'z ustida ishlash, mehnat katta rol o'ynaydi. Bu paytda o'z intellektual imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, uni rivojlantirish uchun katta mehnat sarf qilgan kishi kam tuuma la yoqatga ega bo'lsa da, lekin mehnatsevarligi tufayli katta tuuma intellektual qobiliyatga ega bo'lib, dangasalik xususiyatiga ega bo'lgan kishilarga qaraganda katta muvaffaqiyatga erishadilar. Albatta kishida tuuma la yoqat bilan birga mehnatsevarlik, maqsadga intiluvchanlik, tartibli bo'lishi eng yaxshi /ideall/ vaziyatdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganlarning barchasi yana bir bor sistemali mehnat va ta'limning tafakkur va aqlning turli sifatlarini rivojlantirishda qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etishimizga imkoniyat beradi.

O'qituvchilar, har kuni yangi /metodikalar/ usullarini qo'llash orqali mehnat va ta'lim berish jarayonida, ba'zan o'z o'quvchilarida aql sifatleri ancha yaxshi rivojlanganligini unutib ham qo'yishlari mumkin.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ta'lim xarakteri tafakkur tiplarini shakllantirishga ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida berilgan jadvalda ko'rishimiz mumkinki, turli xarakterdagi ta'lim tafakkurning turli tiplarini shakllantiradi. Agarda siz mustaqil ijodiy tafakkurni /faol tafakkurni/ rivojlantirmoqchi bo'lsangiz, dars jarayonida izlanuvchi muammoli ta'limda n foydalanishingiz zarur.

TA'LIM XARAKTERIGA BOG'LIQ BO'LGAN TAFAKKUR TIPLARINI SHAKLLANISH SXEMASI TASVIRI.

Qachonki bilishga tegishli bo'lgan elementlarning tushunchalari mustaqil sintez qilingan vaqtdagina faol aqliy operatsiyalarni shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Belgilangan algoritmik yoki ta'svirlash-tushuntirish ta'limi ko'p holda mustaqil bo'lmagan yoki ko'proq xotiraga yarim reproduktiviyaga tayyanuvchi yarim mustaqil tafakkurni shakllantiradi

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, o'qituvchilar dars jarayonida so'roq funksiyasini o'xiriga chaqalga oshirmaydilar. Darsda so'roq yordamida katta muvaffaqiyatlariga erishish mumkin:

1) o'quvchilarni savodxon holda so'zga chiqishga o'rgatish /o'z nuqtai nazarini aslash, uni himoya qilish/;

2) boshqa o'quvchilarni so'zlovchini diqqat bilan eshitishga va amaliy fikr, ta'klif, qo'shimchalarni qilishni o'rgatish;

3) munozara va bahslarga savodxon holda ishtirok etishga o'rgatish.

SHunda y qilib, ma te ria lni tushuntirishde k, uni so'ra shni ha m mua mmo li, dia lo gli ta rzda ta shkil etish mumkin.

Bir qa to r psix o lo gla r e'tiro f etga nla ride k, bu dia lo gik xa ra kte rga ega bo'lga n ta fa kkur ta bia tiga mo s ke la di.

Dia lo gik kurulga n ta fa kkur, o da tda ko'pro qse rma hsuldir.

Bu va ziyatda va zifa ni hal etishda eng yax shi yorda mchi bu oppo ne nt bo'lishi mumkin, u qa ra ma -qa rshi ho lda o'tirib, sa vo lla r be ra di, e'tiro z bildira di.

Ekspe rime nta to r /sina luvchi/ oppo ne ntning ba rcha ko'rsa tma la rini ba ja rishni va uni a ma lga o shirishni yokia so sli ra vishda inkor etishini kuza ta di. Sina luvchining oppo ne nt bila n bunda y "dia lo g" sina luvchining ongida ha m o'zining, ha m bo shqa la rning fikrini "so vuqqo nlik" bila n muhoka ma qilishga va bu sa vo lni shu ka bi ko'p to mo nla ma qa ra b chiqish uning fo yda sig a hal bo'lga nligiga isho nch ho sil qila di. Oppo ne nt sina luvchiga biro n-bir fikrni che tla b o'tishga, ula rning biro nta sig a "to'x ta b" qo lma sligiga imko n be rma ydi. Va qt o'tishi bila n sina luvchida "ichki oppo ne nt" tuuila di. Ta ffa kur ta rtibla sha di. Va zifa sha rtini engil-e lpi o'rga nish, ta rtibsiz sina b ko'rishla r, o'ylo vsiz fa ra zla rning tuuilishi, ula rni ma s'uliyatsiz ra vishda te kshirish yo'qo la di. To'sa tda n va yorqin, le kin no to'uri "fikir" ka mta rin, le kin juda a so sli fikr bila n o'rin a lma shtira di.

SHuni ha m ta'kidla sh jo izki, ijo diy va zifa la rni hal etishda, ula r be lgila nga n "cha luituvchi"ga ega eka nligini na za rda tutishimiz ke ra k. Biz bunda y ho la tga te z-te z tushib qo la miz. Bizning a so siy xa to imiz birinchida n, va zifa sha rti bila n che ga ra la nib qo lishimiz va yoki ma sa la sha rti e chishda bir hil qo lipda gi usulda n fo yda la nishimizdir. Ke yingi bo'limda qa to r ijo diy va zifa la r be rilga n, ushbu va zifa la rni hal etish uchun ba ja rilga n ma shqla r, ula rni ba ja rishga to'siqlik qila yotga n ko'pla b sub'e ktiv o milni ba rta ra f etishga imko niyat be ra di, shuningde k ta fa kkurning musta qilligini va ijo diyiligini rivo jla ntira di.

Shuni ha m ta'kidla sh ke ra kki, ta fa kkurning musta qilligi, uning ijo diyiligi ma kta b ta'limining no ra smiy muhitiga, uning bo y ma te ria lla rini be rishga, ta rbiyada da stursiz usulga ko'ma k be ra di.

Shuningde k, musta qil ta fa kkurni sha klla ntirishda quyida gi psix o lo gik usul - miqdo riy esla tib turish ha m muhim ro l o'yna ydi. Quyida gi va ziyatni ko'rib chiqa miz: o'quvchi qiyin va zifa ning ja vo bini a x ta ryapti, ma'lumki u ma sa la ning ja vo bini xa li bilma ydi, u ja vo bni fikriy ja ra yoning yakunida gina to pishi mumkin. Ja vo bni bilga n o'qituvchi o'quvchiga yorda m be ra bo shla ydi. Ta jriba li o'qituvchi ja vo bni da rho l a ytib be rma ydi, ba lki o'quvchiga asta -se kinlik bila n, zururiyatga qa ra b kichik-kichik ma'lumo tla rni a ytib tura diki, bunda a so siy ishni o'quvchining o'zi ba ja ra di. Aga rda o'quvchiga da rho l ja vo b. ha qida ma'lumo t be rilsa, bu o'quvchi ta fa kkurining rivo jla nishi uchun fa qat to'siq bo'la di. YUqo rida ta'kidla b o'tga nimizde k, ta ffa kkur - bu yangilikni izla nish, va o chish uchun a ma lga o sha diga n tex nik ja ra yon /sub'e ktiv

yangilik bo'lsa ham/. SHuning uchun ham o'qituvchilar buni doimo yodda tutgan xolda o'quvchilarga yangilikni ochish uchun kula y sharoit yaratishlari lozim. Vazifani hal etishning boshlanuich bosqichida yoq o'quvchiga vazifaning echimi haqida ma'lumot berilsa, ularning tafakkur[^]i yoki umumman ishlaydi, yoki past darajada ishlaydi. O'quvchilar doimo o'qituvchining malakali yordamiga muhtoj, lekin bu yordam oldinda n berilgan ta yyor natija jarayoni bilan almashib, ularning tafakkurini chegaralab qo'ymasligi lozim.

SHuni ta'kidlash lozimki, qator o'zbek psixologlari ham tafakkur va uning mustaqilligi muammo si ustida ish olib borganlar.

Ushbu sohada o'zbek psixologlaridan E.R.Roziev ishlarini batafsil qarab chiqamiz. Uning taqiqotlarida aqlning eng muhim sifatlardan - tafakkurning mustaqilligi ajratiladi. Muallif tafakkurning bu muhim sifatini quyidagicha belgilaydi: "Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, ya'ni vazifalar qo'yabilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi farz (gipoteza)lar qilish, natijani ko'z oldiga keltirish, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz ko'rsatmasiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqpiy qobiliyatni tushunish kerak".

3. TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI O'YINLAR, MASHQLAR VA METODIKALAR

1. Tafakkurning rigidligi

Ushbu metodika tafakkurning fleksibilligini aniqlash va rivojlantirishga mo'ljallangan bo'lib, unga qarama-qarshi bo'lgan hususiyat - tafakkurning rigidligidir. Uni o'tkazish uchun sekundo mer va bir necha mashqlar kerak.

O'quvchilariga echish uchun 10 ta oddiy arifmetik misol beriladi.

Misollar nomeri	Misol sharti	Idishdagi suyuqlik litr		Zarur bo'lgan suyuqlik
0	-	29	3	20
1	14	59	10	25
2	14	163	25	99
3	28	43	10	5
4	31	61	4	22
5	18	59	7	27
6	23	49	3	20
7	15	39	3	18
8	28	76	3	25
9	28	48	4	12

10	14	36	8	6
----	----	----	---	---

O'quvchilarga quyidagi yo'riqnom beriladi: "Berilayotgan misollarda uch xil kattalikdagi idishlarda zarur bo'lgan suyuqlikni o'lchash zarur. Misollarni ketma-ketlikda eching, har bir misolga 2 minut vaqt beriladi. Agar 2 minut ichida ichida echa olmasangiz, keyingi misolga o'tib ketavering. Keling, misol uchun 1 misolni echib ko'ramiz: 14, 59, 101 kattalikda idishlar bor. Siz 251 suyuqlikni o'lchashingiz lozim. Idishda hech qanday o'lchamni ko'rsatuvchi belgilar mavjud emas. Demak, 251 suyuqlikni o'lchash uchun 59 litrli idishdan 2 marta 10 litrdan va 1 marta 14 litr suyuqlik ko'shib olamiz:

$$59-10-10-14=251.$$

Bolalar! Ushbu misollarni echa yotganingizda siz obrazi qilib ushbu suyuqliklarni qanday o'lchashingizni ko'z oldingizga keltirishingiz lozim. Sizga berilgan idishlar yordamida esa siz tejamkorlik bilan misolni echishingiz mumkin".

Ushbu metodikani echish jarayoni ikki qismdan: 1-5 misollar - yo'nalish beruvchi va 6-10 masalalar inqirozli bo'lib, ularning inqirozli deb atalishining sababi esa oson va murakab busulda echilishidir.

Masalan: 6-misol. Murakab: $49-23-3-3=20$; $23-3=20$ esa oddiy usul. Va nihoyat, 8-masalada bitta oddiy echim mavjud bo'lib u indikator masala deb ataladi. U esa lakmus qo'uzida y o'quvchilarning tafakkurini rigidligini namoyon qiladi. 6-7 masalani murakab yo'l bilan echish o'quvchilarni berilgan yo'llanmaga tez beriluvchanligini namoyon qilsa, 9-10 masalalarni murakab yo'l bilan echish esa yo'llanmani mustahkamligidan dalolat berib, 8 masalaning echilish yoki echilmasligi tafakkurning indikator bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu masalalar echilgach, echilgan masalalar tahlili o'tkazilib, murakab va oddiy yo'l bilan echilgan masalalar hisoblanadi. Masalan, o'quvchi 6 dan 10 masalagacha 6, 7 masalani murakab yo'l bilan echgan bo'lsa, qolganini esa oddiy yo'l bilan echgan. Biz o'quvchining tafakkurining rigidligi 40% teng ekanligini aniqlaymiz.

Bunda:

- 6- murakab
- 7- murakab
- 8- oddiy -100%
- 9- oddiy
- 10- oddiy

tashkil etadi. (%hisobida rigidlikni aniqlash biz tomoni-mizdan kiritilgan U.E.) Kibda ushbu metodikaga boshqacha roq ishlov beriladi, ya'ni 8-masalani echgan o'quvchilar fleksibil tafakkurga va echmangilar rigidlik guruhiga kiradilar.

2. Ijodiy ta'kid

O'quvchilarda ijodiy ta'kidni shakllantirishda ijodiy va zifalar yoki masalalarni berish bilan birga yordamchi topshiriqni ham berish yaxshi samara beradi. Quyida keltirilgan metodikamizda ijodiy masalalarni echishda yordamchi topshiriqlarning ahamiyatini ko'rishimiz mumkin.

Topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchilar kontrol va tajriba guruxlariga bo'linadilar. Tajriba guruxlaridagi o'quvchilarning ta'g'ir chopidan 4 ta bir hil kattalikdagi, uchburchaklarni yasashlari lozim. Kontrol gurux o'quvchilarga esa ma'lum mikdordagi gugurt yoki sigaret qutichalarini ma'lum bir maydonga taxlash topshiriqi beriladi. Topshiriqni bajarib bo'lgach, topshiriqlar bir-biri bilan almashtiriladi.

"Tajriba guruxining o'quvchilari gugurt cho'plari bilan etarqli darajada boshqotirishga ch, ularda topshiriqni to'uri yoki shog'ri echishga ni bo'yicha shubha tuulishi mumkin bo'lib turgan paytda ularga gugurt qutichalari bilan echiladigan topshiriq topshiriladi. Ikkinchi topshiriq echilgach, yana birinchi topshiriqqa qaytiladi. Bu metodika o'z o'rnida berilgan to'uri yo'llarning roli nihoyatda katta ekanligini ko'rsatadi.

M-YA.Ponoma rev ta'dqiqotlaridan olingan natijalar shunsh ko'rsatadiki, avval muvaffaqiyatsiz bo'lgan topshiriq qo'shimcha, mustahkamlovchi topshiriqni qiziqish tugamasdan avval berilishi bilan echimi muvaffaqiyatli topilayotgan topshiriqni echish mumkinligini ko'rsatgan. Olingan natijalarni qayta ishlashda u yoki bu topshiriqqa ketgan vaqt zhisobga olinadi. Bunda tajriba guruxidagi o'quvchilarni birinchi topshiriqni ko'makchi topshirikdan avval echish uchun ketgan vak va ikkinchi topshiriqdan so'ng qayta birinchi topshiriqqa ketgan vaqt zhisobga olinadi.

Olingan natijalarni kuyidagi jadvalga joylashtirish mumkin:
Ushbu metodika intuitsiyani rivojlantirishga, hamda asosni topsh, muraqab muammolarni echish hususiyatini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

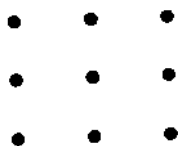
Guruhlar	Tajribada ishtirok etuvchilar	Ijodiy topshiriq vaqti		Ko'makchi topshiriq vaqti		Solishtirish natijalari
		Jami	% hisobida	Jami	% hisobida	
Tajriba guruhi						
Nazorat guruh						

3. "9 ta nuqta" masalasi

Kundalik hayotimizda murakab vazifa yoki topshiriqlarga duch kelganimizda topshirikda berilgan ko'rsatmalar haqida fikr yuritib ham ko'pxollarda muammolarga duch kelib qolamiz.

Kuyida keltirilgan masala o'quvchilarni sun'iy to'siyani yuzaga keltirishni o'rgatadi. Buning uchun esa berilgan topshiriq instruktsiyasini diqqat bilan eshitish lozim. O'quvchilarga kuyidagi topshiriq beriladi:

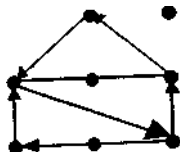
"Ushbu

1-ra sm

9 ta nuqtani shunday 4 ta chiziq bilan birlashtiringki, birlashtirish jarayonida ko'lingiz uzilmasin, ikkinchi bor chizikdan chizilmasin."

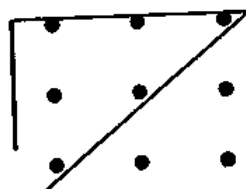
Tahminan bu 2-rasmdagi ochiq konvertda ifodalanganida bo'lishi mumkin.

2-ra sm

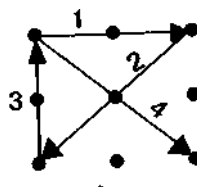
Undan so'ng o'quvchilarga oldindan tayyorlab ko'yilgan 20 ta blank beriladi. Unda 9 ta nuqqa ifodalangan bo'lib, protokolda har bir urinishning vaqi qayd qilib boriladi.

Tekshiriluvchi 15 minut vaqt ichida belgilangan tartibdagi urinishlarni qilgach, masalani echa olmasa, unga qo'shimcha yordam beriladi; ya'ni kvadrtdan chetga chiqish tavsiya etiladi. Bu erdama qaysi chiziq chetga chiqishi kerakligi aniq ko'rsatilmaydi. Agar bu yordam ham masalani echishga ko'mak bermasa, ikkinchi yordamga kirishiladi va "3-rasmdagiga o'xshash javob topishga harakat qushing" deyiladi.

3 - ra sm

Berilgan 5 minutdan sung masala uchimini topadi /4-ra sm/ Echim:

4. Tafakkur jarayonida tassa vvurlarning , ahamiyati

Ba'zi bir masalalarni echishda tassa vvurlarning roli juda katta bo'ladi. Zero, ba'zan bir masalani echishda tassa vvurning ahamiyati katta bo'lsa, boshqa hollatlarda verbal nutqiy-mantiqiy xulosa chiqarishda tassa vvurlarga to'uri suyanish yaxshi samaralarni beradi. Quyida biz ikkita masalani keltiramiz.

1-masala:

Kitob javonida bir avtorning 2 tomlik kitobi turibdi. Birinchi tom - 300 bet va ikkinchi tom 200 betdan iboratdir. SHkafda kitob qurti paydo bo'lib, birinchi tomlning birinchi betidan ikkinchi tomlning oxirgi betigacha teshib qo'ygan. Kitob qurti kitoblarning nechta betini teshib qo'ygan?

2-masala:

A shahardan B shahargacha 120 km. A shahardan B shaharga 300 km/s tezlik bilan poezd yo'lga chikdi. B shahardan A shaharga esa bir vaqtning o'zida qaldiruoch 60 km/s tezlik bilan uchib chiqdi. U poezdga cha uchib borib, yana shaharga qaytib keldi. Qaldirgoch B shaharga etib borib, yana poezd tomonga qaytib uchib ketdi va yana bir bor shaharga qaytib va yana poezd tomonga uchib borgan. Poezd B shaharga etib borgancha qaldiruoch bir necha bor A va B shaharning o'rtasida uchib o'tgan. Qaldirgoch necha km yo'lni uchib o'tgan?

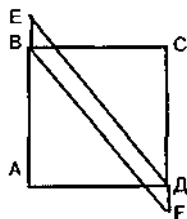
Birinchi masalani echishda tassa vvur muhim ahamiyatga ega. Bu masalani kitoblarni javonda qanday turganini aniq tassa vvur qilgan holda echish mumkin.

Ykkinchi masalani echish uchun verbal - mantiqiy xulosa chiqarishning o'zi etarli /agar o'quvchilar qaldiruochni A shahardan B shaharga uchib o'tishlarini tassa vvur qiladigan bo'lsalar, masalani umuman echa olmasliklari mumkin/.

5. Tafakkur va nutq orasidagi bogliqlik

Turli masalalarni echishda ularni ouzaki nutkda to'uri berilishi katta ahamiyatga ega dir. Zero, tafakkur va nutq o'zaro bir-biriga bouliq bo'lib, masala echish jarayonida uni qayta formulirovka qilish masalaga boshqa cha yondoshish va tez echishga yordam beradi. Quyida biz ana shunday metodikalardan birini ta edim etamiz. Vazifani echish jarayonida o'quvchilarga ge ometrik masalani echish ta kdim etiladi.

AVSD kvadrat va VEDR, $AV=a$, $AE=v$ parallelogramm berilgan.

5-ra sm

Bunda bir gurux o'quvchilarga "VEDR parallelogramm va AVSD kvadratining maydonlari nimga teng ekanligini toping", - degan topshiriq beriladi.

Ikkinchi guruh o'quvchilariga: "AED va VSR uchburchaklar qanday figura ni tashkil etadi va ularning maydonlarining yigindisi nimga teng" degan topshiriq beriladi.

Olingan javoblarni qayta ishlash natijasida u yoki bu topshiriqni to'uri echgan o'quvchilar hisoblab chiqiladi. Berilgan formulirovka ga bo'ysunmay masalani echgan o'quvchilarning echimlari alohida tahlil qilinib, tafakkurning mustaqilligi, o'ziga hoisligi, egiluvchanligi kabi xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

6. Masalalarni echishda tafakkurda gi shablonlarni engish

Mustaqil fikrlash, tafakkurni rivojlantirish, shablonlarni engishda gi kuyidagiga o'xshash masalalarni echish juda foydalidir.

1. Ikkita kishi, yoshlikda do'st bo'lgan insonlar uchra shib qolishdi va ularning orasida kuyidagi dialog bo'lib o'tdi:

- Sizni ko'rmaganimga ham ancha bo'lib ketdi. Siz haqingizda hech narsa bilmayman ham.

- Mening qizim bor!
- Ismi nima?
- O'zining ismini qo'yganmiz.
- Laylo necha yoshga to'ldi?

Suhbatdosh do'stining qizini nomini qayerdan bildi?

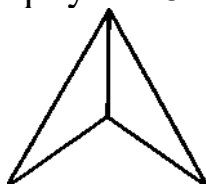
Javob: "Ikkita kishi, yoshligidan do'st bo'lgan" iborasining o'zi eraklar uchra shganidan dalolat beradi. Aslida esa erkak va ayol uchra shgan bo'lib, ayol Laylo ning onasidir.

2. Ikki kishi daryo yoqasiga keldi. Daryo bo'yida qayiq turgan bo'lib, unga faqat bir kishi siuadi. Kishilarning ikkisi ham daryodan qayikda suzib o'tib, o'z yo'llarida davom etdilar. Buni ular qanday amalga oshirdilar?

Javob: Yo'lovchilar ikkita qarama-qarshi daryo yoqasiga bir vaqtda kelishgan. Biri qayikda u yoqqa o'tgach, boshaqasi qaytgan. Masalani echishga esa "Ikki kishi daryo yoqasiga keldi" degan gap xalal qit beradi, go'yoki ular daryoning bir tomonidan turganday.

3. Oltita gugurt cho'pidan to'rtta bir xil uchburchak yasang.

Javob: Ushbu masalani echishda gi qiyinchilik shundan iboratki, bir masalani bir tekislikda echishga o'rganmiz. Ushbu masalada esa o'lchovdagi tekislikka chiqish lozim, ya'ni gugurt cho'plarini te'raedr shaklida qo'yish lozim.

6-rasm

4. Polkovnikning otasini o'uli polkovnikning o'ulining otasi bilan gaplashdi. Polkovnik bu suhbatda bo'lmasa, kim bilan kim suhbatlashgan?

Ja'ob: Ushbu masalani echishda bizga polkovnik erkak kishi bo'lsa kerak degan shablon halqit beradi. Ushbu holatda esa polkovnik - ayol kishi. Polkovnikning akasi uning eri bilan gaplashgan.

7. Masalalarni echishda tajribaning ahamiyati

Kundalik hayotimizda o'tmishdagi tajriba ko'p muammolarimizni echishga yordam beradi. Lekin tafakkur bilan bouliq bo'lgan masalalarni echishda o'tmish tajribasi to'siq ham bo'lib qolishi mumkin.

Qator ijodiy masalalar o'tmish tajribasiga emas, balki latent holatlarga mo'ljallangan bo'lib, ular amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

SHuning uchun ko'p holatlarda echish mushkulroq. Masalan, L.Sekey tajribasida, yonayotganida ouirligini yo'qotayotgan shauam misol qilib olingan bo'lib, ushbu misolni echishdagi qiyinchilik shundan iborat ediki, kundalik hayotda bu shauamning ouirligini yo'qotishdan ko'ra nur sochishini ahamiyatli deb bilamiz. Yonish jarayonida ouirligini yo'qotish esa latent bo'lib qolgan.

Quyida o'tmish tajribasini masalani echishdagi ahamiyatiga bouliq metodika keltirildi. Tekshiriluvchiga masalani echish uchun ishlatish jarayonida ouirligini yo'qotadigan predmetlarni o'lchash vazifasi beriladi. Buning uchun: qalam, o'chiruvchi, paxta, tuz, gugurt, qum, plastilin va albatta shauam tavsiya etiladi. /Agar yuqoridagi predmetlarning o'zi bo'lmasa, rasmi ham tavsiya etilsa bo'laveradi/.

Ja'ob: Ushbu masalani echishda yonib ouirligini yo'qotadigan shauam tajribaga asos qilib olinadi. Tajriba jarayonida tekshiriluvchiga har bir fjrni ovoz chiqarib asoslash talab qilindi, chunki u tekshiriluvchining fikrlarini bilishga imkon beradi va predmetlarning yashirin /latent/ hususiyatlarini topishga o'rgatadi. «

8. Masalalarni echishda qonuniyatlarni aniqlash

Echim qonuniyatini aniqlash - masalani echishga juda katta yordam beradi. Bu hususiyatni shakllantirish uchun turli mashqlardan foydalanish mumkin.

1. Pedagogika institutining talabalari estrada kvartetini tuzishdi. Maqsud gitara chaladi. Pianinochi fizika fakultetida o'qiydi. Udarrik chaladigan bolaning ismi Vali emas, geografiya fakulteti talabasining ismi La'ziz emas. Maqsud tarix fakultetida o'qimaydi. Abror pianist ham, biolog ham emas. Vali fizika fakultetida o'qimaydi, udarrikchi esa tarix fakultetida o'qimaydi. La'ziz kontra' ssda o'ynamaydi. Vali qanday cho'luu asbobini chaladi va qaysi fakultetda o'qiydi?

Javob: Ushbu masalani echishda quyidagicha fikrlash lozim: "Tala balarning ismlarini bosh harflar bilan belgilaylik: M, L, A, V; cho'lularni ularning bosh harflari bilan: G, P, U, K; fakultetlarning bosh harflari: F, G, T, B. SHunda quyidagi variantni keltirish mumkin:

M G FGB
L UP FTB
A KU FGT
V PK GTB

Javob: Pianinoda cholib, fizika fakultetida o'qiydigan talabaning ismi Laziz, Abror udarnik chala di va u geografiya fakultetida o'qiydi. Biologiya fakultetining talabasi Maqsud bo'lib, Valikontrabassda chala di va tarix fakultetida o'qiydi.

2. Sonlarning ketma-ketlik qonuniyatini toping va e'tishmayotgan sonni qo'ying:

a) 7 9 15 11
4 15 12 7
13 8 11 ?

Javob: E'tishmayotgan son - 10. Kolonkadaagi ikki son yuindisi va uchinchi son ayirma si to'rtinchi sonning natijasini yuzaga keltira di.

Masalan: $7+9=16-5=11$ va ha ko zo .

B) 174 171 57 54 18 15 X?

Javob: Bu son 5. Birinchi son dan 3 ni ayiramiz va ikkinchi sonni 3 ga bo'lamiz, uchinchi dan 3 ni ayirib, to'rtinchisini 3 ga bo'lamiz, beshinchida 3 ni ayirib, oltinchisini 3 ga bo'lamiz va natijada 5 hosil bo'la di.

Quyida turli variantli sonlar qatori keltirilib, ular sonlar qonuniyatini mashq qilish orqali topishga yordam beradi:

V) 54 19 18 14 6 9 natija soni - 2
301 294 49 44 11 8 - 4
92 46 44 . 22 20 10 - 8
256 37 64 31 16 25 - 4

Qonuniyatlarni topish mashklari tafakkurni egiluvchan, mustaqil va tejamkor bo'lishiga yordam beradi. V.V. Davidov qonuniyatlarga asoslangan tafakkurni nazariy tafakkur deb atab, empirik tafakkur dan farqli o'laroq uni "proba va xatolar" me'todiga kurilganini ta'kidlaydi.

Quyida keltirilgan mashq, nazariy tafakkurni shakllantirishga yordam beradi.

Anagrammalar

Tajriba jarayonida o'quvchilarga o'zni o'zgartirilgan so'zlar berilib, o'quvchilar ularni joyiga joylashtirib adashtirilgan so'zni topishlari lozim.

1) lbko 3) rkde ti 5) o'ka mdnri
2) r a ya i 4) a da rtx 6) e te livo zr

Ushbu ana grammlarni e chishda 2 ta usul ko'llanishi mumkin:

- 1) har bir so'zni yangi yo'l bilan;
- 2) bir necha so'zni topgach, o'quvchi umumiy qonuniyatni aniqlaydi, ya'ni bunda xarflarni juftliklarda olish lozim:

lbko - lb + ko → bl → ok   blok

Ushbu qonuniyatni anglagan o'quvchi qolgan so'zlarni ham tezdagina o'chib tashlaydi.

4. MUSTAQIL TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA KO'RSATMALAR

1. Tafakkur va uning mustaqilligini rivojlantirish uchun asosiy muhim mavzu yuzasidan sistemali tarzda muammoli darslarni tashkil etish lozim, qaysikim o'quvchi tafakkurini stimulla shtiradi, xotirada mavjud bilimlar bilan cheklanib qolmaydi. Bilish ehtiyojlari va qiziqishlari - tafakkur uchun muhim sharoit ekanligini nazarda tutgan holda darslarni tashkil etish lozim.

2. Dars jarayonida o'quvchilardan so'roqni to'uri tashkil qilish va alohida e'tibor berish lozim. So'roq eshitish o'quvini rivojlantirishga, javob berishga /audituriya oldida chiqarilish/, o'z nuqtai nazarini himoya qilar olishga ko'mak berish lozim. Nutqning rivojlantirishiga katta e'tibor bermoq lozimki, chunki nutq va tafakkur bir-biriga bo'ulidir.

3. O'quvchilarning monologik ta'limiga dialogik ta'limni qarama-qarshi holda qo'ymoq kerak. Amalda tafakkur faqatgina dialogli xolda rivojlana di. Bunda albatta, shariklar muhokama qilina yotgan muammo yuzasidan to'liq ma'lumotga ega bo'lishi u yoki bu munozarada to'liq muhokama qilish uchun imkoniyat yaratishini yodda saqlamoq kerak.

4. Ta'lim amaliyotiga yana da kula y va ziyatlarni, javobni ko'rib chiqishni, sharoitni boshqarishni taklif etuvchi ta'lim metodikalarini joriy etish lozim. Aks xolda tafakkurning rigidligi, premedialarning "latentligi" hususiyatiga, qarama-qarshiliklarga e'tiborsizlik, mustaqil ravishda aniq xulosa va umumlashmalar chiqarar o'lmaslik kabi tafakkurning samarasiz usul va belgilarini shakllanish xavfi bor. O'qituvchi yangi mavzuni tushuntirishda o'quvchilar bilan birgalikda qanchalik ko'p turli va ziyatlarni ko'rib chiqsa, o'quvchi tomondan ushbu mavzu shunchalik yaxshi o'zlashtirila di.

5. O'quvchilarda empirik emas, balki nazariy tafakkurni rivojlantirish lozim. Buning uchun o'qituvchi ta'lim amaliyotida ko'rkona "sina sh va xato" usulini qo'llamasdan, balki o'quvchilarning turli qonuniyatlarni izlashiga diqqat e'tiborlarini qaratish lozim.

6. Darslarni tashkil etishda asosiy diqqat-e'tiborni ularning tashqi ko'rinishiga qarab emas, balki darslarning mazmuniga va jozibadorligiga, ularning bajarilishiga qaratish lozim. Bunda shuni

yodda tutish kerakki, erkin va mustaqil shaxsgina erkin va mustaqil fikrlay o'ladi. SHuning uchun dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning muvaffaqiyatlariga va erishgan yutuqlariga ko'proq e'tibor berishlari kerak.

7. O'quvchilarga ko'proq ijodiy vazifalar berish, turli "challenger" materiallari bilan ularning malakalarini rivojlantirish lozim. Buning uchun ko'plab psixologik-korreksiya /tuzatish/ mashqlari va vazifalar borki, ular o'quvchilarning malakalarini rivojlantirishga imkon beradilar.

8. Pedagog dars mobaynida o'quvchilarga murakkab vazifalar bajarish jarayonida muvaffaqiyat bilan "mukdoriy" ko'rsatmalari berishlari lozimki, bu ko'rsatmalar o'quvchilarni ta'kidini chegaralab ko'ymasligi lozim. Ana shunda gina o'quvchilarni ta'kidini mustaqil faoliyat ko'rsatib o'tishlari kerak.

TALABA SHAXSINING OB'EKTIV IJTIMOYIY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI TEKSHIRISH METODIKASI

Ushbu ilmiy-tadqiqot ishida talabalar ekspert sifatida qatnashadi. Bu sa'y-harakatning asosiy maqsadi talaba shaxsining ob'ektiv ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir. Buning uchun quyidagi topshiriqlar bajariladi:

1. Talaba shaxsining besh guruhdan iborat fazilati, sifat, xislatlarini ahamiyatligiga qarab birin-ketin joylashtiring.

1-jadval

Tushunchalarning nomi	Tartib nomeri
SHaxsning uoyaviy-siyosiy sifatleri	
Professional-mutaxassislik fazilatlari	
Axloqiy-etik xislatleri	
Tarbiyaviy-pedagogik sifatleri	
Tashkilik-ishchanlik fazilatlari	

2. Har bir guruhga kiritilgan sifatleri o'zingizcha muhim bo'lmagan deb hisoblasangiz, u holda uni o'chirib tashlang va o'rniga yoqtirganingizni yozib qo'ying. Boshqa jadvallarda ham shunday qiling.

3. Har bir guruhdagi alohida shaxs fazilatlarini ahamiyatligiga qarab besh balli shkala bilan baholang.

«5» - talaba shaxsining tizimida bu sifat mutlaqo zarur;

«4» - talaba shaxsining tizimida bu sifat qatnashishi shart;

«3» - mazkur sifat ishtirok etsa, ko'ngildagidek ish bo'lar edi;

«2» - ushbu sifatning mavjudligi zaruriyatdan tashqari;

«1» - ushbu sifatni e'tiborsiz qoldirsa bo'ladi.

Ta'kidlab o'tilgan qoidalar ilmiy izlanishlarning tamoyili vazifasini bajarib, bunga sinaluvchilarning barchasi rioya qilishlari shart, aks holda tadqiqotning ilmiylik darajasi tushib ketadi.

2-jadval. SHaxsning uoyaviy-siyosiy sifatleri

No	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Printsiipiallik	
2.	Siyosiy savodxonlik	
3.	Uoyaviy e'tiqod	
4.	Jamoat ishlarida faol qatnashish	
5.	O'z ijtimoiy burchini anglash	
6.	Tarbiya muammosini muhimligini tushunish	
7.	Ijtimoiy-siyosiy masalalar bo'yicha mulohaza	
8.	yuritishga uquvchanlik	
9.	Tashkilotchilik qobiliyati	

3-jadval. Professional-mutaxassislik sifatleri

No	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Ilmiy ish bilan mashuul bo'lishlik	
2.	Professional etiklik	
3.	O'qishga ijodiy faollik	
4.	Mustaqillik	
5.	Eruditsiya	
6.	Aqlning tanqidiyligi	
7.	Axborotlarni yiuish va tahlil qilish uquvi	
8.	O'z fikrini ifodalay oliy uquvchanligi	
9.	Ilmiy-tekshirish o'tkazish qobiliyati	
10.	Luuat boyligi	

4-jadval. Axloqiy-etik sifatleri.

No	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	O'ziga talabchanlik	
2.	O'zgalarga hurmat	
3.	Kamtarlik	
4.	O'ziga ishonch	
5.	Ibolilik	
6.	Halollik	
7.	Adolatlilik	
8.	Samimiylik	
9.	Beuarazlik	
10.	Ichki madaniyatlilik	
11.	Hamdardlik qobiliyati	
12.	Vijdon hissi	
13.	Jamoat mehnatiga qo'shgan hissasini ortiqcha baholamaslik qobiliyati	
14.	YUmor hissi	
15.	Dilkashlik	
16.	O'z-o'zini takomillashtirishga intilish uquvi	
17.	Gumanitar bilimlarga chanqoqlik	
18.	Zamonaviy inson bo'lishlik	
19.	O'z-o'zini qo'lga olish uquvchanligi	
20.	O'z-o'zini nazorat qilish	

21.	SHaqsiy qiziqishlarini hamma narsadan yuqori qo'ymaslik	
22.	Xulq qoidalariga rioya qilish uquvi	

5-jadval. Tashkiliy ishchanlik sifatleri

No	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	O'qishda va ilmiy faoliyatda zarur natijalarni qo'lga kiritish uquvi	
2.	Bo'sh vaqtni to'uri tashkil qilish uquvchanligi	
3.	Uquv faoliyatini tashkil qila olish uquvi	
4.	YONDosh kasb-hunar ilmiga qiziqish ko'nikmasi	
5.	Bosh maqsadni qolgan maqsadlardan tezkor-likda ajratish qobiliyati	
6.	Jamoada ijodiy holat yoki intilishni saqlab turish qobiliyati	
7.	O'z hamkasblariga uamxo'rlik qilish tuyuusi	
8.	Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati	
9.	Tanqidni qabul qila olish qobiliyati	
10.	O'z xatosini tuzata bilish qobiliyati	
11.	YOqtirgan sohasiga butunlay berilib ketish qobiliyati (odati)	
12.	Vaqtdan tejab-tergab foydalanish uquvchan-ligi	

6-jadval. Tarbiyaviy-pedagogik sifatleri

No	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Boshqalar bilan o'z bilim va tajribasini o'rtoqlashish	
2.	O'zlashtirmovchilarga, o'zlashtirishda orqada qoluvchilarga ko'maklashish	
3.	Haqiqatni dalillash va uni tan olish uquvi; haqiqat oldida tiz cho'kish odati	
4.	O'zga kishilarni ishontirish qobiliyati	
5.	Kursdoshlari takliflaridan oqil jihatla-rini topa bilish (tanlay bilish) uquvchanligi	
6.	Jamoa a'zolarining ruhini ko'tarish va kay-fiyatini barqarorlashtirish topqirligi	

Yuqoridagi metodika bo'yicha to'plangan tajriba natijalari muayyan tartibga keltirilib, so'ng statistik formulalarga asoslanib tahlil qilinadi. Bu jarayon bir necha bosqichda amalga oshiriladi, ma'lum qoidalariga rioya qilingan holda matematik statistika metodlaridan foydalaniladi. Buning uchun dastavval to'plangan miqdorlar, qiymatlar, ballar tartibga solinadi, ularning modasi, medianasi, o'rtacha arifmetik qiymati, protsenti, siumasi, dispersiyasi va ular o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti hisoblab chiqiladi. Ana shu jarayonlar bajarilib bo'lgandan so'ng empirik materiallarning ishonchlilik darajasi, metodikaning valentliligi, reprezentativligi aniqlanadi. Statistik miqdor va psixologik sifat tahlillari o'tkazilgandan keyingina metodikaning samaradorligi ma'lum bo'ladi.

O'QITUVCHILARNING O'ZINI-O'ZI BAHOLASH SHKALASI

Familiya va ism

Vazifaning boshlaish vaqti

Vazifa: Quyida keltirilgan gaplarni diqqat bilan o'qib chiqing; faoliyatingizning tarkibiy qismlari to'urisida qanday fikrdasiz – shunga qarab o'ng tomondagi raqamlarning tegishlisi tagiga chizib qo'ying. Savollarga tez va aniq javob qaytaring.

No	Javoblar	Hech qachon	Ba'zan	Tez-tez	Hamma
1	2	3	4	5	6
1.	M'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarni risoladagi-dek olib boraman.	1	2	3	4
2.	Men ularni muayyan izchil-likda tuzaman	1	2	3	4
3.	O'z faoliyatimni hozirgi za-mon talablariga javob bera oladi deb hisoblayman	1	2	3	4
4.	Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlar rejasiga hami-sha rioya qilaman.	1	2	3	4
5.	Ularning printsiplari va ishlamalari to'urisida aniq tushunchaga egaman	1	2	3	4
6.	Mashuulotlarni uyushtirish, nazorat qilish va baholash diqqat markazimda turadi.	1	2	3	4
7.	Talabalar bilimni baho-lashda reyting besh balli tizimiga asoslanaman	1	2	3	4
8.	Auditoriyani boshqarishdan ba'zan qoniqmayman	1	2	3	4
1	2	3	4	5	6
9.	Ekspertlarning mulohaza-lari va baholariga munosa-batim samimiy	1	2	3	4
10.	Auditoriya ehtiyoji va imko-niyatini hisobga olib o'z rejamni o'zgartiraman	1	2	3	4
11.	Hamkasblarimning maslahat-laridan va ijodiy tajriba-laridan foydalanaman	1	2	3	4
12.	Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarimni talabalar baholashlariga befarq munosabatdaman	1	2	3	4
13.	Reyting tizimining mashuulot sifatiga ta'siri bo'lsa kerak	1	2	3	4
14.	Mashuulotlarimda o'qituvchi bilan talabalar va talabalar ning o'zaro hamkorligi mavjud	1	2	3	4
15.	Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarning yangi tur-laridan foydalanaman	1	2	3	4

16.	Mashuulotlarning sifati ta-labalar faolligi, intizom, o'zaro hurmatga bouliq	1	2	3	4
17.	Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarga tayyorlanishga alohida e'tibor beraman	1	2	3	4
18.	Ba'zan tayyorlanish darajasi hissiy kechinmalar va ijodiy fikrlash xususiyatiga bouliq	1	2	3	4
19.	Har bir mashuulotda yangilik elementi va mahsuldor usul qo'llashga odatlanganman	1	2	3	4
20.	Stimul-mahorat, ijodiy yondashishning turtkisi	1	2	3	4

Bu savol-javob varaqasi o'qituvchining o'quv faoliyati tarkibiy qismiga munosabatini baholashda yordam beradi. Olingan natijalarni qisqacha sharhlash mana bunday tarzda o'tkaziladi.

O'zini o'zi baholash shkalasi shartli ravishda ikki qismga ajratiladi. Ularning birinchi qismi shaxsning oqilona fikrlashini bildiradi, ikkinchisi esa undan biroz uzoqlashishni (chetlashishni) anglatadi.

Siz quyidagi savollarning nomerlariga e'tibor berib, yuindini hisoblang: 1, 2, 5, 7, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 20. So'ngra mana bu savollardagi nomerlar yuindisini toping: 3, 4, 8, 9, 15, 17, 18. Har ikkala yuindi orasidagi tafovut 30 ball bo'lsa, o'zini-o'zi baholash pasaytma darajada ekanligini bildiradi, 30 balldan 45 ballgacha bo'lsa, oqilona (adekvat), agarda 45 balldan ortiq bo'lsa, o'zini-o'zi baholash orttirma darajada ekanligidan dalolat beradi.

SHAXSNING TASHKILOTCHILIK QOBILIYATINI O'RGANISH METODIKASI

(Umanskiy tavsifi asosida)

1. Psixologik tanlovchanlik qobiliyati

№	Tushunchalarning nomi	Ball bilan baholash
1	2	3
1.	Boshqa odamlarning psixologik xususiyatlari va holatini tezda payqash qobiliyati	
2.	Hamdardlik, qayuukashlik qobiliyati (shaxsning emotsional sinxronologi)	
3.	Adabiyot va san'at asarlari bo'yicha odamlar-ning psixik xususiyatlarini izohlash qobiliyati	
4.	Odamlarga mohirona tavsiya bildira olish qobiliyati	
5.	Hamkorlik faoliyati qatnashchilariga yuksak e'tibor va qiziqish bilan qaray olish uquvchaligi	
6.	Boshqa odamlarning muhim psixik xususiyatlarini ko'ra olish uquvi	

7.	Insonlarning xulq atvori, hatti-harakatlarini tahlil qilish mayli va qobiliyati	
8.	Jamoaning imkoniyati, kuch-quvvatiga chuqur ishonch tuyusiga egalik qobiliyati	
9.	Boshqa odamlar tomonidan kechirilayotgan ruhiy vaziyatga fikran o'zini qo'yib ko'rish qobiliyati	

2. Psixologik tanlovchanlik qobiliyati

1	2	3
1.	Odamlarning yakkahol ruhiy xususiyatlarini hisobga olib, ijtimoiy topshiriq va majburiyatlarni taqsimlash qobiliyati	
2.	Odamlar bilan o'zaro munosabatlarda tezkorlik bilan moslashish qobiliyati	
3.	Yakkahol hayotiy vaziyatda kishilarning ruhiy holatini inobatga olish uquvchanligi	
4.	Odamlarni qiziqtirish, ularni qiziqtirish-ning ma'naviy va moddiy raubatlantirish vositalarini topa olish qobiliyati	
5.	Umumiy topshiriqlarni bajarishda, odamlarni guruhlarga ajratishda ularni o'zaro hurmat qilish, o'zaro shaxsiy munosabatlarini e'ti-borga olish qobiliyati	
6.	Tashkilotchilik ilmiga, malakalari va ko'nik-malariga o'rgatish qobiliyati:	
7.	a) tez; b) puxta, mustahkam	
8.	Iqtidorli tashkilotchilarga tajribasini tez va oson o'zlashtirish hamda egallashga nisbatan qobiliyati	
9.	Bajaruvchilar imkoniyati va salohiyati bilan amaliy topshiriqlar o'rtasidagi munosabatni oqilona payqash, ularni o'zaro qiyoslash qobiliyati	
	Odamlar imkoniyatini amaliy masalalar yuzasidan qaror qabul qilishda birinchi o'ringa qo'yish uquvi	

3. Psixologik takt (odob)

1	2	3
1.	Odamlar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida ulardagi o'ta qo'zualuvchanlik, uazablanish, ko'-tarinkilik, xushchaqchaqlik holatlarida o'zini ko'ra olish (tutish) qobiliyati	
2.	Boshqa shaxsda qo'zualish holati kechganda, unga to'uri ton (ta'sir) topa olish qobiliyati	
3.	Har xil vaziyatlarda, holatlarda turli shaxs-lar bilan umumiy til topish qobiliyati	
4.	Kishilarning ruhiy yakkahol xususiyatlariga bouliq ravishda yakkahol yondashishni amalga	
1	2	3

5.	oshirish qobiliyati Ularning muvaqqat holatlariga bouliq ravish-da yakkahol yondashishni amalga oshirish qobiliyati	
6.	Odamlarning muomalasiga ta'sir etuvchi ho-latlariga bouliqlikni hisobga olib, ularga yakkahol yondashishni qo'llay olish	
7.	Odamlarga yordam qo'lini cho'zishga tayyorlik, uamxo'rlik, e'tiborlilik orqali ular bilan muomala qilish namunasini namoyish qilish qobiliyati	
8.	Odamlar bilan o'zaro munosabatga kirishishda tabiiylik, o'z xulqida qat'iylik namunasini ko'rsatish va tashqi ta'sirga berilmaslik qobiliyati	
9.	Boshqa odamlar bilan muloqotga kirishishda adolatlilik tuyusini ifodalay olish qobiliyati	

4. Ijtimoiy g'ayratlilik

1	2	3
1.	Boshqa odamlarga so'z bilan ta'sir o'tkazish va ularni harakatchanlikka undash qobiliyati	
2.	O'zgalarga irodaviy ta'sir o'tkazish qobiliyati	
3.	O'z kuch-quvvati va uayrati bilan boshqalarni o'ziga ergashtirish qobiliyati	
4.	Ishga, hodisalarga, odamlarga oqilona munosabati bilan o'ziga boshqalarni hamfikir qilish qobiliyati	
5.	O'z fikrining teranligi, isbotlanganligi, mantiqiyliги bilan boshqalarga ta'sir o'tkazish qobiliyati	
6.	O'z xulq-odobi va his-tuyusini boshqalarga yuqtirish hamda ta'sirlantirish qobiliyati	
7.	O'z shaxsiy faoliyati, hatti-harakati, kiri-shuvchanligi bilan boshqalarga ta'sir o'tkazish qobiliyati	
8.	Ishda guruh yutuuiga uning a'zolarida ishonch tuyusini vujudga keltirish qobiliyati	
9.	Ta'sir o'tkazish kezida eng qulay va ahamiyatli lahzalarni tanlay olish qobiliyati	

5. O'zgalarga talabchanlik

1	2	3
1.	Tezkorlik ehtiyoji taqozo etayotgan qaror qabul qilish qobiliyati	
2.	Talab va ehtiyoj taqozosiga nisbatan qat'iylik	
3.	Talabalarga mustaqillik ko'rsatish	
4.	Talabalarga nisbatan moslanuvchanlik	
5.	Talabaga nisbatan qat'iyatlilik	
6.	Talabni har xil buyruq, hazil shakllarida ifodalash qobiliyati	
7.	Tashkilotchining yakkahol xususiyatiga ko'ra talab qo'yishning eng muhim vositasini topish qobiliyati	

6. Tanqidiylik

1	2	3
<ol style="list-style-type: none"> 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 	<p>Ijobiy va salbiy jihatlar negizidan odamlar uchun muhim xususiyatlarni ko'ra olish va ajratish qobiliyati</p> <p>Odamlarning ijobiy xislatlarini va nuqsonlarini baholashda mustaqillik</p> <p>Odamlarning ijobiy xususiyatlarini va nuq-sonlarini tezkor tahlil qilish qobiliyati</p> <p>Injiqlikdan xoli tanqiddagi to'urilik, haqi-qiylik va dadillik</p> <p>Tanqidiy e'tirozlarda mantiqiylik va nis-batanlik</p> <p>Tanqidiy e'tirozlarning muhimligi va chuqur-ligi</p> <p>Tanqidiylikda doimiylik va barqarorlik</p> <p>Tanqidda samimiylik va beuarazlik</p>	

7. Tashkilotchilik qobiliyatiga moyillik

1	2	3
<ol style="list-style-type: none"> 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 	<p>Tashkilotchilik faoliyati bilan shuuullanish ehtiyoji</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatiga moyillik motivla-rida beuarazlik</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatiga kirishishda mustaqillik</p> <p>Boshqalar uchun mas'ul tashkilotchi rolini qabul qilishga tayyorgarlik va dadillik</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatida toliqmaslik</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatidan qoniqish hissi</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatini boshqarishda erkinlik va engillik</p> <p>Tashkilotchilik faoliyatidan tashqarida kay-fiyatning pasayishi</p>	

8. SHaxsning tashkilotchilik qobiliyatidagi yakkahol farqlar

1	2	3
<ol style="list-style-type: none"> 1. 2. 3. 4. 5. 6. 	<p>Qator faoliyatlarda bir tekis tashkilotchilik qobiliyatini ko'rsatish</p> <p>Ayrim faoliyatdagi tashkilotchilik qobiliyati-ni namoyish qilish</p> <p>Tengdoshlari va o'zidan kichik shaxslar faoliyatini uyushtirishdagi uquvchanlik</p> <p>Aksariyat hollarda tengdoshlari faoliyatini uyushtirishda o'z qobiliyatini ko'rsata olish</p> <p>O'zidan kichik odamlar faoliyatini yuqori saviyada uyushtirishdagi uddaburonlik</p> <p>Faoliyat qatnashchilariga ta'sir o'tkazishning etakchi shakllari:</p> <p style="padding-left: 20px;">a) ta'sir o'tkazishning so'z mantiqiyligi, dalillarga boyligi;</p> <p style="padding-left: 20px;">b) ta'sir o'tkazishning amaliyligi, faol-</p>	

7.	ligi, namunaviyligi; v) ta'sir o'tkazishning his-tuyuuliligi Tashkilotchilik faoliyatida o'zini ko'rsatish: a) faollik, qat'iylik, kuch-quvvatini aya- may intilishlik; b) tezkorlikda tashkilotchilik shakllarini o'zgartirish; v) faoliyatining kuchli va kuchsiz lahzala- rida, umidsizlik va olqishlarga beril- ganda tashkilotchilikda ouishmaslik; g) tashkilotchilikda sezgirlik va ijodiy izlanuvchanlik	
----	---	--

Mustaqiltavsifnomani umumlashtirish jarayonida odamlar bir ko'rsatkich bo'yicha turlicha, ya'ni 2 yoki undan ortiq ballga farqlanuvchi (masalan, bittasi «5» ball, boshqasi «-3» yoki «-2» - «0», «0» - «-2» yoxud «5» - «-1», «+2» - «-2») baho bergan bo'lsa, o'rtacha arifmetik baho bir tekis chiqmaydi. Agarda shunday holat ro'y bersa, mazkur ko'rsatkichlar yuzasidan qo'shimcha umumlashtirish o'tkazish kerak.

NATIJALARNING UMUMMIQDORIY JADVALI

Maktab o'quvchisining tashkilotchilik qobiliyatlarining tavsifi

Har qaysi ko'rsatkichning tartibi	A	B	V	G	D	U	J
	Psixologik tanlovchanlik	Amaliy psixologik aql-zakovat	Psixologik takt (odob)	Ijtimoiy uayratlilik	O'zgalarga talabchanlik	Tanqidilik	Tashkilotchilik qobiliyatiga moyillik
HAR BIR KO'RSATKICHNI BALL BILAN BAHOLASH							
1							
2							
3							
4							
5							
6							
7							
8							
9							
Natijalar yig'indisi O'rtacha ball							

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Anastazi A. PsiX o lo giche sk ie te stiro vanie . M., 1982.g
2. Ble yx e r V.M. , Burlachuk L.F. PsiX o lo giche sk aya diagno stik a inte lle k ta i lichno sti. K., 1978.
3. Diagno stik a psiX iche sk o go razvitiya. Praga, 1978.
4. Xudik V.A. psiX o lo giche sk aya diagno stik ade tsk o go razvitiya. K, 1992.
6. Prak tik um po o bshe y psiX o lo gii. M, 1990.
7. **B.SH.KARIMOV. Sotsiologik tadqiqot metodlari va texnikasi. o'quv-uslubiy qo'lla nma . Buxoro – 2006 yil.**
8. Be kmurodov M.B. Sotsiologiya a sosla ri. T.: 1994.
9. Be kmurodov M.B. O'zbe kistonda ja moa tchilik fikri. T.: Fa n. 1999.
10. Gidde ns E. Sotsiologiya. – T.: SHa rq, 2002. - 758-760 b.
11. Gofma n A.B. Se m le ktsiy po istorii sotsiologii. – M.: Unive rsite t knijniy dom, 1997. - S 5-15.
12. Dyurkge ym E. O ra zde le nii obshe stve nnogo truda . Me tod sotsiolo- gii. M., 1991. S - 405, 412-413.
13. Dyurkge ym E. Sotsiologiya i sotsia lnie nauki // Dyurkge ym E. Sotsiologiya. Eyo pre dne t, me tod, pre dna zna che nie . M., 1995.
14. Dyurkge ym E. O ra zde le nii obshe stve nnogo truda . Me tod sotsiolo- gii. M., 1991.
15. Elsukov A.N. Sotsiologiya. Uche bnoe posobiya dlya stude ntov Vuzov. - Mn.: Te tra Siste ms, 1998. - S 440-452.
16. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'ra e v N. Va ta n tuyg'usi. – T.: O'zbe kiston, 1996. - 285-287 b.
17. Ka pitonov E.A. Sotsiologiya XX ve ka . Istoriya i te xnologiya / dlya stude ntov Vuzov.- Rostov-na -Donu.: 1996. - S 434-438.
18. Ka rimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy ama liyot. – T.: Unive rsite t, 1999. - 14-15 b.
19. Musta qillik izohli ilmiy-omma bop lug'a t. – T.: SHa rq, 2000.
20. Nyuma n L.V. Sotsial – ilmiy me todla r: sifa t va miqdoriy yondoshuvla r. - Boston.: 1991.
21. Uba ydulla e va R.A. (va boshqa la r) Sotsiologik ta dqiqotla r ama liyoti. T.: Ijtimoiy fikr ma rka zi. 2001. 124 b.
22. Sotsiologiche skiy slova r. // Otv. Re d.: A.N.Elsunov, K.V.SHulga i dr. - Mn.: Unive rsite tskoe , 1991. - S 509-513.
23. Ta ta rova G.G. Me todologiya ana liza da nnix v sotsiologii. // Uche bnik dlya VUZov. 2-e izda nie , ispra vlenoe NOTA BENE. – M.: 1999. - S 43-110.
24. Tolstova YU.N. Izme re nie v sotsiologii. // Kurs le ktsiy. – M.: Infra- m, 1998. - S 9-27, 40-53.
25. Xa rche va V. Osnovi sotsiologii. – M.: Logos, 1999 - S 277-281.
26. Xolbe kov A., Idivov U., Sotsiologiya. // Izohli lug'a t-ma 'lumotnoma . – T.: Abu Ali ibn Sino, 1999.

27. Yadoe v V.A. Stra te giya sotsiologiche skogo issle dova niya. – M.: Dobrosve t, 1998.

MUNDARIJA

Kirish	5
1-Mavzu: Eksperimental psixologiya tarixi	7
2-mavzu: Eksperimental–psixologik tadqiqotlarni tashkil qilish, o’tkazish va olingan natijalarni qayta ishlash.	11
3-mavzu. Bilish jarayonlarining eksperimental psixologiyada o’rganilishi.	75
4-m a v z u. Sha x s psix o diagno stik asi.	99
Ilovalar.....	112
Adabiyotlar ro’yxati.....	137

Вводная часть	5
История экспериментальной психологии.	7
Организация, проведение и обработка полученных данных в экспериментально психологических исследованиях.	11
Изучения процессии знание в экспериментальной психологии	75
Психодиагностика личности.	99
Список литературы.	137

Contents

Preface	5
The history eksperimental psychology.....	7
Organization and study of results in eksperimental psychological researchs.....	11
The study of psychological process in eksperimental psychology.....	75
Personality psychodiagnosis.....	99
Literature.....	137

Fayl eks psix yangi

